Български исторически паметници на Атон

Д. БОЛУТОВ

София

Д. БОЛУТОВ

Български исторически паметници на Атон

НАУКА И ИЗКУСТВО

Авторът разглежда накратко географията и историята на Атон, като се спира специално на първите сведения за славяно-българите, преселници на Халкидическия полуостров, на ролята на българските манастири за запазването на езика и националното съзнание на българския народ по време на турското робство. Дава се описание както на административните центрове, така и на главните манастири и скитове. По-подробно се разглежда историята на Зографския манастир и неговите метоси.

Цял раздел е посветен на манастирите на руси, сърби, румънци, грузинци и гърци в Атон, както и връзките им с българските земи, участието на българите в тях и българските паметници, които те съхраняват.

Книгата представлява интерес за научни работници, историци, изкуствоведи, литератори и за всеки, който се интересува от миналото на българския народ.

ПРЕДГОВОР

Света гора (Атон) в продължение на цялата своя многовековна история е била обект както на поклонници и пътешественици, така и на историци и археолози. Поклонниците са записвали своите имена в манастирските кондики и парусии; пътешествениците са описвали величествените манастири и окръжаващата ги живописна природа, а археолозите и историците са се ровили, доколкото това им е било възможно, из архивите и книгохранилищата на местните обители — разкривали са някои моменти из миналото.

Политическата обстановка на Балканския полуостров обаче не винаги е благоприятствувала за спокойната и по-продължителна работа, за да може научният работник да се добере до всички кътове, гдето се съхраняват историческите и художествените паметници, и да ги изследва.

Затова много данни за историята на Атон и неговите манастири липсват и онези, които са се занимавали с този въпрос, са били принудени да се задоволяват с легендите, които тук изобилствуват.

Трябва да се отбележи, че до средата на миналия век ние не притежаваме почти никакви научни трудове за Атон.

По-сетне, особено към края на същия век, срещаме отделни изследвания на историци, литератори и етнографи от балканските страни и руси, които ни дават известни откъслечни сведения за миналото на този интересен полуостров. За проучването на този център в същото време са дали известен принос и някои български учени — историци и етнографи, които са могли да се доберат предимно до книгохранилищата на българския манастир Зограф и са описали онова, което са видели в тях. Такива учени-българи са етнографите Васил Кънчев, А.п. Стоилов, Ст. Аргиров и литературните историци проф. Йордан Иванов, който в 1907 г. открива тук между другото и оригинала на Паисиевата история, и проф. Петър Динеков. В публикуваните от тези учени сведения за Атон и специално за Зограф не може да се добие по-обща представа за миналото

на манастира, за неговата роля в историята на българския народ, за неговите връзки с българските земи. Едва в 1918 г. излиза книгата «Светогорския български манастир Зограф» (исторически очерк) — манастирско издание, в която книга се дават доста исторически сведения за манастира, а особено за неговите имоти в Бесарабия. Изданието имаше чисто пропаганден характер — да се покаже, че манастирът в миналото е бил много богат, а след войните е изпаднал и се нуждае от помощ. В края на 1943 г. бе отпечатана и книгата «Св. гора — Зограф», също манастирско издание от Д. Зографски (псевдоним на пишещия тези редове). Поради станалите по онова време събития в страната тази книга не можа да бъде популяризирана, а след войната и онова, което беше оцеляло след бомбардировките, в този си вид не бе използувано. Наложи се преработване и издаване на този труд с цел да се заинтересува българската общественост и се вземат мерки, ако това още е възможно, да се запази този хилядолетен единствен български паметник на беломорския бряг и ценностите, които се съхраняват в неговите килии. В противен случай през най-близките години самият манастир и всички негови ценности ще бъдат изгубени за българския народ.

Авторът

I

1. ГЕОГРАФСКИ СВЕДЕНИЯ

Атонският полуостров е част от Халкидическия, който се мие от водите на Солунския и Орфанския залив.

Атон (Светагора) е най-източният от трите малки полуострова, които се вдават в морето.

Той е разположен в югоизточна посока на дължина до 60 км и широчина до 6—8 км. Цялата площ е 314 кв.км. Атон се свързва с другата част на полуострова с тясна шия, наречена Провлакос, или Провлакът, която според преданието е била прокопана през времето на Гръко-персийската война (480г. до нашата ера). Това е така наречените Ксерксов канал, следите от който личат и днес. Самият провлак представлява една малка равнина около 6 км дълга и около 2 км широка от едното до другото море. На северозапад от Провлака се възвишават ридове, а на югоизток от него започват други височини, които скоро се превръщат в планински гребен, минаващ през целия Светогорски полуостров, и в южната си част завършват с величествения и красив връх Атон[1], висок 1935 м над морското равнище, обр. 1.

Цялата Св. гора е планинска: никъде няма по-значителна равнинка или поляна. Планинските височини представляват един ясно очертан централен гребен с редица други успоредни бърда, които някъде се отделят, спускат се вляво и вдясно към морето и свършват със стръмни брегове. Измежду тия разклонения често се намират дълбоки долини, в които са се приютили някои от светогорските манастири, а по ребрата им са пръснати други манастири, заобиколени от множество скитове[2] и келии[3].

Отначало височините достигат до 500 м, но по-нататък те се снишават, стесняват се и при Ватопедския залив (Контесо)

---

[1] Името на един от митологическите колоси.

[2] Скит — манастир, който е построен на територията на някой от главните манастири и зависи от него.

[3] Келия — малка монашеска обител.

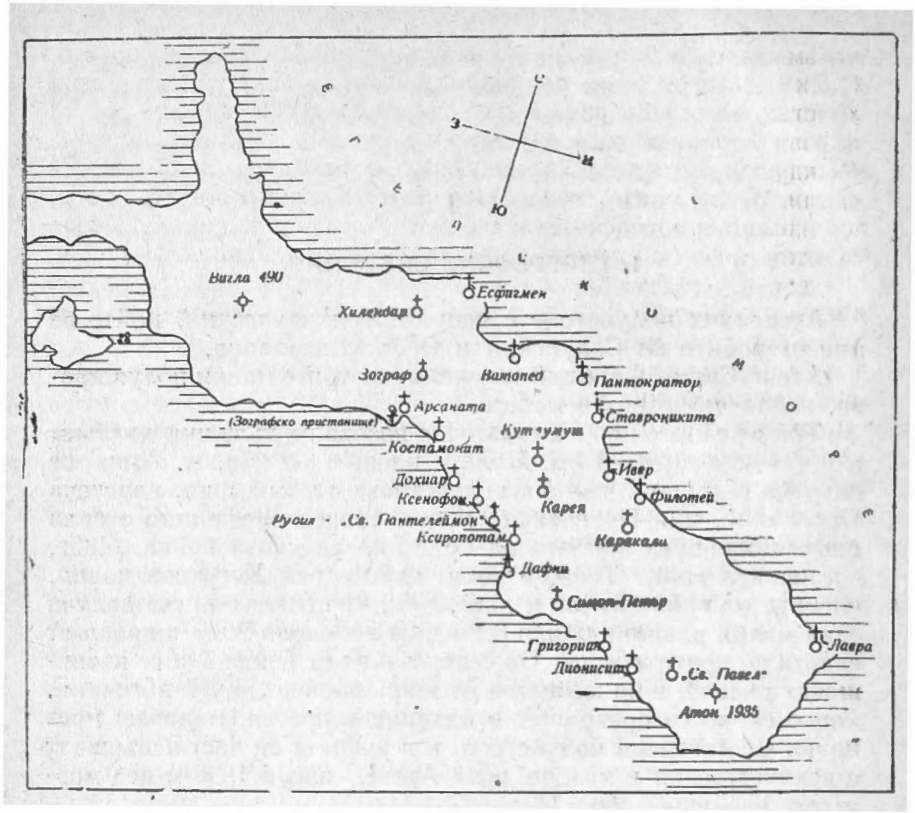

Обр. 1. Карта на Атонския полуостров

образуват най-ниската част на полуострова. Оттук към южната половина бърдата постепенно се издигат и стават по-стръмни, долините от двете им страни стават по-дълбоки и потоците по-пълноводни. Южно от монашеското градче Карея се издига тъпият скалист връх Чуката, висок към 1000 м, от североизточната страна на който се намира най-широката и най-богатата с вода Карейска котловина, покрита с разновидни гори и цялата изпъстрена с манастири, скитове и келии.

Атон е най-високият връх на Халкидическата планинска система и поради своето местоположение — над самото море, той прави силно впечатление. Върхът представлява огромен пирамидовиден конус с остра мраморна глава, скалисти ребра и

стръмна, почти правилна основа, която се губи в морето. Ниските места на тоя планински гигант са покрити със зелени храсталаци, по средата му се простира доста широк пояс от дъбови и борови гори, а върхът е с чисто алпийска флора. Между горите навсякъде се показват бели мраморни отвесни скали, около които стоят прилепени монашески келии. Откъм юг изгледът е особено величествен. Тукидид, Есхил, Софокъл, Платон и други древни писатели често споменават за Атон. Те дори го смятали за най-високия връх на земята. Според Софокъл сянката на Атон падала върху остров Лимнос. От този връх били дадени първите сигнали за падането на Троя.

Съществува легенда, че знаменитият архитект Динократ, удивен от колосалния вид на Атон, обещал на Александър Македонски да извае от неговата снага образа на великия пълководец.

Откъм източната му страна се отварят няколко тесни планински пазви с буйни потоци, а от западната — живописната скалиста Светипавловска долина, из която скача към морето бърз планински поток.

Целият Светогорски полуостров е потънал в зеленина. Ниските приморски райони са обрасли с най-характерната тук растителност — непроходими храсталаци (маквисите). Най-често тези храсталаци се състоят от лаври, дафни, мирти, диви маслини, чимшир, комарики, дървовидни изтравничета, бодливи драки и разкошно цъфтящи олеандри. Срещат се и хвойнови растения, които ограничават изпаренията. Пролетно време през тъмно блестящите листа надзъртат бели, жълти и алени ароматични цветове. Тези цветове са богати с нектар и са отлична паша за пчелите, които тук се отглеждат в изобилие. Много от тези растения отделят ароматични масла, които монасите използуват за търговски цели. По-нагоре започват гори, гдето преобладава зеленият дъб, а още по-високо — листопадният дъб и кестенът, които на някои места образуват цели лесове. Среща се и букът. Както високите места, така и северните гребени на полуострова са покрити с бор. Около манастирите има множество кипариси. Стръмните приморски склонове са покрити с маслинови и лешникови плантации и с отделни орехови насаждения, а в по-ниските, защитените от ветровете места виреят на открито лимони и портокали. Овощните насаждения — сливи праскови, круши, бадеми и др.— допълнят това разнообразие.

Из долините на реките и потоците се намират богати зеленчукови градини, които са от голямо значение за обитателите на Атон.

За животинското царство не може да се каже същото, каквото за растителното. Поради обстоятелството, че на Атон от векове е забранено да се развъждат домашни животни, понеже според светогорските устави в повечето от манастирите и другите монашески обители не се консумира месо, то и числото на тези животни е ограничено, ако не се смятат малкото мулета, коне и волове, които служат (на тамошните обитатели) за превоз. От дивеча на полуострова се срещат чакали, диви свине, лисици и сърни.

Атонският полуостров е богат с пойни птици, които пролетно време огласят въздуха и нарушават тишината на вечно спокойната планина.

Климатът е умерен. Благодарение на близостта на морето зимата е мека — снегът рядко се задържа повече от два-три дни, и то само по високите места. Суровите зими са редки изключения. Летните пък горещини се намаляват от духащия откъм морето хладен ветрец.

Всички тия условия — умереният климат, вечнозелените гори, изобилието на хубава вода, близостта на морето и другите блага, правят от Света гора не само удобно място за отдих и спокойствие, но и един от най-хубавите кътове не само на Балканите, но може би и в цялото Средиземноморие.

За красотите на полуострова византийският император Андроник II Палеолог (1282—1328) в един свой хрисовул, отнасящ се за установяване на живота на монашеството на Атон, между другото казва: «Гората атонска наистина е дивна и приятна не по-малко от всички прославени планини на Изтока. И ако някой я нарича втори рай или небе звездно, или прибежище на всички добродетели, няма да сгреши.»

2. ИСТОРИЧЕСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА АТОН

Атонският полуостров още през далечната древност е бил обитаем. Тук са живели племена, които благодарение на географските предимства на полуострова са се радвали на добър живот и поради непосредствения контакт с класическите центрове са могли лесно да бъдат приобщени към тяхната култура.

И досега тук са запазени остатъци и спомени за селища, гдето през онния времена е кипял живот. Върху развалините на повечето от тях са вдигнати днешните светогорски манастири. Така напр. манастирът Есфигмен е построен върху стените на

древното селище Сфиги; манастирът Филотей — върху остатъците на селището Клеони, а градчето Карея се е създало върху Пантаполис, селище, което и през езическата епоха се е славило със своята живописност (поради това сигурно тук е идвал на почивка и великият македонец Александър). Знае се още, че до сегашния манастир Ватопед се е намирало селището Дион, а до самата зографска арсана (пристанище) — селището Сколос. Запомнени са още и имената на други стари атонски селища: Олификсос, Тисон, Акратос и др.

На самия връх, наречен Атон, се е намирал пък храмът на Аполон, поради което и целият полуостров се е назовавал Аполониада.

Исторически може да се приеме, че тук по бреговете на Егея християнството започва да се разпространява твърде рано. Съществува предание, че още Константин Велики бил създал тук манастира Костамонит, а по-сетне един от приближените на Теодосий Велики или самият той — Ватопед. Според същите предания в сегашната Карея още тогава имало монадрион[1] (и църква с прот[2]), която била наричана протаска. И оттогава Атон започнал да става предимно монашеско обиталище. След два века обаче, когато православният Изток, където християнството, а след него и монашеството било вече доста разпространено, бива завладян от мохамеданите, Атон вече става център на православното монашество. Това става при следните обстоятелства:

Византийската империя през VII в. се намирала пред голяма външна опасност от страна на арабите. Константин IV (668—685) успява да сключи с тия свои врагове мир, но тоя мир бива получен с цената на отстъпване на територии. Така че големите центрове на монашеството — Палестина, Египет, Сирия — остават във владението на мюсюлманите. В тия страни вече не могли да обитават монаси. Съществуващите там манастири в по-голямата си част биват разрушени. Изложени на тежки преследвания, иноците от тия места се разпръсват из цялата империя. Даже те стават тежест на държавата и поради тия причини през време на император Константин IV шестият вселенски събор (680) бива принуден да се занимае с тоя злободневен въпрос. Наложило се тия бежанци — бездомници, да бъдат установени на постоянно местожителство на Атонския полуостров.

[1] Монадрион — новопостроен манастир.

[2] Прот — първият светогорски монах, който е избран от всичките манастири за пръв на Атон.

По-сетне, през VIII и IX в., на Атон пристигат вярващи и монаси от всички християнски страни и създават тук множество обители, някои от които през X и XI в. се преобръщат в грамадни общежития.

Пръв най-главен манастир от това време (IX в.) е тоя на Йоан Колову, който се намирал близо до Йерисо. Тоя манастир е бил централният и се е наричал Катедра на старците.

Йоан Колову издействувал от император Василий I Македонец (867—886) охранна грамота, с която неговият манастир, построен през 867 до 869 г., ставал патрон на другите атонски манастири. Предстоятелят (игуменът) на тоя манастир е бил прот (първият) на целия Атон. Протът като пръв между равните заедно със старците от другите обители управлявал Атон. Монасите живели отделно в келиите и пещерите.

Около самия тоя манастир се намирали по това време още 5—6 монадриона, а по-навътре в полуострова били манастирите: Плати (до Хилендар), Зигу (до Лавра), който съществувал до 1046 г., «Св. Павел», Ватопед, Карея, «Св. Климент» (до Ивер), построен в 676 г., Милопотам (също до Ивер), Архангел, Моноксилит, Фтери (до Филотей) и др. От анахоретите от онова време особено е известен монахът Петър Атонски, който преживял тук цели 53 години (681—734). Него го смятат за пръв безмълвник на Атон.

Монашеството тук се увеличило особено много през време на иконоборството (VIII и IX в.)[1].

По това време атонското монашество пострадало много и от войната между император Теофил (829—842) и багдадския халиф, която станала през 830 година.

Много от манастирите тогава били разгромени и чак след 12 години започнали да се възстановяват.

Малко по-сетне, към 875 г., центърът на Атон се пренася от Йерисо в скита Карея с прот подвижника Андрей.

През 866 г. атонските обители пак били жертва на нападение от страна на арабски пирати.

---

[1] Когато тая ерес въпреки силната опозиция от страна на църковните писатели Йоан Дамаскин и Теодор Студит успява по едно време да се настани на патриаршеския и императорския престол, атонското монашество се явява като главна крепост на източното православие и ревностен защитник на иконопочитанието. Тогава и избягалите от преследването монаси от разни краища дошли на недостъпния Атон, гдето спасили от огън всичко, каквото можело да се спаси — икони, книги, църковни съсъди и пр.

След затихването на иконоборството и премахването на арабската опасност атонските манастири започнали да се радват на вниманието на византийските императори.

Император Василий I Македонец изпъжда стадата на манастира Колову от Атон и предава целия полуостров във владение на монасите, а император Роман Лакапин през 934 г. освобождава атонските монаси от всякакви данъци и повинности и от всякакви първенци и епископски претенции.

През втората половина на X в. атонското монашество получава вече доста стройна организация. Това се дължи на известния по онова време трапезундец Атанасий Атонски (920 до 1004), дошъл в Атон в 960 г. С помощта на своя приятел император Никифор Фока (963—969) тоя енергичен монах построил манастира Великата лавра и написал за него строг устав.

През това време изникват доста много нови обители — те достигат числото 150.

Друго обстоятелство, подпомогнало увеличаването на манастирите и числото на монасите на Атон — това е разпореждането на император Константин Багренородни (912—959) да се освободят атонските монаси от всякакви държавни и църковни тегоби.

По-сетне, през времето на император Йоан Цимисхи (969—976), били определени нормите на светогорското общежитие и се създава първият светогорски устав (970—972), утвърден от императора.

Тоя устав носи подписите на 58 старци, 48 от които са игумени, и урежда живота на монасите според устава и завещанието на споменатия вече църковен писател Теодор Студит.

След покоряването на България Василий Българоубиец (976—1025) дава възможност бързо да се развие монашеството. В планините около Солун, Атон, Македония, Тесалия, Епир, по островите на Бяло и Адриатическо море, Подбалканска България и Тракия изникнали множество манастири, които са били надарени с големи имуществени владения.

През 1044 г. Атон пострадал доста от арабите. На следната 1045 г. заминават за Цариград при император Константин IX Мономах (1042—1055) пратеници от Атон да го молят да помогне на атонските обители, като им гарантира спокоен живот. В резултат на тая постъпка се явява нов атонски устав, наречен В т о р и (1046). Прот е тогава Теофилакт. С тоя устав се разрешава въпросът за управлението на манастирите, което се извършва от събора на игумените в Карея. Тия събори

стават отначало три пъти през годината, а по-сетне само веднъж. Същият устав разрешава на Лаврата да притежава два впрега воловe и на Ватопед — един.

В същия устав са въведени и някои други положения за живота на Атон: забранява се приемането в обителите голобради и скопци, да се развъждат стада от дошлите тук в началото на същия век овчари — власи, гърци и българи, обителите да притежават кораби за търговски цели, монасите да продават дървен материал на миряните и др.

Император Исак I Комнин (1057—1059) по икономически съображения обърнал погледите си към манастирските богатства. Тая своеобразна секуларизация на манастирските имущества предизвикала силно противодействие от страна на монашеството начело с патриарх Михаил Каруларий. Борбата се свършила с пълната победа на монашеството. Императорът бил принуден да се откаже от престола и да постъпи като монах в Студитския манастир.

Михаил VII Дука (1071—1078) също посегнал върху манастирските имоти и ценности, но и тая мярка била отменена веднага след идването на престола на приемника му Никифор III Вотаниат (1078—1081)[1].

Императорът Алекси I Комнин (1081—1118) издава две грамоти, с които премахва неуредиците на Атон.

По това време атонските монаси чрез своя прот Гавриил повдигнали въпрос за запазване независимостта на атонските манастири, които тогава били зависими от солунския митрополит и йерисовски епископ. В отговор на тия постъпки императорът издал до патриарха един питакион (послание), с който се утвърждава независимостта на атонските манастири от патриаршеската и епископска власт (1095).

В тоя документ се казва следното: «Нареждаме и ние да бъде Света гора свободна, иноците ѝ да не са повинни на никакви налози и даждия до веки. . ., да нямат гражданските чиновници никаква власт над Св. гора и както нашите предшественици не са я подчинявали на никакъв епископ, така и ние не я подчиняваме.»

След прякото подчинение на Атон на императора атонското монашество се поуспокоило.

Оттогава вече Атон става наистина Св. гора (по гръцки Агион орос), както е наречен и в самите императорски грамоти.

---

[1] Д. Ц у х л е в, «История на българската църква», т. I, София, 1911, стр. 955.

След това Атон в продължение на два века живее едни от най-спокойните си години.

Към края на XI в. неизвестно поради какви причини манастирите тук намаляват на 60, между които има и един католически (Амалфийски), наречен Coebolium Alfrîeri Athonicum, намиращ се близо до местността, наричана Морфано.

През XIII в. Атон преживява най-тежки дни. Това се дължи на вече нахлулите на Балканите и по Средиземноморието кръстоносци, които често се занимавали и с пиратски подвизи. Атон и неговите богатства обикновено привличали тяхното внимание и в продължение на цели 100 години те периодично го посещавали и ограбвали, каквото им попадне.

Когато била създадена Латинската империя, Атон попада под нейна власт (1205). Солунският католически епископ Невелон Соасонски упражнявал надзор над светогорските манастири. Тоя епископ след известно време бил заместен от Бенедикт Савойски.

Тежки били тия години за атонските обители. Монасите, намиращи се в тях, били подхвърлени на страшни мъчения и жестокости. Тия жестокости били толкова големи, че и самият тогавашен папа Инокентий III (1198—1216) се възмущава от авторите им.

Когато папата видял, че неговите представители са отишли по-далеч, отколкото трябва, оставил Атон под свое лично управление, като назначил за свой заместник вдовицата на Симон Монтферерски — Маргарита (Мария), бивша съпруга на византийския император. Но и тая намеса на папата не изменила много положението на Атон; то не станало по-добро, а даже се влошило в някои отношения.

Точно по това време отново се явява на историческата сцена и мощната българска държава. След победата на цар Иван-Асен II (1218—1241) над епирския деспот Теодор Дука при Клокотница границите на тая възродила се държава се простират до Беломорието — Солун и Атон.

Цар Иван-Асен II става покровител на Атон и е ктитор на негови манастири и храмове. Нему по-сетне подражава и цар Иван-Александър.

Със същото усърдие се насочва след това към Атон и вниманието на сръбските деспоти.

Император Михаил VIII Палеолог (1259—1282), след като успява да изпъди от Цариград латинците, веднага започнал да води преговори с тях и с папата за помирение и сътрудничество и оставил Атон под властта на католиците. Бедите, които по-

стигнали тогава атонци и върху които ще се спрем малко по-късно, се отразили отрицателно върху известни страни на живота на атонското монашество. Дисциплината в общежитията намалява. През времето на император Андроник II Палеолог Стари (1282—1328) атонските манастири изгубват привилегиите си и биват пряко подчинени на императора, а в 1312 г. при прота Теофан стават подчинени на патриарха, който, смятало се, ще може да упражнява по-ефикасен контрол върху живота на тукашното монашество.

Около 60 години по-късно патриарх Антоний за още по-добър контрол поставил отново Атон под наблюдението на йерисовския епископ.

XIV в. е един от най-интересните за Атон. Както ще видим по-нататък, през тоя век тук монашеството живее най-интензивен духовен живот и атонските манастири излъчват из своята среда книжовници и общественици.

Оттогава насам вече Св. гора става място на най-строг аскетизъм. Светските неща — песните, игрите, угощенията и пр., биват забранени завинаги и жените окончателно изгонени от пределите на полуострова.

Тук нищо живо, подчиняващо се на волята на човека, не се ражда, а само умира. Тогава се слага и началото на Атонската монашеска автономна република под юрисдикцията в духовно отношение на цариградския патриарх, а в гражданско — на византийския император и турския султан, а след 1913 г. — на Атина.

През 1393 г. протът на Св. гора Дометий и игуменът на Лаврата Григорий правят постъпки пред патриарха Антоний да разреши на общежителните манастири да се превърнат в необщежителни. Делегираните от патриарха пратеници — солунският митрополит Гавриил и варейският Даниил в Св. гора, с помощта на някои тукашни старци създали така наречения Трети светогорски устав, който влязъл в сила през следната 1394 г. Според тоя устав съществуващите 25 главни манастира имали право да бъдат представители в Протата в Карея.

От днес съществуващите манастири в устава липсват: Котломуш и Ставроникита, а се прибавят други седем, вече изчезнали: Василии, Равдуух, «Св. Сава», Алипий, Харитон, Сарварийски и Макрийски.

Манастирите се нареждат по своя йерархически ред — Лаврата, Ватопед, Ивер, Хилендар, Ксиропотам и пр., който ред приблизително е запазен и до днес. Лаврата и тогава стои начело на всички останали светогорски манастири.

Според същия устав манастирите се задължават да внасят в Протата годишни парични вноски, а келиите вместо пари са били задължени да отбиват работна повинност в обща за Атон полза. Този устав бива одобрен от император Мануил II Палеолог (1391—1425).

По-сетне (1406) уставът се допълня от същия император с Четвърти светогорски устав, с който се дава право на монасите да притежават частни богатства и имоти за в случай на «черни дни». По такъв начин се дала възможност на монасите да забогатяват, макар че в грамотата си императорът дава съвети за скромен монашески живот.

С въвеждането на необщежитията (идиоритмите) в средата на светогорското монашество настъпили доста големи аномалии — дисциплината чувствително отпада, стремежът към по-удобен живот се засилва, сребролюбието става важен стимул в стопанската дейност на монасите и пр.

Това накарало някои светогорски старци през 1573 г. да направят изложение до вселенския патриарх, софианеца Иеремия II, в което между другото го и молили да постави ред в живота на атонските манастири. Според посетилия Атон 20 години преди това (1553) французин Белон манастирите тогава били 23 или 24.

Между съществуващите тогава манастири, които ги има и днес, са: Лавра, Ватопед, Ивер, Хилендар, Каракал, Ксенов, Зограф, Пантократор, Костамонит, «Св. Павел», Григориат, Есфигмен, Филотей, Русик, Дионисиат, Симеонопетър.

Александрийският патриарх Селвестрий бил упълномощен да проучи положението. Със съгласието на някои по-влиятелни старци той въвежда общежитието в 1577 г. Лаврата първа променя своя начин на вътрешен живот.

Така се появява вече Пети светогорски устав. Но свикналите тогавашни монаси на по-друг живот след въвеждането на общежитието започнали да бягат от манастирите и от строгия в тях нов ред. Особено това се отнасяло до онния обители, гдето животът е бил наистина по-свободен. Така напр. в Лаврата само след 50 години (1621) останали 5-ма монаси, а манастирите: Филотей, Русик, Костамонит, поради бедност и безлюдие били даже затворени. Но и тоя устав не е дал очакваните резултати. През 1660 г. прот вече не съществува. Св. гора се управлява от Събора на старците (Мегали Меси). Тоя Събор се образува от представителите на 20-те съществуващи тогава манастира — другите били вече изчезнали.

През 1774 г. руският пътешественик Василий Барски посетил Атон и намерил тук най-много братя в манастирите Лавра и Ивер — по 70 монаси, а в другите не повече от 5—6. В цялата Св. гора тогава можало да се наброят най-много до 1000 обитатели.

На място на Събора на манастирските старци през втората половина на XVIII в. бил учреден така наречения Събор на антипросопите — *Йера кинотис* (Свещена община), образуван от по един представител от всеки манастир, които били двадесет. Това число на манастирите останало за постоянно и от никого досега не е нарушено.

Освен Кинотиса през 1783 г. се създава и така наречената *Йера епистасия* (Свещено настойничество), който институт е изпълнителен орган на Кинотиса и нему подчинен. По такъв начин се създава Шести и последен светогорски устав.

Макар и с голяма мъка, в края на краищата и общежителният начин на живот си пробива път. Манастирите един след друг напускат необщежитието и стават общежителни.

* * *

За най-стари манастири на Атон се смятат: Ватопед, Есфигмен, Костамонит и Филотей. За тия манастири преданието говори, че са се появили веднага след официалното възприемане християнството от Източната Римска империя.

Останалите манастири се създават вече по-късно, от IX до XIII в.

През X в. се появява общежителният начин на монашески живот, а през XIII и XIV в. на Атон се явяват вече като ръководни фактори славянските балкански държави, на които влиянието тук става голямо. Тогава се забелязва и особен духовен подем сред атонското монашество. Кризата на византийската империя, намираща се от всички страни под ударите на претендентите за нейното наследство, дава и друго отражение върху живота на Атон. Заедно с духовния подем се явяват и разногласия в средата на атонското монашество, а заедно със строителството на манастири от ктитори — славянски владетели — се явяват и разрушители — латинците и техните наемници.

В началото на XIII в. в Цариград, пък и в цялата империя започва разложение, краят на което виждаме 200 г. по-късно. Идването на кръстоносците бе политически и морално подготвено. Висшите среди в Цариград ги приемат даже с радост —

те лесно се приспособяват към новите си господари и не губят от това нищо.

Някои пък от големите родове, като Комниновците, Ангеловците, Ватацесовците, Ласкарисовците, Маврозома и Манкафа, недоволни от станалото, създават центрове на нови държавни образувания в Никея, Солун и Трапезунд. Те обаче често влизат в борба помежду си за правото на наследство. Едни от тях — Маврозома и Манкафа, дори помагат на султана за по-скорошното завладяване на Византия.

Именно тогава се връщат за Атон тежките години от IX в. — годините на разрушенията от арабските пирати. Сега с тая задача се заели вече европейските авантюристи, които под предлог, че са тръгнали да освобождават светите места от иноверците, ограбват и разрушават селища, храмове и манастири, изпречили им се по пътя. През втората половина на XIII в. във времето на император Михаил VIII Палеолог, който, макар че изгонва кръстоносците от Цариград, но стремейки се да се помири с папа Григорий X, възприема унията. Тоя факт предизвиква голяма опозиция от страна на светогорското монашество, особено от страна на монасите-славяни. Българският манастир Зограф тогава е първата жертва, но бедата не отминава и някои други манастири, като Ивер, Ватопед, Централната управа в Карея и др. Но още не забравили бедите на Атон от униатите, ето че ново бедствие сполита тукашните обители, частно Зограф. Византийците, за да се защитят в Мала Азия от султан Осман (1288—1327), извикали на помощ каталанци от остров Сицилия, прочути със своите пиратства. Тия пирати, възползувани от слабостта на Византия, завзели Галиполския полуостров, настанили се в него и укрепени там, правили набези из съседните земи и ги опустошавали. През 1308 г. те дошли в Македония и се настанили в Касандрийския полуостров и три години поред (1308—1311) опустошавали Атон. Останал е паметник за тяхното пребиваване тук — едно полуразрушено укрепление на северната страна на Атонския полуостров, близо до руския скит Крумица. Тия развалини и днес се наричат *Кастро Франко*.

През годините 1305—1312 и 1324 турци-пирати, научени от кръстоносците, също нападат някои по-беззащитни атонски манастири. Нещастията на светогорци не се свършват и след попадането на Атон под властта на сръбския крал Стефан Урош IV Душан (1331—1355) през 1345 г.

Атон попада под властта на турците още когато халифатът се намирал в Бруса, но те здраво стъпват на Егея, когато в

1430 г. завладяват Солун и цяла Македония. Макар тогава и да настъпват сравнително по-спокойни дни за атонските монаси, но сега родоските рицари вече като свободни пирати, водени от Йоан Ерусалимски, нападат и ограбват някои от атонските манастири (1436). А изглежда, че през XV в. в Света гора се е намирало какво да се разграбва — според някои сведения по това време тук е имало 13 големи манастира, като във всеки един от тях са обитавали по 1000 души братя.

През XVI в. на светогорските манастири било съдено пак да претърпят беди. В 1568 г. султан Селим II им отнел по-голяма част от имотите, които манастирите били принудени след това да откупуват отново.

И годините 1821—1830 не били добри за атонските братства. Голяма част от монасите-гърци били увлечени от движението за освобождаването на Гърция — Заверата. Не били чужди на това движение и някои от монасите-славяни. След като техните въстанически планове били осуетени, като репресалии във всички манастири били настанени турски войскови части — 3000 низами, предвождани от свирепия Лобут паша[1]. Повечето от монасите се разбягали из горите. Чак след десетина години тия турски войски били вдигнати и манастирите започнали отново да се съживяват.

Тревога преживял Атон и през време на Кримската война (1854—1855), когато монаси-завераджии отново се опитали да вдигнат бунт, но тоя път турското правителство поради съюза си с няколко европейски държави било по-снизходително спрямо провинените.

След Балканската война, когато според Букурещкия мирен договор от 28.VIII. 1913 г. Атон влезе в пределите на гръцката държава, за някои от обителите тук пак настъпиха недобри дни. Поради ред ограничителни мерки, взети от атинското правителство, Св. гора не се посещава вече от поклонници и екскурзианти и имотите на манастирите извън Атонския полуостров с ред закони биват отчуждени. Нещо повече, под всевъзможни предлози не се допускат кандидати за монаси в тия обители. И по тая причина монашеството тук постепенно намалява — от 11 000 преди войните днес не е повече от 1000 във всички манастири, скитове и келии.

---

[1] Същият паша наложил на манастирите 1 500 000 гроша глоба.

3. АТОНСКИТЕ ОБИТЕЛИ И ТЕХНИТЕ ОБИТАТЕЛИ

Както казахме, главните манастири в Св. гора са двадесет. В далечното минало при постъпването в манастирите не се е обръщало такова голямо внимание на етническата принадлежност, както през последните сто години. Макар един или друг от манастирите да се е смятал за гръцки, български или друг, в него са живели монаси и от другите православни народности. Случвало се е в някои гръцки манастири чак до последно време да пребивава някой българин, който често се е проявявал като добър родолюбец.

Днес в Атон от всички 20 независими манастира 17 се обитават предимно от гърци и се смятат за гръцки манастири — така са обозначени и в новата атонска харта, а останалите са: един български, един руски и един сръбски.

Български манастир е «Св. Георги Зограф», руски — «Св. Пантелеймон» (Русик), сръбски — Хилендар, а гръцки: Лавра на св. Атанасий, Ватопед, Ивер, Дионисиат, Котломуш, Пантократор, Ксиропотам, Дохиар, Каракал, Филотей, Симонопетър, «Св. Павел», Ставроникита, Ксеноф, Григориат, Есфигмен и Костамонит.

Всички манастири са равни помежду си, само се редят по старшинство. Това число манастири и тоя ред намира В. Барски в 1744 г.

Пръв се смята Лаврата, а последен в редицата се поставя Костамонит.

Скитовете, келиите и др.

И тия обители играят доста значителна роля в живота на монашеството на Атон. Те са и първоначалните монашески обиталища на полуострова. И скитовете, и келиите според писаните и неписаните тук закони са ограничени и зависими от главните манастири, но все пак и те се ползуват с известна вътрешна самостоятелност.

В това отношение скитовете се намират в по-благоприятно положение, отколкото келиите. Управлението на скитовете е почти сходно с управлението на манастирите — общежителните се управляват от настоятели и старци, а необщежителните — от дикея и старци.

Всички скитове в Св. гора са 12, от които 8 необщежителни и 4 общежителни.

Необщежителните скитове се обитават от монаси от гръцка народност с изключение на Лаку, гдето обитават румъни. Те са: Кавсоколови под Лаврата, Неа скити под «Св. Павел», «Св. Ана» под Лаврата, Лаку под «Св. Павел», Ксенофски скит, Ватопедски скит — «Св. Димитър», Котломушски скит и Иверски скит. Общежителни пък скитове са: българският — «Св. Богородица» под Русик, румънският Йоан Предтеча под Лаврата, руските скитове «Св. Андрей» под Ватопед и «Св. Илия» под Пантократор.

Освен българския скит «Св. Богородица» (Ксилурсу), бивш монадрион, по-стари скитове се смятат «Св. Ана» (1547), «Св. Димитър» и Кавсоколиви.

По външния си вид общежителните и необщежителните скитове се различават коренно един от друг. Общежителните скитове имат вида на манастирите, а необщежителните приличат на обикновени селища с по 30—50 къщи. Във всяка една от тия къщи (келии) живее по един старец със своите двама или трима ученици. Те освен съборната църква нямат почти нищо общо със своите съседи. Около келиите има малко дворно място и градинка, а някъде и параклис. Повечето от келиотите се препитават от плодовете на личния си труд било в работа по своите и чужди градини, било чрез изработване на броеници, кръстчета и други предмети, служещи за спомен от Св. гора.

Келиите на Атон, считащи се за самостоятелни братства, са към 600. Една доста голяма част от тях, особено руските и румънските, са сравнително обширни — солидни големи постройки и просторни храмове.

Тяхната зависимост от манастирите е по-голяма, отколкото тая на скитовете.

За всякакъв нов строеж или по-голям ремонт, за всеки новопостъпил брат келиотите са длъжни да искат специално разрешение от манастира-патрон. Често тия разрешения се получават срещу внасяне на значителни суми в касата на манастира.

В келиите вътрешното управление на братството е напълно в ръцете на стареца, на чието име се води и келията в манастирските кондики. Старецът разполага неограничено с келията и с нейния имот — той може да я преотстъпи срещу заплащане и може винаги да отстрани тоя или оня неудобен брат.

След смъртта на стареца го замества записаният след него, който вече става старец. Когато келията остане без наследник, тя се обсебва от манастира-патрон.

Келиите не притежават значителни имоти. Само коя повече, коя по-малко стопанисват своя малък район и ако тоя

район е подходящ за културите, които вирeят тук — лозе, маслинови и лешникови дървета, — то често някои от тях си създават и материално благосъстояние.

В големите келии (обикновено руски) преди войните братствата достигаха до 50 души, а в другите — едва от 3 до 5.

Освен изброените досега начини на подвижничество на Атон тук има и още друг един начин, който е най-мъчният. Това са така наречените анахорети-аскети. Мнозина от тях не се срещат с години с жив човек.

Храната им обикновено е тревата, корените и плодовете, които намират тук, или пък сухарите, които им се оставят от манастирите на определени места, където те идват и ги прибират.

Тоя род монаси често се срещат по скалите на атонския връх гдето местността е най-недостъпна.

Мотивите, които ръководят кандидатите за монаси, са от най-различно естество. Според моите проучвания между тях се срещат често по-възрастни хора, които са преживели лични или семейни трагедии; други, много рядко — които са извършили известни закононарушения и тук под расото и под монашеското си име избягват правосъдието; трети,обикновено младежи, страдащи от неизлечима болест, като епилепсия, които тук постепенно се освобождават от това страдание, и четвърти, които са обладани от силно религиозно чувство. Не са редки и случаите, когато някой посетител или търсещ работа безработен харесва тукашния безпечен и спокоен живот и остава завинаги в някой манастир, скит или келия. Понякога някои монаси не могат да се примирят със затворения манастирски живот, напускат обителта и дори захвърлят расото.

Социалното положение на кандидатите за монаси също е най-различно. Между тях се срещат с бивше високо обществено положение, хора с висше образование (лекари, езиковеди, инженери и др.). Главната маса обаче са обикновени полуграмотни хора от села и градове от всички православни страни.

Въпреки тези социални различия под монашеското расо всички се изравняват.

4. БРОЯТ НА МОНАСИТЕ В АТОН

Броят на обителите-монаси в Атон в миналото винаги е зависел от политическите събития по бреговете на Средиземноморието, специално на Балканите, и от силата и авторитета, които са имали един или друг от православните народи.

Имало е случаи в миналото, когато светогорските манастири са събирали под своя покрив хилядни братства, но не са редки и случаите, когато някои от главните манастири са оставали с 5-ма—6-ма монаси или пък съвсем са запустявали.

Даже ако вземем броя на монасите на Атон от началото на миналия само век до днес, ние ще видим колко е бил тоя брой непостоянен и колко той е зависел обикновено от тия или ония събития на Балканите.

След като Св. гора в началото на миналия век бе разорена от Лобут паша, върналите се след тая беда монаси са вече толкова малко, че пътешествениците, посетили Атон през 1837 г., намират тук всичко 1000 души из разните манастири, скитове и келии.

По-сетне, поради ред причини, особено поради моралната и материалната подкрепа на руската държава, монашеството тук се увеличава много бързо. Това увеличение най-много се пада на руските обители. Особено след 1840 г. започнало такова масово прииждане на руси, кандидати за монаси тук, към началото на сегашния век техният брой бе достигнал цифрата 5000

Статистиката от 1901/1902 година показва на Атон 7532-ма монаси, но според гръцките историци Каролидис и Вафиде тая цифра не била точна. Те твърдят, че броят на монасите през това време тук е бил към 10 000, от които: 4000 руси, 350 българи, 300 румъни, 53 грузинци , 18 араби и останалите гърци, сърби и албанци.

Според проф. Йордан Иванов през 1912 г. Атон е имал към 10 200 обитатели, от които 3615 руси, 3207 гърци, 340 българи, 288 власи и молдовани, 18 сърби, 53 грузинци, 180 послушници из разни манастири и 2500 работници и други миряни.[1]

Тая статистика ни се вижда по-правдоподобна, само че броят на русите според нас е намален най-малко с 1000 души.[2] Това число на монасите на Атон до края на Първата световна война (1918) бе почти непроменено. След това монашеството тук вече усилено намалява главно поради политически причини. В 1924 г. всичко на всичко тук обитават вече 5400 монаси През 1928 г. дългогодишният секретар на Кинотиса, архим. Христофор Клено, брои в целия Атон 3811 монаси, а посе

[1] Й о р д. И в а н о в, «Български старини из Македония», стр. 230.

[2] Това се дължи на обстоятелството, че руските обители притежават в Цариград, Одеса и другаде грамадни подвория, гдето биват изпращани на работа техни братя.

тилият Атон в 1935 г. румънски проф. Теодор Богадае намира повече. Трябва да се даде вяра на първия като на по-сведущ по въпроса. Богадае дели монасите по народност по следния начин: гърци 2350, руси 920, власи и молдовани 350, българи 140, сърби 40 и грузинци (иверци) 70.

Към началото на Втората световна война според наши сведения са запазени почти следните цифри: гърци 1800, руси 40, българи 120, сърби 35, власи и молдовани 120 и грузинци 3, а в 1957 г. броят на монасите е вече: гърци 1790, руси и власи 170 и българи 40.

5. УПРАВАТА НА АТОН

Духовната власт на Атон и на монашеството още от 875 г. имала за седалище някогашния скит, а сега градец Карея. Карея се намира на източната страна на полуострова в средата на така наречената Карейска котловина. Тая котловина разделя Атон почти наполовина.

Градецът е малък, обр. 2. Постройките се състоят обикновено от конаците на 20-те светогорски главни манастира с техните пристройки и други няколко келии. През градеца минава една улица, която е пътят, свързващ обителите от източната и западната част на полуострова.

По тая улица са тукашните магазини, гдето монасите купуват нужните за себе си продукти и други предмети или пък продават онова, което са произвели със собствените си ръце.

Тая търговия, с която се занимавали понякога и монаси-келиоти, често е смущавала монасите в общежитията и те са се опитвали в далечното минало да я премахнат (типика[1] от 1046 г.), но животът се е налагал и тя продължава да съществува и днес.

Сега тук се търгува не само с вино, дървено масло и восък, както това е било през първите години на появяването на Карея като пазарен център, но още и с всички колониални стоки, храни, платове, железария и др.

Самите магазини са собственост на манастирите, но се експлоатират от наематели — цивилни лица или монаси.

Най-голямо оживление в градеца става във време на общия светогорски годишен панаир на 28 август (15 август ст. стил).

[1] Типик — устав.

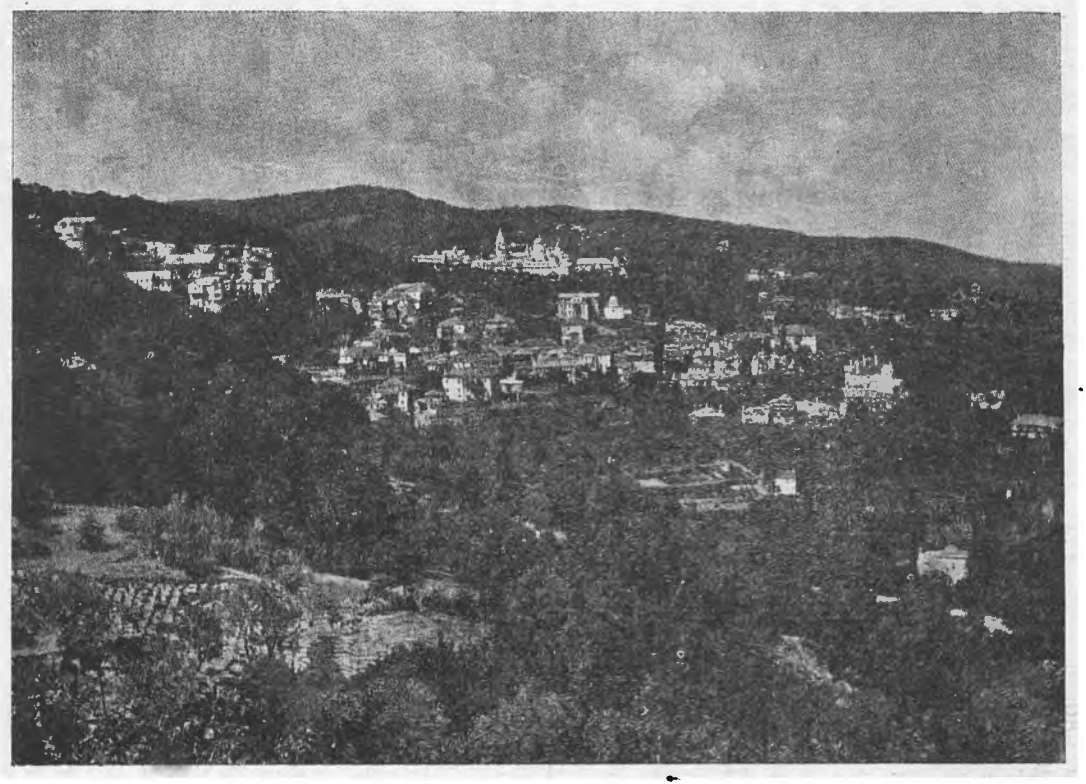

Обр. 2. Изглед на градчето Карея— «столица» на Атон

Освен конаците (подворията) на манастирите, гдето живеят манастирските антипросопи[1] и епистаси[2] и техните помощници, в самата Карея и непосредствено до нея има издигнати множество други обители — един манастир Котломуш, величественият Андреевски руски скит и около 200 келии, някои от които, особено руските, са с доста внушителни размери.

В Карея се намира и Атонското духовно училище. В това училище се обучават монаси, изпратени и препоръчани от управата на обителите. Курсът е 8-годишен, признава се за средно духовно учебно заведение. Преподавателите са местни, подготвени за целта монаси, а при липсата на такива се назначават и външни духовни и светски лица. Ректорът непременно трябва да бъде местен монах. Издържа се от съответните вноски на ония обители, които са изпратили в него свои ученици.

Благодарение на голямата живописност на цялата Карейска котловина тоя градец винаги е бил най-интересното място за всички дошли тук посетители. Изобилната вода, богатата растителност и откриващият се към морските ширини вид, ненадминат по своята красота, пък я правят любимо място на всички светогорци. Още през XI в. тук се издигат толкова много обители, че по едно време Карея започнала да се назовава Карейска лавра. Типикът от 1394 г. е бил принуден да вземе мерки против това гъсто населяване — отнема правото на манастирите да притежават в Карея повече от една келия.[3]

Карея се издига особено през XVIII в., когато става не само духовен, но и административен център и когато институтът Съборът на старците (Мегали Меси) се сменя с тоя на Кинотиса. Сега тук са вече представителите на 20-те главни манастира и представителят на онова правителство, под чийто протекторат се намира Атонската монашеска република. Освен това тук сега има и клон от поща, клон от някоя банка и др.

Понеже манастирите и техните имоти, намиращи се на полуострова, не се засягат от никакви държавни данъци, а също и занаятите не се облагат с каквито и да било фискални тежести, то в Карея липсват представители на каквато и да било държавна финансова власт освен митническите органи. В това отно-

---

[1] Антипросопи — представители на главните манастири при централната управа (Кинотиса).

[2] Епистасин — настойник — представител на манастира в изпълнителната власт на Атон.

[3] Това положение съществува и днес.

шение се спазват напълно наредбите на старите императори, царе и султани.

Карея, освен че е духовен и административен център на монашеската република, има още и своето значение като пазител на ценни исторически паметници. Тук е знаменитият стародревен Протатски храм «Успение Богородично», който се счита за съборен на цяла Св. гора и за най-стария на полуострова.

През времето на Юлиан Отстъпник (IV в.) храмът е вече съществувал, понеже се знае, че тогава бил разрушен и след това (961) възобновен от император Никифор Фока. По-сетне през XIII в. тоя храм пак бива разрушен от кръстоносците, но възстановен веднага от император Андроник II Стари.

Изобщо Карея и нейният древен храм винаги са разделяли съдбата на цяла Св. гора.

Стенописът бил рисуван от знаменития тукашен иконописец Мануил Панселинос (XVI в.).

Между надписите има много и на славянски език, които са неудачно закрити с нови надписи на гръцки език.

6. УПРАВИТЕЛНИТЕ ТЕЛА В АТОНСКИТЕ МАНАСТИРИ

Атонската монашеска автономна република никога през цялата своя история като монашеско обиталище не е бивала лишавана от никого от своите по-малки или по-широки автономни права. Даже и турците, намирайки се в най-голямото си могъщество, не са посягали върху тия права.

Днешното управление на атонските манастири се урежда от така наречената Атонска харта — Конституционна харта (на гръцки Катастатикос хартис), въз основа на старите правила и традиции и одобрена от гръцките законодателни тела през 1924 г.

С тоя своеобразен органически устав се потвърждава старото положение, че цялата Атонска гора е разделена между съществуващите днес двадесет «царски, патриаршески, ставропигиални, независими манастири». Само тия манастири имат право на собственост и могат да изграждат върху своята «територия» сгради или храмове, без да искат разрешение за това от когото и да било.

Вътрешният ред на манастирите — избирането на игумен, епитропи и други служебни лица, е напълно частна работа

на манастирското братство или на манастирската геронция (Събора на старците). Само че в общежитията на новоизбрания игумен представителят на Лаврата в Кинотиса връчва емблемата на властта — игуменския бастун. .

Манастирите са длъжни да наблюдават живота в ония обители, скитове, келии и колиби, които се намират под тяхна зависимост.

В поменатия вече действуващ днес Органически устав, заместващ издадения от Великата порта в 1876 г. «Правилник за светогорските манастири», е прокарана тенденцията (чл. 5), непочиваща впрочем на никаква стара практика, да се не приемат за монаси «еретици» и «схизматици»[1]. Естествено тая разпоредба, освен че противоречи на чл. 62 от Берлинския договор (1878), на съдържанието на Лондонския протокол от 17. V. 1913 г., на Букурещкия договор от 25. VII. 1913 г., на Севърския договор от 10. VIII. 1920 г. и на решенията на Лозанската конференция в 1923 г. (чл. 13), тя противоречи още и на традициите на православната църква, та даже и на цариградската, пък и на самия дух на Светогорския органически устав (чл. 181).

Св. гора през всички времена е била свободна за всички православни народи.

Централната управа на Атон се състои от поменатите вече 20 антипросопи, избирани от всеки манастир по един за едногодишен срок. Те заседават постоянно с изключение на празничните дни.

Съборът на антипросопите (Кинотисът) разрешава всички въпроси, засягащи живота на Атон — финансовите и имуществените спорове между самите манастири и между тях и подчинените им скитове и келии. Занимава се с нарушението на дисциплината от това или онова братство и определя мерки за изправянето му, разследва раздорите в самите братства и взема съответните решения, често последвани от налагане на строги санкции.

Най-големи грижи за Кинотиса настъпват през ония години, когато някоя външна власт посяга върху имуществата и автономните права на Атон и неговите обители.

---

[1] Това се отнасяше предимно за българите, които тогава гърците смятаха за схизматици.

В такива случаи всички представители, подкрепени от двойно или тройно представителство на манастирите си, се опълчват против нарушителите и благодарение на тая тяхна сплотеност днес Атон още съществува свободен и независим.

Всички антипросопи са равни помежду си и с еднакъв глас. Всеки от тях е длъжен да подписва протоколите от заседанията, макар и при особено мнение. Те се нареждат по йерархически ред на манастирите, които представляват.

Епистасията се конструира по следния начин: 20-те манастира се разделят на пет четворки, всяка една от които управлява по една година автоматично след всеки пет години — от 1. VI до края на май. За тая цел се изпраща ежегодно от всеки манастир от дадена четворка по едно лице, притежаващо качествата, необходими за достойнството на епистасин. Първият поред от всяка една четворка носи титлата п р о т о - е п и с т а с и н. Той председателствува Епистасията и държи жезъла, емблемата на първия. Всички епистаси са равни помежду си и с равен глас, като се различават само, както и антипросопите, по йерархическия ред на манастирите си. Всеки един от антипросопите и епистасите се подписва на езика на оная народност, чиято принадлежност се смята манастирът. От интерес е да се знае, че и манастирската кореспонденция, на какъвто и чужд език да е написана, се подписва на езика на братството на манастира — една много мъдра традиция, — по това се съди днес за принадлежността на братството и управата на тая или оная обител, през едно или друго време от каква народност са били те.

В Кинотиса и Епистасията архивата и кореспонденцията се водят на гръцки език.

Приходите се определят ежегодно от събора на Кинотиса. Те се събират от 20-те манастира и служат за издръжката на атонското училище, на сардари, пазачи, за канцеларски потреби, за поправка на пътищата, за деловодни и съдебни разноски и пр. Сумите се събират и разходват от Епистасията.

Епистасията е длъжна да упражнява непосредствен надзор върху чистотата в Карея, да поддържа достатъчно осветление, да предприема полицейско-медицински ревизии, да определя цените на продуктите, да следи отварянето и затварянето на магазините да става в определеното време. Тя взема мерки против безчинствата, песните (светски), игрите, пушенето по улиците и пр. Тя също следи и за продажбата на месо през

постни дни, изпъжда всеки пияница, безделник и немирник, като при нужда може да поиска и съдействието на държавната администрация.

В Св. гора редовни съдилища от първа степен са: в общежитията игуменът със съборните старци (Геронтията), а в необщежителните Съборът на старците.

Съдилище от втора степен е Кинотисът.

Криминалните престъпления тук се поемат от публичната власт, представлявана от пратеника на онова правителство, под чийто протекторат се намира полуостровът — в турско време висшата гражданска власт бе каймакаминът, а сега е представителят на гръцкото министерство на външните работи — дикитията.

Всеки един от манастирите в Карея, както споменахме вече, притежава и свой конак (подворие,, гдето стои манастирският антипросоп и гдето отсядат идващите по работа в градчето манастирски братя и минаващите през светогорския център манастирски гости.

Двадесетте светогорски независими манастира се делят на общежителни (коновий) и необщежителни (диортоми).

Общежителни са: Зограф, Русик, Ксеноф, Есфигмен, Котломуш, Каракал, Симонопетър, «Св. Павел», Григориат, Дионисиат и Костамонит, а необщежителни: Лаврата, Ватопед, Ивер, Хилендар, Дохиар, Пантократор, Филотей, Ставроникита и Ксиропотам.

Общежителните манастири се управляват от игумена и съборните старци (Геронтията). Игуменът се избира за постоянно, съборните старци—също. При провинение или неспособност братството с подписи има право да смени игумена, а Геронтията да отстрани временно или за постоянно някого от провинилите се нейни членове.

Епитропите са един вид изпълнителният орган на Събора на старците. Върху тях лежи грижата за стопанисването на манастирските имоти и продоволствуването на братството.

В общежителните манастири всичко се смята за общо достояние — храна, облекло, приходи и разходи. Братята не получават никакви парични възнаграждения за каквато и да било работа в манастира. На тях се отпускат само пътни и дневни пари, когато се изпращат вън от Св. гора по служба и средства за лекуване.

В необщежителните манастири управлението на манастира е в ръцете на избираемите от братството ежегодно епитропи.

Съборът на манастирските старци тук се председателствува от най-стария между тях и се вземат решения, които се изпълняват от епитропите. В тия манастири игуменски институт не съществува. Братята живеят поотделно. Често се събират по 2-ма—3-ма и образуват едно домакинство. В такива групи се обособяват най-често старците със своите ученици. Продуктите за храна се получават от манастирските складове, но си готвят храна отделно. За облекло всеки се грижи сам за себе си. За тая цел монасите получават определено годишно възнаграждение, размерът на което зависи от длъжността, която заема тоя или оня монах.

В тия манастири се разрешава и употребата на месо за храна.

Този начин на монашески живот, освобождавайки монасите от някои задължения и ограничения, на каквито са подложени в общежитията, им дава по-голяма самостоятелност и възможност за книжовна работа.[1]

На югозападната страна на Атонския полуостров, в залива, наречен Монте Санто, близо до манастирите Ксиропотам и Русик се намира общото светогорско пристанище Дафни или Дафини. Тук има около 20 постройки, гдето се помещават пощата и телеграфът, полицейският подучастък (паспортна полиция), пристанищните власти, митническите органи, сърдарите (полиция, подчинена на Кинотиса), хотел и няколко частни магазина. Всички морски съдове, които посещават Атон, обикновено спират в това пристанище. В миналото, когато в Дафни спираха не само гръцки параходи, но и руски («Русское общество пароходства и торговли» в Одеса), руските обители притежаваха тук свои сгради, гдето се подслоняваха чакащите парахода и пристигащите нощно време поклонници-руси.

* * *

В по-близкото и по-далечно минало в множеството атонски обители се е съхранявал националният дух на народите, когато те по една или друга причина са изгубвали своята на-

[1] В необщежителните манастири (диортомите) се срещат така наречените проигумени. Тук тая титла не предполага никаква административна или черковна функция. Тя се дава обикновено на ония, които са извършили някакви големи заслуги за манастира или пък в негова полза са направили крупни парични дарения, което им дава само право да носят три дни жезъла и да получават двойна дажба продукти и двойно парично възнаграждение.

ционална независимост. «Манастирите. . . са били огнища, в в които се е съхранявало и съгрявало народното съзнание, но горящият материал е бил самият народ със своите чувства и мисли, със своите обичаи и учреждения.»[1]

Нещо повече, от манастирите са излизали будители, които са поддържали духа на попадналите под чуждо робство балкански народи и са укрепвали народностното съзнание. Историята на всички православни народи е изпъстрена с дела на светогорци, които в случай на нужда са се явявали между своя народ да разнасят просвета и да закрепват вярата му в по-добри дни.

Преживял всички възходи и падения на балканските народи, Атон през своята многовековна история не е прекъсвал историческата си мисия да опазва народностното съзнание на тези народи, тяхната култура, техните паметници.

Трябва да се констатира фактът, че сред атонските монаси раздорите винаги са били незначителни и временни, а постоянни са оставали тяхната търпимост, тяхната взаимопомощ в случай на нужда и най-сетне тяхното общо дело — запазването на Св. гора от всички външни посегателства.

---

[1] Светозар Маркович, «Сербия на восток», Москва, 1956 г.

II

БЪЛГАРИТЕ НА АТОН

Естествено е, че тия славяни, намирайки се в близък контакт с приелите вече новата религия тук племена, постепенно започнали да се похристиянчват още преди официалното възприемане на тази религия при княз Борис I (865).

С упоритост, присъща на расата им, славяните засядат навсякъде из полуострова и заемат почти всички по-удобни за обитаване места.

Но още по-рано, към 600 г., през времето на император Маврикий, славяните заедно с аварите обсаждат Солун, а само две години по-сетне Маврикиевият военачалник Приск води войни със славяните в днешна Румъния.

Не само това — съществуват указания, че целият Пелопонес още през тия времена, ако не и по-рано, е бил населен със славяни. За това свидетелствуват множество славянски наименования на селища, реки и местности по тия места.[1]

Ние виждаме, че дори през 766—780 г. цариградският патриаршески престол се заема от славянина Никита.

Сигурно още оттогава славяните вече били заселени и при самия вход на Атонския полуостров. Самото название на Ксерксовия канал — Провлакът — ясно показва, че тук през тия времена, а може би и от по-рано са обитавали славяни.

Естествено, че и християнството, така бързо разпространило се по бреговете на Средиземноморието, е намерило добра почва и сред славяните.

Било като отшелници, било като поселници българите през това време се настаняват на Атонския полуостров. За тях това е било още по-възможно, когато през време на Борис и Симеон българската държава става важен фактор на Балканите. Чак по-късно, когато тая държава запада, византийските императори Никифор Фока, Василий II, Константин Мо-

[1] Повечето от тях сега носят нови имена.

номах, Алекси Комнин и др. вземат мерки за отстраняването на българите-заселници от Атон, който се обособява вече изключително като монашески център. Но и тогава българинът намира начин да остане там, но вече като монах, а до самия вход на полуострова създава своя колония — Йерисо.

През IX в. ние виждаме близо до бреговете на Егея и Адриатика и българските владетели от Преслав.

От надписите във Филипи, близо до Кавала, личи, че тук е идвал «князът на многото българи» Пресиан,[1] а от тоя в Балши, близо до Берет, личи, че там е стъпвал кракът на княз Борис (866) [2]

Още от тия времена между Атон и българския народ са били създадени и поддържани тесни връзки. Най-старият известен глаголически паметник тук, така наречения Йерисовски протокол (юни 982), носи подписа на поп Георги или Григор. Тоя надпис е сложен върху един гръцки документ, даден от йерисовци на манастира Ивер в удостоверение на това, че манастирът Йоан Колову е подчинен на Ивер и че имотите му били дадени от същия Ивер под наем на йерисовци за 29 години. Именно тоя акт между другото е подписан на гръцки от йерисовския епископ, лавроцкия игумен и с глаголица от поп Георги. Интересно е още, че някои от подписалите го свидетели носят славянски имена — Василий, Стоимир, Власи, Владко, Николай Детко, Антоний Раковина...

Тоя факт показва, че още през II половина на X в. в Йерисо са били заселени българи, които са имали свой свещеник, владеещ глаголическото писмо. По-сетне, когато българската държава отново възкръсва и се ръководи от Асеновци, ние виждаме, че един от най-видните представители на тая династия — цар Иван-Асен II, достига до Атон, става ктитор на много тукашни манастири и с това засилва българското влияние на полуострова. Той даже издига атоно-йерисовския епископ в митрополитски сан и го подчинява на търновския патриарх.

Значително участие в живота на Атон са взели и някои от другите по-сетнешни български царе, които са издавали грамоти или пък са ходатайствували за такива в полза на зографската и други светогорски обители.

Постепенно българският елемент в тези места се увеличава толкова много, че българите започват да издигат тук свои манастири, монадриони, които наричат славяно-български.

---

[1] Йорд. Иванов, «Български старини из Македония», стр. 1.
[2] Йорд. Иванов, п. т., стр. 12.

Френският пътешественик Пол Лукас, посетил Атон в началото на XVIII в., намира, че четири от тукашните манастири са били основани от българи.[1] По-сетне вече ние виждаме обитавани от монаси-българи не само тези четири манастира, но и някои други, които са създадени от гърци и др., като «Св. Павел», Дохиар, Ксеноф, Симонопетър, Каракал, Григориат. Също и из другите обители се подвизавали где повече, где по-малко монаси-българи. В продължение на три века — XVI—XVIII, целият Атон бил почти побългарен.

Епископ Порфирий Успенски, който е посетил Св. гора през 1845 г., посочва като български манастири вече по-малко, а именно: Григориат, «Св. Павел», Котломуш, Ксиропотам, Ксеноф, Хилендар.

Особено оживени връзки между българските земи и Атон се създават през последните XVIII и XIX в., когато поклонници-българи от Мизия, Тракия, Македония, Бесарабия и дори от Мала Азия в желанието си да увековечат своите и тия на родовете си имена ги записват в манастирските кондики и поменици. За това свидетелствуват също и приписките по черковни книги, надписите върху различни паметни плочи, върху икони и иконостаси, върху обковките на евангелия, артосни панагии, полилеи, камбани, черковни утвари и др.

Нещо повече, мнозина от поклонниците построяват тук храмове, болници, кръщални, зидани чешми, кули с часовници и др.

Всичко това говори за голямото значение, което Атонската гора и нейните обители, забулени в легенди, са имали през тези робски времена за българина.

За националния състав на някои от атонските манастири през първата половина на миналия век не е излишно да се цитира «повествованіе о плененіе С-тей Аѳонстей Горы от Агаряновъ и о монастырех, колико их има и колико монаси бяше пребиваващи в них.[2]

а) Есть зовомїй Хилендар словенски серб(скии) мн-тиръ и живут в него четири стотин монаси болгари и серби.

б) Есть зовомїй Зограф словенски болгар(скїи) мн-тиръ в него живут две стотен и пѧтдесѧтъ монаси болгари.

---

[1] Voyage du sieur Poul Lucas, Amsterdam, 1714.

[2] Отнася се за бедите, постигнали Атон през време на Гръцката завера (1821—1830). Съобщава проф. Селищев, сп. Македонски преглед, г. VII, кн. 4.

г) Русико-гречески мн-тир, ту живут восемдесет монаси грѣци и болгари.

д) Велика Лавра греческіи мн-тир в него живут петстотен и пѧтдесѧтъ монаси грѣци, болгари и власи.»

Монаси-българи са отбелязани и в другите манастири и скитове, като Каракал, Ивер, Ватопед, «Св. Ана», Кавсокаливи, «Лако-славянско-болгар(скии) скит, ту живут шестдесет монаси само болгари», «Св. Пантелеймон», Капсала, Ксилургу («Св. Богородица») — само българи, в «Св. Троица» «серби и болгари» и пр.

Атон през всички времена е бил пазител на нашата книжнина, училище на наши черковници и просветители.

Още през XIII в. във Великата лавра се подвизава един велик музиколог — българинът Иван Кукузел, основател на ирмологичното черковно пеене. Българинът пък от Костурско Дионисий слага основите на един голям манастир — Дионисиат. А през XIV в. работи в Лаврата голям български книжовник — монахът Иван, който превежда книги от гръцки на български и ги изпраща из българските земи. Българинът-монах Григорий през 1375/1376 г. на Атон пише: «Житие из жизнь отчести чудесь многоявленнаго преподобнаго отца Рамила пустинножителя.» Тоя Григорий бил ученик на Ромил Видински, с когото заедно са се подвизавали известно време и на Атон в «подкрилий светие Горы Атона— в месте нарецаемем Мелона». Той бил отшелник и доброписец и написал житието на своя учител.

Теодосий Търновски, патриарсите Теодосий и Евтимий също са се подвизавали в светогорските манастири, и то предимно в българския Зограф.

Известният църковен деятел и писател Григорий Цамблак също тук, в манастира «Св. Павел», започва своята общославянска дейност.

В библиотеката на Рилския манастир се пази един договор от 1466 г., сключен между тоя манастир и руския манастир «Св. Пантелеймон» (Русик) в Св. гора, според който договорен акт подписаните двама игумени на тия манастири се съгласяват да разменят между обителите си братя и да бъдат двата манастира едно, както са били по-рано.

През XIV в. българинът-монах Григорий, ученик на Григорий Синаит, създава днешния манастир Григориат. Съществуват известни указания, че монасите Филотей и Симонопетър, създатели на днешните манастири под същото име, са били българи по произход.

През 1743 г. по желанието на патриарх Кирил I се основава известната Атонска академия, наречена Атониас, обр. З. Гая академия се ръководела от знаменития тогавашен учен Евгений Вулгарис, българин от Корфу.

Друг един българин от с. Горно Броди, Серско — архимандрит Герасим, —през миналия век издига руския манастир «Св. Пантелеймон», гдето е игумен в продължение на 40 години.

Изобщо цял легион българи-монаси са се проявили тук.

Естествено е, че процъфтяването или западането на отделните манастири или изобщо на цялата монашеска република е зависело от политическите събития на Балканите и от възможния достъп на богомолци и посетители в манастирите.

«Всичките православни народи изпращаха тук анахорети, между които имаше и крупни личности и които, отделени от светския живот, основаваха обители за своите религиозни подвизи. По такъв начин на Атон се създаде синтеза за православно житие и той стана център на развитието на изкуството и писмеността през време на Възраждането. След като сърбите и българите паднаха и след като Византия бе завладяна, Атон стана огнище на спасителните идеи.»[1]

Ние виждаме, че през първите векове на монашеството тук се подвизават монаси из монадрионите и скитовете, без да определят ярко своята национална принадлежност. През тия времена вярата е била на първо място. Подобна до известна степен картина се наблюдава и през време на петвековното турско господство из тия места. Поробените християни са се смятали за подложени на еднаква съдба. Все пак българите сега са били в по-неблагоприятни условия, отколкото например гърците, които са си имали своя патриаршия, която се е застъпвала за тях пред турското правителство и е защищавала предимно интересите на гръцките манастири, или пък русите, покровителствувани от могъщата руска държава. Но българите благодарение на своята жизненост успяват не само да запазят своите обители, но още и да овладеят някои чужди.

В един акт още от 1348 г. се вижда, че протът тогава е бил славянин — някой си йеромонах Антим. В друг един акт на същото място, издаден от централната управа за уреждане на спор между Лаврата и Костамонит през 1483 г., намираме следните подписи на славянски: на игумена на Хилендар-

[1] Emil Turdeanu, Le gâturi le românesti cu manâstiri le Hilendar şi Sfântul Pavel de la muntelea Athos, Cercetâri IV, Bucuresti, 1941.

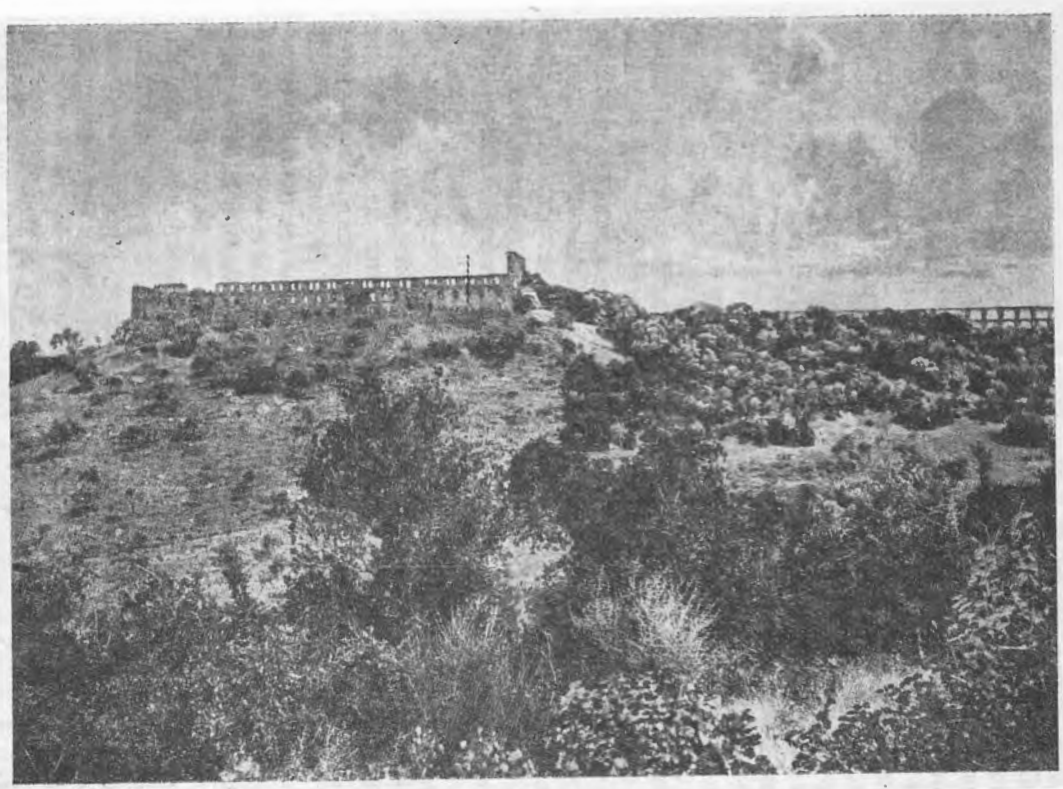

Обр. 3. Изглед от останките на сградите на Атонската академия

ския манастир — монаха Харитон, на Зографския — на йеромонаха Митрофан, на Ксенофския — на монаха Йосиф, на Филотейския — на проигумена йеромонаха Филотей, на стареца от Русик — Серапион, на проигумена на Григориат — Аверкий. Същият този акт през 1513 г. бил наново прегледан и потвърден. От подписите на това потвърждение се вижда, че протът тогава е бил славянинът йеромонах Сава. От същата година е запазен в зографската архива един акт по установяването на точен синор между двата съседни манастира — Зограф и Костамонит. Последните няколко подписа ведно с края на документа липсват, но от оцелелите на славянски език са: на прота Сава, на игумените на Зограф, Хилендар, Ксиропотам, Котломуш, Ксеноф, Костамонит, Русик и на проигумените на Григориат и на «Св. Павел».

I. АТОН — ХРАНИЛИЩЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНОСТ

Атонските обители са хранилище и на българската писменост през всички времена. Славянски и гръцки паметници, които засягат нашето минало, има почти във всички тукашни манастири, но най-много те са в Зограф и Хилендар. Имало е много такива паметници и в гръцките манастири — Лаврата, Ватопед, Котломуш, Ксеноф, «Св. Павел» и др., но по ред причини повечето от тях през различни времена били унищожени или пък укрити.[1]

През времето, когато Св. гора е била посетена от руския учен проф. В. И. Григорович (1844), в местните книгохранилища е имало до 13 000 старинни печатни книги и 3255 ръкописа, от които 2800 на гръцки език и 455 на славянски. Последните били предимно от XIV и XV в., малка част били от XIII в. и един — глаголическото евангелие — от XII в. Според него някога славянските ръкописи тук били много повече, но те били изгнили или унищожени от злоумишлена ръка. На последния лист на една книга в Хилендар има бележка от 1650 г., в която се говори за унищожаването на славянските книги от недоброжелатели. Немалко от тия ръкописи били задигнати от гости и научни работници. През 1653 г. русинът Арсений Суханов е пренесъл в Русия цели товари стари печатни книги и 408 ръкописа.[2]

[1] Това ставало в края на XVIII и през целия XIX в., когато вече се разгарят националните борби на Балканите.

[2] Арсений Суханов бил изпратен из светите места от тогавашния московски патриарх Никон да донесе стари славянски черковни книги.

В манастира «Св. Павел» монасите-славяни дълго време съхранявали славянските ръкописи, но след тяхното измиране игуменът на манастира срещу скромно възнаграждение продал на англичанина Роберт Кързон три евангелия, като едно от тях е било прочутото илюстровано евангелие на българския цар Иван-Александър, което сега се съхранява в Британския музей в Лондон. Същият англичанин видял тогава в този манастир и други славянски ръкописи. Според Сава Хилендарец гръцкият манастир Есфигмен в 1834 г. бил продал на един англичанин, може би на същия Кързон, огромно количество славянски книги. Продавани били славянски книги и от други гръцки манастири, понеже по онова време никой, па даже и българите, не е държал сметка за стойността на това книжовно богатство. Резултат на подобно отношение към това богатство е и подаряването от страна на зографци глаголическото четвероевангелие на император Александър II[1] и един Евтимиев служебник с евангелие на руската посолска църква в Атина. Българите пък в Хилендар подарили на сръбския крал Александър Обренович известното Мирославско евангелие.

Често унищожаването е ставало и умишлено. Стигало се е даже дотам, че надписите по храмовете и другаде да бъдат заличавани, макар често и неудачно, само затова, защото са написани на славянски език. Такъв е случаят с такива надписи в Протатския храм в Карея, който, както е известно, е подновяван от българския цар Иван-Асен II и гдето средният кораб през 1783 г. е бил зографисан с иждивенията на братята Тома и Никола от Видин.

* * *

Историческа истина е, че въздействието на Атон върху славянската книжнина, а особено върху българската писменост и живопис е грамадно.

Съветският академик А. С. Орлов в своя «Курс лекции по древнерусской литературе» (Москва, 1939 г.) пише:

необходими му при поправянето на руските богослужебни книги, в които бнли вмъкнати разни грешки от неопитни и слабограмотни преводачи.

Както е известно, тоя въпрос е бил съдбоносен по онова време за единството на руската църква, по тоя повод се бе явил и «Великият разкол».

Донесенните от Суханов тогава книги (700 екз.) сега се намират в Синодална библиотека в Москва, Государственный истор. музей.

[1] Това евангелие днес се съхранява в «Публичная библиотека» в Ленинград.

«Атон е играл голяма роля в политическия живот на славянските държави. Там като калугер умира Неман и се подстригва и неговият син Сава, бъдещ пръв сръбски архиепископ. На Атон Душан подкрепил руския манастир, който бил изпаднал в нищета «от Руси в всеконечном оставленіи». В грамотата, гдето говори за своето венчаване (коронясване) за цар (1394), Душан подчертава, че това е станало при участието на молитвите «вьсечестнаго лика Святіе горы — Атона, при том же вьсеми егоумени старьци събора Святагорскаго».

Последният независим сръбски крал Лазар също е бил в Света гора и е подпомогнал Русик. Българският цар Иван-Александър нарича Св. гора: «Пристанище спасенія всѣкои души христіянской, паче же православной.» Тази обобщаваща гръко-славянството на Изток функция на Атон от своя страна разделяше и Цариград, и намиращите се до него манастири (главно Студийския), Солун, Ерусалим, Синай, а също многочислените сръбски и български манастири, особено след XIVв

Атон е бил огнище на българската просвета и неин пазител в продължение на хилядолетия. Тук никога през цялата история на българския народ не е угасвал пламъкът на българското съзнание; не е угасвала надеждата на българина за по-добро бъдеще. Тук мнозина българи-родолюбци са проумявали миналото на своя народ и са прозирали в неговото бъдеще, като са давали дан за неговото пробуждане. Всеки от тях е вършил според силите си и според степента на своя духовен и умствен ръст онова, което е смятал за нужно през онези времена за осъзнаването на българина. Атонският Патерик е запазил имената на мнозина такива българи, които ние споменаваме при различни случаи.

В тия манастирски центрове на Балканския полуостров и в Мала Азия живеели и руси, работейки там над преводи и преписи, често съвместно с тамошните книжовници. Оттук тая книжнина отиваше в Русия. Така идваха «руските книжни паметници». Русите получиха от България «іереи учены и книги довольны».

2. АТОНСКИТЕ ОБИТЕЛИ И БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС

Атонските манастири имат голямо значение и за българската живопис. Особено през време на турското владичество Атон е бил главният център на източно църковно изкуство и

българската църковна живопис от времето на нашето Възраждане се е ползувала от атонската живопис.

Това изкуство най-добре е изразено в ликовете на ктиторите-българи. Ликовете на ктитори-българи в светогорските манастири са дело на живописци, работили през втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. Има достатъчно основание да се смята, че тогава в светогорските манастири са се подвизавали не само майстори из островите, но и такива от Корча, Ленотоп (Костурско), Галичник. Родоначалниците на Самоковската и Разложката живописна школа, също така и в Света гора изучават тайните на изкуството. При възможност за по-специални проучвания ще може да се установи кои именно майстори са изписали разгледаните ктиторски образи и дали са запазени и онези ликове, за които има данни. Известно е, че към средата на XIX в., пък и покъсно, из светогорските манастири са работили редица живописци, българи по произход, чието творчество ще бъде предмет на друго изследване. Разгледаните ликове на светогорските ктитори са ценен материал за проучване.

Ликовете на ктиторите-българи са запазени в много атонски манастири, но най-вече в Зограф и Хилендар.

Тези ликове са интересни за нас не само за това, че те свидетелствуват за тесните връзки, които са съществували през онези времена между българските земи и Атон, но и за това, че те са богат материал за българската етнография, а също така са и богати с данни за състоянието на много наши градове.

От XVII и XVIII в. са известни няколко художници-българи, проявили се на Атон. На първо място стои йеромонах Пимен Зографски, за когото ще спомена по-нататък.

III

ЗОГРАФ

1. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ, РЕКИ И ПЪТИЩА

Зограф е разположен на северозападната част на Атонския полуостров. Той е издигнат върху скат, обърнат към югозапад на разстояние 2 км от брега на Светогорския залив. Под самия манастир се срещат три потока. Левият извира от височините, гдето е границата между Ватопед и Зограф, средният — от височината, гдето е синорът между Зограф и Есфигмен, а третият, десният — от височините над Хилендар. Събрани, тия потоци образуват рекичка, която, след като приеме подолу и водите на така наречената Апостолска река, се влива в морето до самото манастирско пристанище — Арсаната.

Зограф се свързва с външния свят и другите светогорски центрове освен по море още и чрез няколко сухоземни пътища.

Пътят, който свързва манастира със светогорския център Карея, след като напусне манастира в източна посока, се изкачва по зографската стръмнина, стига на височината над Ватопед, отделя от себе си пътища за Ватопед и Есфигмен и движейки се все по главния светогорски гребен, напуска синора между Зограф и Ватопед, навлиза в землището на Костамонит и минавайки височината над българския скит «Св. Богородица», веднага се спуска в Карейската котловина и с доста голям наклон влиза в градеца.

Пътят пък, който свързва Зограф с външния свят по сухо, след като напусне манастира, в западна посока минава покрай «Царският кръст» и моста и се насочва по течението на десния поток, оставя на дясната си страна пещерата на подвижника Козма и по-нататък развалините на Селимовата кула (стар манастир), отделя от себе си клон за Хилендар, изкачва се на височините над тоя манастир в местността «Пашаконак», напуска границите на зографското землище и се насочва към Йерисо.

Третият манастирски път е къс — той отива право на югозапад. След като премине Гергановия (Драгановия) кръст и по-надолу големия каменен мост и манастирската воденица, се спуска направо към Арсаната — пристанището. Като продължение на тоя път се смятат крайбрежните пътеки, една от които води на север към манастирската келия «Иваница», а другата на юг — край манастирите Дохиар, Ксеноф, Русик и Ксиропотам, към общото светогорско пристанище Дафни.

Освен тия по-главни пътища Зограф си е построил и други за изключително частни нужди. Единият от тях води за манастирската келия «Апостолска река», другият — за лозята в Херово, Тумбата и Неранджите и третият — за скита «Черни вир». Друг един път свързва келията «Апостолска река» с пътя за Арсаната.[1]

Всички тия малки и големи пътища са постлани с калдъръм.

2. ИСТОРИЧЕСКИ СВЕДЕНИЯ

Сигурно там, гдето днес се издига славяно-българският Зограф или някъде близо до него, много време до основаването на манастира са се подвизавали отшелници-българи. Историята ни е оставила спомени за някои от тия първи български обители, това са монадрионите: Хромантис, Ксирокастро (Пальо Пирго), Иваница (Ваниса), Селим (Селин) и др.

Времето на основаването на днешния Зограф не може с точност да се установи, но съществуват писмени данни, от които личи, че през втората половина на X в. манастирът е вече бил основан и е вземал участие в управлението на Атон.

Понятно е, че за да достигне Зограф до положението на равноправен на другите манастири, той е имал вече зад себе си известно минало. И затова всички ония, които са се занимавали с миналото на манастира, твърдят, че преданието, според което Зограф е изникнал в края на IX или в началото на X в., отговаря на историческата истина.

И много естествено е било появяването на Зограф именно през тия години, когато българската държава е била в най-големия свой политически и духовен разцвет.

---

[1] Разстоянието от манастира до Карея е 12 км, до Дафни — 14 км, до Хилендар — 8 км, до Арсаната — 2 км, до Ватопед — 6 км, до Йерисо — 16 км.

Българският народ през епохата на цар Симеон вече напълно възприел новата религия и в същото време се сдобил с богата преводна и оригинална църковна книжнина и със свой подготвен клир. Така че като е подражавала на своите кръстници — византийците, българската църква се заема да строи храмове и манастири из своята доста просторна държава.

За създаването на Зограф ние обикновено съдим по запазените предания.

В така наречената «Сводна зографска грамота» от XIV в., след като били изгубени всички древни манастирски актове, в които се съобщавало за основаването на манастира, се намира записано предание, в което между другото се казва, че «през царуването на Лъв Мъдри в неговото царство живели трима братя Моисей, Аарон и Иван Селима, родом от Първа Юстиниана из града Лихнидон, сега от всички наричан Охрид. Те се поселили на Светата атонска гора, на южната ѝ страна, и тук съградили три жилища, стълпа (кули, пиргове), отдалечени един от друг. Те се събирали само веднъж в седмицата заедно с приходящите при тях. Даже мнозина идвали чак от царските чертози и оставали да живеят при тях. Тогава бил направен съвет и намерили място за обител в една гориста долина. И те, след като изсекли горския храсталак, намерили там зелен мрамор, блестящ като сняг, и построили обща обител през 6427 г. от сътворението на света,[1] наименувана св. Георги, който според преданието сам се нарисувал на една икона и оттогава тая обител се нарекла Зограф, както се именува и до днес.»

Същото предание за основаването на Зограф е поместено в съкратена форма и в съчинението на Стефан Светогорец «Сказаніе о Святой горѣ Атонскей», който се предполага, че е живял на Атон към края на XIII или в началото на XIV в. Това сказание е напечатано в книгата «Рай мысленный» през 1655 г. и в ръкопис от 1785 г. се пази в зографската архива.

В книгата на епископ Порфирий Успенски «Второе путешествіе по Святой горѣ Атонской» (Киев, 1877) намираме преведено съобщението за основаването на Зограф, записано през 1701 г. от атонския лекар, грък по народност, Йоан Комнин:

«Достопочтеният манастир Зограф е достоен за словото и е много прекрасно творение на трима боляри из Охрид, братя по плът. . .»

---

[1] 919 година.

Василий Барски, който посетил Зограф през 1744 г., в съчинението си «Путешествіе по святым местамъ» дава и записано от него предание:

«В дните на гръцкия цар Лъв Мъдри, година 6417, живели някои си трима родни братя, знаменити и благородни, из славния град Охрид, произлизащи от рода на великия гръцки цар Юстиниан.»

Най-ценното от всички тия предания естествено е онова, което ни предава манастирският летопис — то е най-рано записано и е най-подробно.

Макар и да е вярно предположението, че зографската сводна грамота е несръчна компилация от други актове, все пак съобщените в нея факти са много ценни. Йордан Иванов по тоя въпрос пише следното: «Трябва да се предположи, че нашата грамота е сводна на изгубени вече сводни грамоти. Пряк повод да се направи компилацията е сръбският цар Стефан Душан, който, като дошъл в Света гора и там престоял няколко месеца (1347—1348), взел няколко от старите зографски хрисовули и си присвоил тогава част от Зографската гора за в полза на сръбския Хилендарски манастир. Зографци посетне, кое по предание, кое по преписи от изгубените хрисовули, нагласили своя нов хрисовул и му прикачили печат.» «Интересно в този свод е известието за основаването на манастира Зограф през 919 година от трима братя охридчани — Моисей, Аарон и Иван Селима. Иван Селима е бил действително един от подкрепителите и уголемителите на манастира, но живял 100 години и повече след тази дата. Това историческо лице било смесено със Самуила, който основал с братята си манастира. В повестта за Св. гора от Стефан Светогорец името Селима (Селина) е заменено с Василия. Основаването на манастира е поставено през същата 919 година. В надписа, който стои под самописната икона на великомъченика Георги в съборната зографска църква, годината на създаването на манастира е 898 г. Трябва да се забележи, че през тази година Лъв Мъдри е бил жив, но и да се не забравя, че надписът е правен през 1837 г. Ако се приеме годината 919 за съграждането на главната обител (6427—919), тогава може да се предположи, че Лъв Мъдри през 898 година е дарил някои права на непроширения още монадрион.»[1]

Че Зограф е възникнал именно през това време, може да се посочат доста логични доводи.

[1] Йорд. Иванов, «Български старини...», стр. 538—539.

Първо, тогава в България са царували Борис и Симеон и много естествено, че тук на Атон българите, ползувайки се от авторитета на тия български владетели и тяхното покровителство и съдействие, са могли да се заемат с основаването на свой голям манастир. Второ, че в казаните местности са се подвизавали българи, и то с посочените имена, свидетелствуват наименованията на тия местности, запазени и до днес: «Обител Мойсеева», «Обител Ааронова», «гдето сам Моисей посади череша», «Пирг Селимски» — и понеже преданието ги нарича охридчани, то това предположение става още по-вероятно, понеже през тия времена Охрид е бил един от най-големите просветни и религиозни български центрове.

През втората половина на X в. се вижда, че Зограф съществува и че е български. Това се доказва от предавателния акт (омология) за продажба на келията «Св. апостоли». Този акт е на гръцки език и е запазен в два екземпляра в Зограф. Съдържанието му е следното:

«┼В памет на Отца и Сина и Светаго Духа, Тома монах и игумен. . .и на блаженейшия господин Антония. Заедно с моите братя Атанасия монах и Кирила продадох на духовните си братя, господина Онисифора и родните му братя, землището, наречено Св. Апостоли Ксирокастренски с покъщнината, шест книги — четири минеи, 1 лествица, 1 парамейник и с всичките черковни утвари за 64 монети. Взех си само мулето. . .»

Документът завършва с пасажа за границите на тая келия (тогава монадрион), които са следните: «. . .от дълбокия вир на Ксирокастро се покачва нагоре по реката, допира горе в Зограф; върви по хребета до Царския път и се завръща в Арка при острия хълм, гдето се намират кръстовете на два дъба; оттам се спуща по гребена до отсрещната на гребена речица; допира се до гребена, гдето стоят белите камъни, и все по него се спуща и допира до дълбокия вир на Ксирокастро. . . Писано с ръката на монах Симеона, наречен философ, м. август 18, в часа 6, индикт 8, година 6488—980.»

Подписват: Тома монах прот, Илия монах игумен, Павел монах и игумен на Ксиропотам, Теодор монах от Ксирокастро, Никола монах и игумен на Хромицена, Козма монах и игумен на Арка, Евтимий монах и игумен на Лаврата, свидетел.[1]

[1] Последните двама слагат само кръст, а се подписват — първият от ученика му Антоний, а вторият — от писаря.

На 23 ден, месец юни в светата обител на св. великомъченика Георги Зограф, присъствуваха случайно игумените на нашата Света гора: честнейшият господин Доситей и велик иконом на Св. гора; преподобнейшият катигумен на Котломуш господин Гаврил; преподобнейшият игумен на Макро господин Йоаникий; честнейшият катигумен на манастира на Неакийците господин Герман; честнейшият игумен на Костамонит господин Матей; честнейшият господин Пахомий, клирик Карейски; Елефтерий, йеромонах и игумен на Трохала, Козма, монах и игумен на Скорпия, и други не малцина.[1]

На края на тоя документ намираме на славянски следния подпис: +Макаре еромонах игумен за истина подписах.

Върху първия светогорски устав (970—972) между другото е сложен и подписът на някой си Георги Зограф, но за жалост оригиналът на този ценен документ се пази в недостъпната протатска архива и поради това не може да се установи точната му форма.

От 1049 г. съществува така наречената гранична спогодбена грамота за разграничаването на имотите между монадриона Иваница (Павел Иванички) с имотите на Иван, игумен селимски. Изглежда, че тогава границата била спорна.[2]

От друго едно протатско дело от 1051 г. личи, че по това време поменатият Иван, игумен Селимски, е вече игумен на Зографския манастир и защищава обединените зографски и селимски имоти.

Значи наскоро след това селимската обител била присъединена към Зографския манастир, но кулата остава да съществува и през XIV в. — тогава ние виждаме да се подвизава в нея бъдещият търновски патриарх Евтимий.

Поради честите бедствия, на които е бил подложен Зограф — грабежи и опожарявания, — повечето от неговите стари документи, от които би могло да се извадят по-ясни сведения за неговото историческо минало, са изчезнали. Не по-малко виновни за това са и любопитните посетители на манастира, които са задигали безпрепятствено почти всичко, каквото им попадало. Но първото заключение, което ни се налага да направим след преглеждането на запазените документи, е, че съдбата на тоя български манастир е била винаги

---

[1] Вж. Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 533.

[2] Оригиналът на тая грамота (на гръцки) според Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 535, вероятно е бил занесен заедно с други документи в Цариградската патриаршия, която да се произнесе по спора.

тясно свързана със съдбата на българската държава, със съдбата на българския народ. Когато България е бивала силна и се е чувал гласът ѝ пред съседите, тогава и манастирът е бивал добре съхраняван и е процъфтявал и, обратно — когато България е западала, тогава и той е изпитвал всички горчивини, каквито е изпитвал българският народ. Сигурно цар Симеон (893—927) и цар Петър (927—969) са се грижили за Зограф поне толкова, колкото Лъв Мъдри, но за това няма запазени никакви грамоти.

При цар Петър българското царство започва да запада. Източното царство загубва своята независимост — там окончателно се настанява византийска власт. И въпреки усилията на цар Самуил и неговите братя и наследници да запазят независими от Цариград земите на Македония, Албания, Северна Тесалия, Северен Епир и Моравската, Софийската и Видинската област и да се създаде нова западна българска държава това не им се удава.

Както видяхме по-горе, през XI в. чрез няколко решения на събори и императорски грамоти в Атон животът на манастирите се урежда и той получава окончателно днешния установен ред, но през следния век, когато Изтокът е обезпокоен вече от кръстоносците и когато по-сетне, в началото на XIII в., те успяват да се настанят даже в столицата на императорите, естествено манастирите на Атон не са били в много добро положение.

За отношението на кръстоносците към населението на Балканите, което се среща по пътя им, съществуват доста подробни сведения. От тия сведения ясно личи, че на кръстоносците от страна на балканските народи се е гледало с недоверие, та даже и с враждебност. Това отношение си има и своето оправдание. По всичко личи, че «освободителите» на Божигроб малко са се отличавали от печенегите и куманите. Сеч, опожарявания и грабежи са били главното занятие на участниците във всички кръстоносни походи.

През времето на цар Калоян (1196—1207) Зограф преживява първите бедствия, идващи от кръстоносците, участници в IV кръстоносен поход.

За жестокостите на тия кръстоносци не са запазени особени спомени на Атон сигурно за това, че те са били затъмнени от други по-нови и по-страшни.

Византийският император Михаил VIII Палеолог, за да получи благоволението и подкрепата на римския папа, в 1274 г. на Лионския събор се обявил за съединението на църквите —

католическата и православната. Срещу това застанали в опозиция както Цариград, така и особено Атон. Срещу протестиращите и бунтуващите се било употребено насилие. Българският Зографски манастир се държал най-упорито, заради което и бил най-жестоко наказан. Монасите от манастира начело с игумена Тома, макар и да знаели какво ги очаква (известен им бил случаят с монасите от манастири, гдето преди това са били изгорени живи от кръстоносци, пък и случаите със самите светогорски манастири, гдето не били посрещнати дружелюбно), се затворили в кулата (пирга) и самоотвержено очаквали смъртта — изгорели заедно с кулата и манастира.

Това важно за манастира събитие е описано на гръцки език[1] и на български. Преразказано е и в «Атонския патерик», и у Филарета в «Святые южных славян» (Спб., 1894), а българският текст по препис от XVI в. е бил изнесен от В. Григорович и сега се пази в Румянцевия музей в Москва. «Разказът бил написан немного късно след латинското нападение в Зограф в 1275 г. 10 октомври, може би към началото на XIV в., след времето от 1303 до 1311 г., когато Света гора и Византия биват отново застрашени от обирите на други каталански пиратски експедиции.»[2]

Както е известно, цар Иван-Асен II след победата при Клокотница на 23 април посетил Атон, гдето престоял до 27 същия месец и дал на Зограф златопечатник (хрисовул), който акт след това (1351), както вече споменахме, бил унищожен в полза на Хилендар от сръбския деспот Стефан Душан.

През това свое посещение българският цар бил потвърдил и грамотата на Ивер за владението му на Струма и издал в полза на Ватопед грамота за владението му върху селото Семалто.

По-сетне, след войната с маджарите, Иван-Асен II сключил, както се знае, съюз, придружен със сродяване с никейския император Ватацес, и на събора, който се състоял по тоя случай в Лампсак (Галиполи) в 1235 г., освен другите велможи, патриарси, митрополити и епископи присъствували и много монаси от Атон.

Според един исторически извор цар Иван-Асен II, «великият и благочестивият цар, син на стария цар Асен, създавал манастири и ги украсявал със злато, бисери и безценни камъни;

---

[1] Разказът на гръцки се намира в ръкопис в Протата.

[2] Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 437—438.

дарявал на църквите многобройни подаръци и проявил спрямо тях голяма щедрост и най-сетне подновил патриаршеството на българското царство».

Иван-Асен II посетил Зограф и между другото се погрижил за утвърждаване границите на манастира. Като спомен за неговото посещение тук се сочи така наречената Иванова камара. Иван-Асен II и Иван-Александър са единствените от старите български царе, които се споменават постоянно в Зограф. Това е едно от доказателствата, че с имената на тия царе са свързани най-добрите за манастира години.

След смъртта на цар Иван-Асен II на неговия трон стъпва син му Калиман (1241—1246). Намиращият се в Зограф хрисовул, носещ името на тоя цар, смятан от науката за компилация от XVI в. по по-стари документи, сигурно е имал в основата си и някои от цар Асеновите грамоти. Макар и такъв, този документ свидетелствува за тесните връзки, които съществували между Зограф и българските земи.[1]

Известно е, че след Иван-Асен II започва упадъкът на второто българско царство. Татари, водени от внука на Чингисхан Батия, след като преминават цяла Източна и Централна Европа, през 1242 г. се завръщат в своята Златна орда през Северна България. Една част от тях се настанява в Северна Добруджа. Татарите се налагат и в българската столица Търново.

Естествено такова развитие на нещата не се е отразило благоприятно върху живота на Зограф. Сега цялото внимание на българските царе бива отвлечено от тревожните външни събития. Няма вече кой да се застъпва за възстановяването на отнетите на българския Зограф права и привилегии.

Византийският император Михаил VIII Палеолог, настанил се вече в Цариград (1261), бил принуден след това да воюва с българите и сърбите на Балкана, а в същото време, застрашен и от готвещия се от папа Григорий X (1271—1276) и неаполитанския крал Карл Анжуйски (1241—1276), брат на Людовик Свети, нов кръстоносен поход срещу Византия, бил принуден да търси сближение с католиците. Това сближение било постигнато на Лионския събор (1274) — постига се уния, чрез която източната църква признава главенството на папата. Но тая политика на императора срещнала силно противодействие както от страна на по-голямата част от неговите поданици-гърци, така и от страна на славянския еле-

[1] По-нататък ще се спрем по-подробно върху този документ.

мент, а най-много от монасите на Атон. Някои от гръцките манастири — Лаврата и Ксиропотам, се подчинили на волята на императора, но българският Зограф въпреки всичко се държал до последна възможност.

Онези от манастирските братства, които се отнесли отрицателно спрямо унията, трябвало да изпитат суровостта както на императорските власти, така и на чужденците-католици, които се скитали из Средиземноморието.

Стефан Светогорец, ползувайки се от зографския разказ и от пресните предания, доста подробно описва тия насилия в неговата книга «Рай мисленный».

Съюзниците на Михаил Палеолог, придружени от «беззаконый их владыки и мерзкій свещенници», не само отмъщавали на атонските монаси за противодействието им срещу унията, но се и стремели да унищожат това гнездо на съпротива. Всички тия злодеяния, благословени от папата, са преследвали осъществяването на далечните планове на Рим.

Българският Зограф е един от най-пострадалите манастири на Атон от това католическо нашествие. След обявяването на унията от императора бил издаден специален декрет за въвеждането ѝ. И веднага започнало преследване на ония, които не я възприемали или пък се осмелявали да я осъждат. Светогорските манастири изпратили послание-протест до императора. Те излагали съответните доказателства, с които оборвали теорията, че папата има първенство в църквата. Те отказвали категорично да признаят това първенство и агитирали между населението, че не трябва да възприемат и да търпят нововъведенията на католиците.

«Ние виждаме ясно, писали те на императора, че ти си еретик, но те молим — остави всичко това и се придържай о онова учение, което си приел. . . Остави неистинските нови лъжливи учения, които поставят към нашата вяра прибавка.»

Понеже най-голяма опозиция на тая императорска акция правели славяните и славянските манастири, затова те най-много и пострадали.

С помощта на наети турци и татари и скитащи се кръстоносци императорът в 1275 или 1276 г. се насочил срещу сърбите. На пътя му се изпречва омразният Атон. За де не дразни гърците, които се намирали в легионите му, той тоя път решил да излее злобата си върху славянските тук манастири. Знайно е, че и тогава Зограф е бил най-чистият български манастир.

По желанието на император Михаил VIII католиците тръгнали с всичката си сила и злоба върху зографската българска обител.

Игуменът на манастира Тома, като узнал какво нещастие очаква братството, започнал да го съветва да не пада духом и се държи докрай.

Една част от монасите напуснали стените на манастира заедно с някои ценности и се изпокрили из горите, а друга част — 22-ма монаси и 4-ма миряни, начело с игумена се прибрали в манастирската кула и там очаквали своята мъченическа смърт.

Зографската повест от миналия век, извадки от която поместваме по-нататък, ни дава подробности както за станалото събитие, така и за грепирните, които станали между игумена на манастира и нападащите латинци. Последните, като разбрали, че тук успех не могат да имат «зажгоша отвсюду обитель святую». Изгорели тогава в зографския пирг, построен някога от цар Иван-Асен II, 26 зографци, обр. 4.

След опожаряването на Зограф, продължава същата повест, «беззаконный латине устремишася зело съ радостію разсеяшася полкове ихъ повсюдѹ Св. Горы и Нигде не скрыся обитель и пирг, ни иное жилище иноческое, но всѣ во всѣми и вне прибивающий разрушиша и огню предаша, рукоделньная же орѹдіа со прочими въ плѣнъ взяша». Това събитие е описано на гръцки език в ръкопис в Протата и на български в манастира. Преразказано е и в атонския патерик.

Българският текст на тоя разказ по препис от XIV в. български извод е бил изнесен от В. Григорович и сега се намира в Москва, гдето е бил фотографиран от проф. Йордан Иванов.[1]

Същият учен по тоя препис в поменатия вече свой труд пише следното:

«Ние мислим, че разказът е бил написан немного късно след латинското нашествие в Зограф, 1275 г. 10 октомври, може би към началото на XIV в., след времето от 1303 до 1311 г., когато Св. гора и Византия биват отново застрашени от обирите на други каталанци — католическите пиратски експедиции.» Заключението на професора се базира върху факта, че в самия разказ братството се подготвя към това.[2]

---

[1] Й о р д. И в а н о в, пос. съч., стр. 437.
[2] Й о р д. И в а н о в, ibid., стр. 438.

Политиката на Михаил VIII Палеолог в края на краищата претърпяла пълен провал. Той умира в 1282 г.

На мястото на Михаил VIII идва синът му Андроник II Палеолог, наречен Старият, който , виждайки какви пакости за държавата му може да донесе политиката на неговия баща, с хрисовули възвърнал и възстановил всички права и привилегии, нарушени от унията.

През това време и Зограф бил напълно възстановен било чрез наличните манастирски средства, било чрез пожертвования.

В България след селското антифеодално въстание начело с Ивайло (1277—1280), след едногодишното властвуване на византийския поставленик Иван-Асен III на българския престол се възкачил влиятелният болярин Георги Тертер I (1280—1292). През това време татарските орди продължавали да опустошават Балканския полуостров, като не пощадили Тракия и Македония. В 1292 г. бил поставен от татарите на търновския престол Смилец (1292—1298). През тия трудни времена България не е могла да се грижи за Зограф.

Но Зограф тогава наравно с другите светогорски манастири, борци против унията, бил добре гледан от византийските императори. Това личи от факта, че когато през 1287 г. игуменът на Зограф Генадий заедно с манастирските братя поп Харитон и монах Ссфроний отишли в Цариград да молят императора да издаде на манастира хрисовул за утвърждение правата на Зограф за собственост върху принадлежащите му имоти и да определи границите им, Андроник II изпълнил желанието на манастирските старци — дал им искания хрисовул, с който се удовлетворявала молбата на Зограф.

През 1289 г. същият император издал на Зограф нов хрисовул, с който се утвърждава правото на собственост на манастира върху всичките му имоти вън и вътре в Атон. В тоя хрисовул са изброени следните имения: ниви и лозя в местността, називаема Иваница; метох в Йерисо на името на св. Никола с всичката му околност; метох «Св. Великом Георги», називаем Лозник; метох на реката Стримон на името на св. Богородица, називаем Кранитеосис с неговата околност; метох «Св. Власий» в Ормилия; метох «Св. Апостоли» (в съседство с манастира); метох «Св. Никола» в Солун, називаем Сладката вода. В поменатия хрисовул се прави намек и за бедствието, което постигнало Зограф през 1275 г. В него се казва: «Ако на войниците, които са въоръжени против чувствените врагове и с мъжествена ревност застават в строя, царете дават

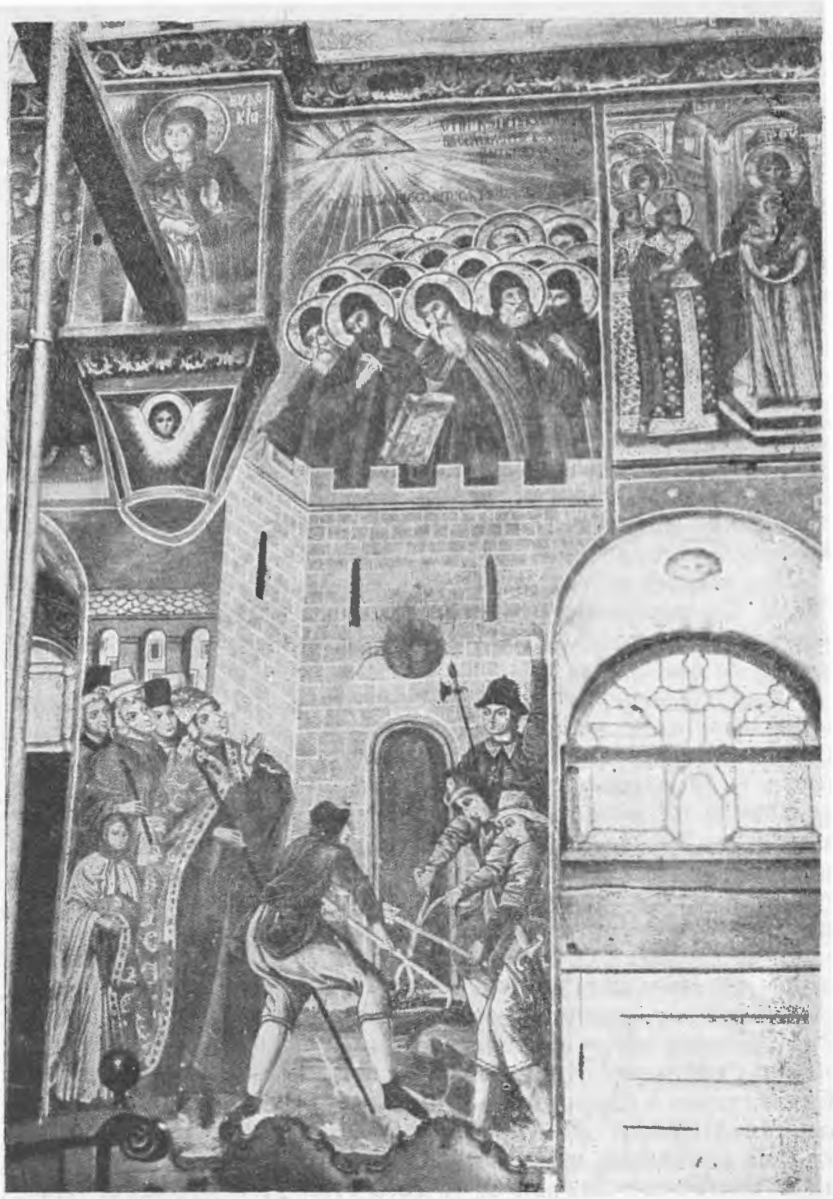

4. Обр. «Изгаряне на 26 зографски монаси»—стенопис от главната църква «Св. Георги» от 1817 г., рисуван от Митрофан Зограф

почести и награди, то какво трябва да се помисли за мъчениците Христови? Каква награда на тях трябва да се даде?»

През 1301 до 1311 година Йоан Ерусалимски и неговите прочути каталанци — пирати от остров Сицилия, били наети от византийците за борба против турците. Отначало те се настанили на Галиполския полуостров, откъдето правели набези в Тракия, а по-сетне, през 1306 г., се установили на близкия до Атон Касандрийски полуостров, откъдето вече нападали и ограбвали атонските манастири.

По едно време те построили при входа на Атон, близо до Йерисо, своята поменатa вече крепост Кастро Франко. Зографската обител като една от най-близките до този техен стан е понесла и най-жестоки нападения.

Руският църковен писател и пътешественик архимандрит Леонид Кавелин (1822—1891) в книгата си «Историческое обозрение Афонских славянских обителей» споменава за едно продавателно (праксис), от което се вижда, че в 1316 г. светогорският прот Исак продал бившия монадрион «Иваница», зографско владение, на манастира Ватопед. Върху този документ липсва подписът на зографския игумен, а тия на другите игумени — на Ватопед и Русик — съществуват. Ние виждаме след това, че през 1346 г. Зограф успява да си възвърне Иваница, и то като я откупува не от Ватопед, а от манастира Есфигмен за 300 перпери.

В зографската архива има няколко хрисовула, издадени от Андроник III Млади, в четирите от които изрично се упоменава, че се издават по личното ходатайство на българския цар Михаил Шишман (1323—1330).

През 1325 г. императорът утвърждава правото на собственост на манастира върху Правища, а в края на същата година същият владетел утвърждава правото на собственост на манастира пак върху Правища и върху всички имоти по долината на Струма.

През 1326 г. същото се прави и с отнетите по-рано от манастира метоси в Солун, така наречените Сгуру и Киру.

В 1327 г. Андроник III пак по молбата на цар Михаил утвърждава нови имущества на Зограф по долината на Струма — Сотириху и Лактева.

С един по-късен хрисовул, издаден от същия император, се утвърждава сменяването на Лактера с Черквица. По всичко личи, че Зограф през тия времена се съвзема, понеже започва да придобива имоти и чрез покупка. Така през 1327 г. за 250 перпери той купува две къщи в съседство с метоха

«Св.Никола» (Ерли), а в 1330 г. купува за 500 перпери имоти по брега на Струма.

В 1331 г. на българския престол встъпва цар Иван-Александър (1331—1371) — голям благодетел и покровител на зографската обител.

От българските царе Иван-Александър е бил един от усърдните покровители на Зограф. От него се пази в архива на Зографския манастир един хрисовул, издаден в 1342 г., от който се вижда, че благодарение на искрената и нелицемерна любов, която питаел тоя цар към своя сват Андроник III Палеолог, а сетне и към сина му Йоан V Палеолог, удало му се да добие от последните утвърждение на собствеността на Зограф върху селото Хандък на Струма.

През същата година по ходатайството на Иван-Александър византийският император издава хрисовул, с който се предават на манастира Зограф правото на собственост върху имота Мармарион на Струма, подарен на манастира от един Александров болярин по име Стратимир.

През време на своето пребиваване на Атон (1346 или 1351) Душан прибрал, както вече знаем, значителна част от зографските хрисовули и отнел една част от имотите му, съседни на Хилендар, и ги дал на последния.

В манастирския архив не съществува хрисовул за утвърждаване правото на манастира върху селата Крушево и Сотир.[1] А от една забележка в цитирания по-горе летопис се вижда, че в Зограф никак не са останали доволни от посещението на Душан.

«. . .да есть ведомо, въ лѣто 6859 (1351) индикта 9-го, като разсипа намъ царь срьбскы Стефан, 6-съ хрисовуле али ни ему бысть на добро и нь приде во своя» (намеква се за скорошната му смърт във време на неговия поход срещу Цариград).

От крал Душан съществува в Зограф само един хрисовул на гръцки език, издаден по молбата на Иван-Александър в 1346 г., с който се признава на манастира правото на собственост над Хандък на р. Струма.

Цар Иван-Александър умрял в 1371 г., след като бе разделил държавата си между своите синове (Иван Шишман и Иван-Срацимир), които въпреки явната заплаха от всички страни започнали да враждуват помежду си.

---

[1] Всъщност Зограф е имал имоти в с. Сотир още преди Душан, както знаем от една гръцка грамота от 1322 г.

От времето на цар Иван Шишман са останали следните документи: хрисовул от Урош V, споменат по-горе, за спора между Зограф и йерисовския епископ по повод на мястото Заравари; акт, издаден от цариградския патриарх Филотей (1372), с който се обявява църквата «Св. Димитри», съградена в Зограф от Бранислав, за независима от йерисовския епископ; акт, издаден по заповед на византийския император през 1378 г. по спора между Зограф и Хилендар за някаква воденица при Мармарион; акт от същата година, издаден съгласно с императорска заповед, с който Зограф се освобождава от всякакви данъци.

След тая дата вече не се намират актове от балкански православни владетели, а само такива от влахо-молдавските господари и руски царе и императори.

От 1392 г. за Зограф е запазен хрисовулът, издаден от цар Иван Шишман, даден на манастира «Св. Богородица» във Витоша, който, изглежда, заедно с други документи е донесен тук за по-сигурно запазване през време на нашествието на турците.

Документът е интересен, понеже от него се вижда какви данъци е плащал тогава българският селянин. С тоя акт Драгалевският манастир се освобождава от около 20 вида данъци.

След Стефан Урош IV Душан на сръбския престол встъпил неговият син Стефан Урош V (1355—1367).

Тоя сръбски владетел също е взел участие в живота на Зограф. Той подобно на баща си прегледал хрисовулите на Зограф, но не посмял нищо да измени. Наопаки, в грамотата му от 1369 г., писана на гръцки и пазена сега в манастира, личи, че той е посредничил за разрешение спора между йерисовския епископ и Зограф за място при Йерисо. Спорът бил разрешен от този крал, след като било взето мнението на светогорските избраници и синода при охридския архиепископ Григорий.

Сводната зографска грамота дава съдържанието на един документ, издаден от Стефан Урош V.

След победата на Косово (1389) турците станали почти пълни господари на Балканския полуостров. При идването им на Атон благоволението на султана било откупено само с еднократен данък от 14 хиляди перпери. В продължение на цялото 500-годишно господство на турците някои от султаните са посягали върху намиращите се вън от Св. гора манастирски имоти и в такива случаи след известен откуп положе-

нието се е възстановявало и манастирите са заживявали своя нормален живот.

Макар и лишени от своите благодетели и покровители — византийските, българските и сръбските владетели, — светогорските манастири скоро се сдобиват с нови не по-малко усърдни застъпници и спомоществователи: угро-влахийските и молдавските воеводи, които големият румънски историк Александър Ксенопол нарича българо-румънски князе.

Известно е, че българо-румънските воеводи са взели присърце съдбата на славянските атонски обители, а особено славяно-българския манастир Зограф. Те винаги, щом се явявала нужда, се притичвали на помощ на тая българска обител.

В зографския архив се пазят много документи, които свидетелствуват, че още в началото на XV в. манастирът бива подпомаган от тия полувасални владетели с еднократни, а често и с периодични парични помощи. По-нататък вече тия помощи се изразяват по-осезателно — възобновяват се манастирските корпуси и храмове, строят се пиргове, трапезарии и болници, подаряват се реликви и най-сетне на Зограф се даряват в пределите на воеводствата им големи имоти, от приходите на които манастирското братство да може да бъде гарантирано за своя поминък.

Като се има предвид, че през ония години племенните, черковните и др. връзки между жителите на двата бряга на Дунав са били много силни, то и по-свободният северен брат е могъл винаги да оказва своята подкрепа на българския Зограф.

От тия владетели в Зограф са останали няколко хрисовула. Пръв от воеводите, който е дал помощ на манастира, е синът на Мирча воевода — Александър Алдея (1401—1433). През 1433 г. той издава хрисовул, с който се задължава да внася в Зограф годишно по 5000 аспри, за да се спомина името на баща му и неговото през време на литургия.

В 1466 г. Стефан Велики (1457—1504) подарява на Зограф 100 дуката, а в 1475 г. дава оброк чрез игумена Варлаам 500 астри за болница и започва строежа на пирг (кула) на пристанището.

Според проф. Н. Йорга[1] доскоро бил запазен, но сега изчезнал при входа на пирга и следният надпис:

Благочестивыі и хѡлю″бївыі Іѡн Ко҃да҃ воєвода създа пиргъ сѣ и въ имѧ҃стмѣ Николае въ л҃т҃ ЗѢ҃Є (7025=1517).

---

[1] N. Iorga, Munte Athos in legatura cu Tarile noastre.

В 1495 г. същият воевода подновява стените и килиите на манастира, а също и трапезарията, която имала форма на буквата «Г» и която събирала до 180 хранещи се. Тая трапезария съществувала до 1726 г. На една от стените ѝ бил зазидан камък с надпис:

Іс Хс Нѫка, Иже въ Хѫа Ба вѣрьныі Іѡ Стєфан Воєвода мл҃стіѧ Божію гп҃арь земли молдовлахіискоі сн҃ь Богдана воєводѣ, сътворы сію трапезарію вь лѣт , ЗГ, създасѧ и съвръши сѧ мц҃ юна з, а гдатва его тєкѹщи лѣт м' (7003=1495).

В 1500 г. родоските рицари разрушават манастира заедно с храма му, но воеводата Стєфан и сега се притичва на помощ— възобновява Зограф. Синът му пък Богдан III (1514—1517) в 1517 г. довършва в манастирското пристанище започнатата от баща му кула, която съществува и до днес.

Іѡ Стєфан Воєвода Божіею мстію господарь земли молдовскы сн҃ь Богдана Воєводѣ сътвори сію коукю за кораблі вь лѣт Sчпг (6983=1475).

Хилендарският монах Исай, живял по онова време, в 1489 г. твърди, че Зограф е бил строен от Стефан Велики.

За това споменава и Василий Барски в своята книга «Путешествіе по Святымъ Мѣстамъ».

В манастирския архив се пазят два хрисовула от Стефан воевода. Първият е издаден в 1466 г. С тоя хрисовул се обещава на манастира, както поменахме по-горе, ежегодна помощ от 100 дуката или 6000 аспри. Вторият е издаден в 1471 г., с който воеводата се задължава да внася за издръжката на построената от него манастирска болница по 500 аспри годишно.

От същия молдавски воевода са останали в манастира една икона, която Стєфан носил със себе си в битките против турците и я изпратил в манастира след голямото поражение над неприятеля при р. Васлуй в 1475 г. (тая икона била подарена от византийския император Йоан Палеолог на молдавския воевода Александър Добри), и две черковни знамена (хоругви).

Едната от тия хоругви или, както в манастира я наричаха, «иконата, шита от дъщерята на Стефан Велики» Елена, до Първата общоевропейска война красеше стените на манастирския приемен салон (афондарик), но в 1917 г. румънският журналист Константин Миле, придружен от няколко френски войници, отишъл в Зограф и я задигнал. По тоя повод професорът от Букурещката военна академия Стойко Николеску

в книгата си «Даренията на Стефан Велики, направени на светогорския (Атон) манастир Зограф» пише следното[1]:

«Известният стяг (знаме), който факсимилираме, е църковен, а не военен. Той бил подарен от Стефан Велики в 1500 г. на неговата ктитория, манастира Зограф, в Св. гора. В 1917 г. той бе взет от светия манастир от френски войници и предаден през декември 1919 г. на Народния военен музей в Букурещ, гдето се пази добре.»

На същото място поменатият професор доказва, че въпросният стяг има всичките елементи на църковна хоругва.

Един втори стяг, който също бил подарен от Стефан Велики и който според Николеску бил вече изчезнал от Зограф, е също от типа на църковните хоругви. «Прието било в такива случаи на едната страна на знамето да се изобразява богоявление, а на другата — ликът на патрона на храма или манастира. Тази хоругва наистина носи на едната страна иконата на светото богоявление, а на другата — образа на св. Георги.»[2]

През 1500 г. влахийският воевода Рад Велики от своя пък страна изпраща годишна помощ на Зограф в размер 3000 аспри. а след 15 години един друг също влахийски воевода — Нягу Басараб, прави дарение на същия Зограф и го нарича «Болгарска Лавра».

В 1533 г. Петър, воевода молдавски, откупил воденицата, която се намирала близо до манастирския метох Каламария.

† Іѡ Пе́тръ воево́да: господа́р: — земли молдовской: — йскѹпи́ воденицѹ: — иже близ метоха Каламарскаго: — и приложи своемѹ монастирю: Изографѹ: Въ свою вѣчнѹ па́мять) въ л҃т҃ѣ зм҃а: (7041=1533) Сімеѡ іе҃рм҃ йсправникъ.

През 1651 г. (25. III) воеводата Василий Лупул (1634— 1653) издава хрисовул, с който, изглежда, за трети път дава на Зограф споменатия манастир «Св. Никола» в Добровец.

Воеводата Василий Лупул заедно с «четиритѣ светители молдавски», след като се занимал с положението на Добровец, което било много плачевно, решил да го даде за вечен метох

---

[1] St. Nicolesku, «Din Daniile lui Stefan cel Mare facute mânâstirii. Zografu dela Sfântul Munte. Bucuresti, 1938.

[2] В Зограф наистина е имало две знамена, само че едното, което Николеску смята за второ, е всъщност копие от истинското. Намиращото се сега във военния музей в Букурещ знаме е именно копието, а оригиналът и днес се съхранява в зографската съкровищница. Зографци, за да спасят оригинала, посочили на похитителите копието му (бележка на автора).

на Зограф: «Да бѹде метох святаго монастыря глаголемаго Зѹграф от Света Гора и да будетъ в рѹкѹ тихъ калѹгер от тога святаго монастыря выше писаннаго Зѹграф, со всеми комати, съ отчины, колико имѣл святой монастырь и с ставовы и млины и съ язерови за рыбиномъ и съ виногради и съ суседи и съ правски холупи цигане, и съ всими хоторами святаго манастыря и пасики и садови . . .»

Като важно основание, за да се превърне Добровец в зографски метох, е посочено в хрисовула обстоятелството, че поменатият манастир е бил някога построен от Стефан воевода, който бил и ктитор на манастир Зограф: «и бѣша сотворенны тия оба святѣй монастыри от святопочившаго стараго добраго Стефана воеводы. . .»

Добровецкият манастир е същият манастир «Св. Никола», за който се оплакват зографските отци пред воеводата Йеремия Мовила и който според неговия хрисовул е бил дарен от «Свята почившаго Петра Воеводы». Въз основа на тия данни проф. Йорга на същото място твърди, че в случая воеводите Йеремия Мовила и Василий Лупул само потвърждават едно старо дарение на молдавския всевода Петър Рареш (1506—1551). Знае се само, че преди даряването на тоя манастир на зографци в него са обитавали монаси-гърци.

В 1698 г. молдавският воевода Константин Антиох Кантемир (1696—1710) по примера на Василий Лупул дава като метох на Зограф манастира Киприан (Каприана), Къприели (в Бесарабия), който също бил ктитория на Стефан Велики.

Тоя документ е интересен в много отношения. Предаваме го текстуално:

«Во ’имя О҃ц҃а и С҃на и Ст҃аго Д҃ха, Тр҃ца С҃тая единосу́щная и нераздѣли́мая, се́ азъ рабъ великому моемѹ Гд҃ѹ Бг҃ѹ и Сп҃су нашему Ии҃су Хр҃ту, и тро́ически покло́нникъ Йѡ Антїох Константине войво́да, Бж҃иею милтию Гп҃дар земли Молда́вскїя, оже гп҃одствамы блгопроизволих нашым благим произволение́м, чистым и свѣтлым серцемъ от всея нашея дѹши и от Бга по́мощїю, смотря́юще гподствамы, и ревнѹю́ще до́брым дѣлом, и҃же дѣлаша и нщ҃їи стопочившїй гп҃дарїе прежде насъ бы́вшии ѡ любвѣ҆ е҃же имѣли к Бгѹ и к ст҃ым це́рквам и мн҃атирем и к бг҃омоле́бныкамъ, и҃же помо́лѹваша и оукрѣпи́ша спсе́нїя ра́ди д҃ш҃и своея, в вѣчное неумира́емое и҃ма до́брое и неминѹщее поминанїе. Того ра́ди г҃детвамы кѹпно с четыре сты́тели молда́вскїи: кир Савва архиеп҃копъ и митрополит Сѹ а́вский, и кир Мисаи́лъ еп҃копъ Ро́манскый, и кир Лавре́нтїй еп҃копъ Ра́довскый и кир Варлаам еп҃копъ Хѹшскы́й

и совсѣмъ совѣтом боля́рей нашых великиых и малых, Смотри́хом ра̀ди стаго мна҃тыря, называемаго Кїпрїана, идѣ́же е̑сть храм прест҃ы́я чт҃ія и прбл҃свѣ́нныя Влчцы на́шея Би҃ы и прі́сно҃ дв҃ы Мрїи честна́го ’е́я оуспенїя, понеже зѣ́ло ѡслабѣ́лъ и ѡ҃сиротѣ́лъ сей стый мн҃тиръ и ѡ҃стал без кома́ти и без всего е̑же, тре́бует напи́щ҃ оби́тели, таковы́й от нерадѣнїя и зла́го оустроє́нїя живу́щ҃ых в не́й лѣ́нивы́х и непотребны́х Бг҃ и чловѣ́к҃ злих кало́геров. Сего́ ра́ди гпдствамыи совѣ́м на́шим совѣ́том смотри́хом и совѣ́товахом, е̑же не ѡста́вити сего́ ста́го мн҃тыря Кїпрїа́на, да ѡпастѣ́ет и ѡсиротѣ́ѣтъ доконца́, во дни́ на́шего гдства. Ино гдствамы поклони́хом и поми́ловахом и дадо́хом сей стый мнтыръ Кїприан сто҃м҃ сла́вном҃ цр҃ко-му мнстыр҃ называ̀емом҃ Зогра́фа, и̑же во стѣ́й Атонстѣ́й горѣ́, ’идѣ́же е̑сть храм ста́го, сла́внаго великом҃ченика побѣдоно́сца и чдотво́рца воина Хр҃това Георгїа. Яко да будет мнтыр се́й вы́ше пи́санный Кїпрїана, вѣ́чный мето́х ст҃ой оби́тел҃ Зогра́фской от стыя горы, якоже е̑сть стый мнтыръ Доброве́цъ. Понеже сто҃почи́вшый Йѡ. Стефан Воево́да,ста́рый и до́брый о҃цъ ст҃опочи́вшаго, Иѡ. Бо́гдана воево́ды, есть кти́тор ст҃ѣ́й зогра́фской обители, ѡбнови́ і҃. поми́лова стѫ́ю оби́тел, част м҃ра стѣ́ннаго разорен҃ю созда́, ке́лїи и трапезаріа согради, ри́зи и сос҃ди и кома́ти дадѐ. Сего̀ ра́ди бывши ктитор сей сто҃почи́вшый и выше пи́санный гпдаръ Стефан воевода, сто́й обители Зогра́фской от Ст҃а́я гора̀, и па́ки кти́тор и фонда́тор сим обоим мон҃тырям Кїпрїан҃ и Доброве́ц҃ от него́ со́зданꙗ того ра́ди подоба́ше своих во свояси. С до́брым расуждениемъ вѣ́чный метох да будет от нынѣ́ ст҃ы́й мн҃тыр Кїпрїанъ ст҃ѣе Зо́графской оби́тели от Ст҃а́я гора̀ и со всѝ ны́нѣ от кти́торов да́ни се́ла, свече́ни, си́рѣчь сосѣ́ди, колико сут мнтырскїи, с вїногра́ди и сос҃ды црковнїи, и с дома́шнїи цигани и ста́нове, и млины и е̑зера, си́рѣчь бла́та с рыбы, и садове и спа́сики и со всѝ кома́ти, гове́да и и̑ное бы́дло, и вес приходъ от поля и от лѣ́са, и от всю҃д҃ якоже повѣ́дают҃ приви́лїя и нареде́нїя, и других сто҃почившых гп҃дарей Молдавских и един урик, си́рѣчъ хрисов҃л от сто҃почи́вшаго Васи́лїя воево́ды, за Доброве́цъ, поне́же Доброве́цъ бяше ѡсиротѣ́л и ѡпустѣ́лъ нѣ́когда якоже ны́нѣ Кїпрїа́на, и ви́девши сто҃почившый Васи́лїй воево́да, ѡпустѣ́нїе Доброве́цкой оби́тели, от нерадѣнїя и лѣ́ност҃ и зла́го оустроенїя кало́геров вла́ских: поклонѝ сты́й мн҃тыръ Доброве́цъ стой Зѡграфской оби́тели от Ста́я Гора; вѣ́чный метох, якоже свидѣтелствует пра́вый хрисов҃л гп҃дства его̀. Сего́ ра́ди имы поревнова́хом сем҃ сво҃почи́вшем҃ гп҃да́рю Васи́лїю, якоже он сотворил с Доброве́цкая оби́тел҃, такожде и

мы сотвори́хом с кїпрїановскꙋю обител, поне́же жи́телїе ст҃ыя оби́тели Зѡграфскїя о Ста гора̀, стїи чт҃нїи оцы́ сѵ́т, се́рби и богари, и посланїи от тѣдѵ здѣ игꙋ́мены, іеромонахи и іеродїа́кони и мона́си сут бо́лгари цѣломꙋ́дрїи и до́брїи строите́ли ст҃ѣй цквы, и чтно́му до́му якоже оуго́дно е҃сть Бг҃у, и члкѵ: Тѣ́мже от нынѣ на пред да бꙋ́дет вѣ́чный и непоколеби́мый Метох ся҃та́я оби́тел Кїприана, ся҃тей Зографской обители от Ста҃я гора̀, якоже выше пи́сано е҃сть. А чт҃нїи оц҃ы ст҃ыя обители Зогра́фскїя от Ста гора̀, да и҃мат Бга моли́ти за на́ше здра́вие, и спсение и гпжы на́ши, и ѡ богданных чад на́шых, и за отпуще́нїе грѣхо́в роди́телей нашыхъ стопочившых. А нато, естъ вѣ́ра на́шаго гпдства вы́ше писаннаго Мы Иѡ. Антиох Константи́нъ воевода, и вѣ́ра превозлюбеннаго бра́та гп҃дствамы Йѡ Димитрїй воевода, и вѣ́ра боляров на́шых, вѣ́ра па́на Василїя Кѡста́ки вели́кагѡ дво́рника долния земли́, и вѣ́ра па́на Ми́три Апостол вели́кагѡ дво́рника вы́шьїя земли́, и вѣ́ра па́на Лупул Богдан хе́тмана и поркала́ба Сѵ́ а́вскагѡ, и вѣ́ра па́на Манолакїа вели́кагѡ посте́лника, и вѣ́ра па́на Михала́кїа Раковѝца вели́кагѡ спатаря, и вѣ́ра па́на Чопарла́на вели́кагѡ ча́шника, и вѣ́ра па́на Уордакїа вели́кагѡ востóрника, и вѣ́ра па́на Илїя великагѡ сто́лника, и вѣ́ра па́на Стефа́на Чернев великагѡ ко́миса, и па́на Іоа́нна Меденича́ря, и па́на Доби́жа ключа́ря, и па́на Константи́на Сердаря, и па́на Івашка сулца́ря и па́на Са́ндола Крѵпенскый житничѧ́ра, и вѣ́ра всѣ́хъ боля́рей наших Молдавскых великых и малых. А по на́шем животе́ и гп҃дствованїе кого Бг҃ъ изберет гп҃даръ бы́ти у нашей земли́ Молдо́встѣй, от дѣтей нашых или отъ на́шего ро́да, или па́ки кого Бг҃ъ изберет гд҃даръ быти, то имъ непорꙋшил на́ше дая́нїе и устрое́ние ст҃аго Мн҃тыря вы́ше пи́саннаго а кто́ся докѵ́ситъ разори́ти и искази́ти наше дая́нїе и устрое́нїе да бу́дет непрощен, от Г҃да Бг҃а сотво́ршего нбо и зе́млю, и пречт҃ыя Его Мт҃ре и от три́ста и осмна́десят оцъ и҃же во стѣм градѣ Ники́и ана́ѳема да бꙋ́дет и маранаѳа, и да и҃мат час с і҃ѵдою, и треклятим Ари́ем и безконе́чныя вѣ́ки му́ки ами́нь. А на болшꙋю крѣпост и потвержде́ние велѣ́ли есмы́ на́шему боля́рину вѣ́рномѵ и почте́нномѵ па́чу Никола́ю Донич вели́кому логоѳе́тѵ, писа́ти и на́шу печат привѣсити томѵ и и҃стинному ли́стѵ на́шемѵ.

Йо. Антиохъ Константинъ
Воевода

Писалъ Петрашко Добрсвецкый
у. Ясахъ въ лѣто 7206 (1698)

Поменатите дотук дарения в полза на Зографския манастир от страна на българските царе и българо-румънските господари са оставили най-дълбоки следи в неговата история. Навсякъде из Зограф виждат сенките на тия благодетели, а манастирските братя оттогава до днес, в продължение на векове, при преносите и ектениите произнасят: «Еще молимся о благочестивых царей: Йоана Асена, Александра и воевод: Стефана, Василия.»

От имотите си в Молдавия и Бесарабия Зограф в продължение на два века с малки изключения (1813—1837) е получавал сигурната си издръжка.

Към средата на миналия век (1864) обаче зографци били принудени да напуснат своя имот в Добровец. Изгубването на Добровец става по следния начин:

С идването си на власт княз Куза (1858—1866) обявява през 1859 г. обединението на двете румънски княжества — Влахия и Молдавия. Влизайки по тоя повод в конфликт с фанариотите в Цариград, които се бяха настанили тук преди 150 години, и в същото време и с Цариградската патриаршия, той създава (в 1864 г.) закон за секуляризацията на всички имоти на ония църковни и религиозни институции, които се намирали под ведомството на 4-те източни патриархата. Такива имоти във Влашко и Богданско имало много. И Зограф, находящ се под цариградския патриарх, също бива засегнат от тоя закон. Добровецкият манастир и неговите имоти биват също изгубени за него. Но манастирът Кигриан, намиращ се вече в пределите на руската империя, бива запазен. Доходите от имотите на тоя манастир — Зографски метох, бяха достатъчни да обезпечат нормалния живот на манастира и поминъка на монасите.

Покровителство и материална подкрепа Зограф в миналото често е намирал и в лицето на руските царе и императори. Макар че тяхното внимание било насочено предимно към руския манастир «Св. Пантелеймон», все пак щедрата руска ръка се простирала и върху другите славянски, пък и гръцки атонски обители. Това те правели особено тогава, когато Москва след цар Иван III (1474—1503) окончателно се освободила от татарското иго (1480) и когато към средата на XVI в. руската държавна политика в лицето на Иван IV Грозни (1533—1584) насочила вниманието си на юг към брегове на Азовско и Черно море.

Московските царе започнали да издават специални грамоти, в които се определяло кои от атонските манастири могат да изпращат в Русия пратеници за помощ.

Не ще и съмнение, че и Зограф винаги е получавал припадащата му се част от тия общи помощи. От равносметката, изпратена на цар Иван IV Грозни, се вижда, че през 1583 г. на зографските иноци, които тогава били 101, се отпускали 200 рубли.

В зографския архив са запазени много документи, които свидетелствуват за помощите, които Москва, а по-сетне и Петербург са отпускали специално на манастира.

От 1587 г. се среща и известието, че на руската граница бил дошъл зографският игумен Паисий с неколцина братя.

През времето на цар Михаил Феодорович Романов (1613—1629) в 1623 г. дошъл в Русия да дири помощ зографският архимандрит Амфилохий.

По това време според една бележка от 1622 г. върху един псалтир личи, че през същата година зографското братство било много пострадало от чума.

А според друга една бележка от 1644 г. върху един шестогласник, дължаща се на ръката на някой си поп Манасий от Дряново, явствува, че Зограф, респ. Арсаната, бил нападнат и разграбен от «френци» — сигурно пирати.

От един пък друг надпис (1666) личи, че по повод на войната, която турците водили в Крит, валията от Солун дошъл в Св. гора и принудил манастирите да дадат много «подаръци» в пари и други вещи за войската.

В 1627 г. се явил на руската граница в Путевил зографският архимандрит Неофит с писмо от цариградския патриарх Кирил, с което последният удостоверявал, че манастирът Зограф по това време имал много дългове — черковните му съсъди били заложени и братята страдали много от «нечестивите агаряни» и нямало къде глава да подслонят. Архимандрит Несфит не бил пропуснат до Москва. Разпоредено било само да му се дадат 15 рубли и да се изпрати назад, понеже през същата година бил вече идвал в Москва за помощ зографският келар Гервасий, който бил получил вече следващата се помощ. Не след много време същият Неофит пак се явил на руската граница. Този път той бил допуснат в столицата и бил приет от царя и изслушан внимателно.

В 1634 г. била изпратена на атонските манастири помощ в памет на починалия патриарх Филарет. От представената рав-

носметка се вижда, че в Зограф тогава са живели 144 братя — един игумен, 10 йеромонаси, 4 йеродякони и 130 монаси.

През 1639 г. отивал в Русия (Москва) за помощ и зографският архимандрит Паисий, който получил 100 рубли.

В 1642 г. същият архимандрит наново отишъл в Москва, сега вече придружен и от няколко други манастирски старци, носейки със себе си две писма — едното от молдавския воевода Василий Лупул (по държавни работи) и другото от Зографския манастир.

Последното писмо съдържало молба до царя за издаване на царски грамоти в полза на манастира и за отпускане на помощ за довършване на някои манастирски сгради. Вследствие на тая молба била издадена царска «жалованная грамота», съгласно с която зографци добивали право да изпращат в Русия за помощ свои пълномощници през всеки 5 години. Тая грамота била потвърдена в 1657 г. от цар Алексей Михайлович (1629—1676) по молба на игумена на Зограф архимандрит Патроний и в 1682 г. от цар Феодор Алексеевич (1676—1682) по молба на игумена архимандрит Максим. Най-сетне в 1696 г. съгласно с разпореждането на великия цар Петър I Алексеич (1682—1725) поради остаряването на грамотата тя била подновена и подписана от същия цар. Тази грамота и до днес се пази в архива на манастира.

С нея се заповядва: «болярам и войводам и всяким приказнымъ людямъ» в разните градове «кнамъ великому государю къ Москве пропускати, по сей нашей великаго государя жалованной граммотѣ и подводы начем можно подняти, а кормъ давати от Путевиля или от Сѣвска, или от иного порубежнаго города вдорогу до Москвы и от Москвы назад, и приставов съ нимы посылати въ всем как иных монастырей, такожъ пріѣзжие архимандриты старцы по нашим Царскаго величества жалованнімъ граммотамъ пропускаются. А какъ они пріѣдутъ внаши Царскаго Величества Малороссійские городы и нашего царскаго величества подданному войска Запорожескаго обоих странъ Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепѣ и старшинѣ и полковникомъ и инымъ урядником, кому-же вѣзти надлежить внаших царскаго величества малороссійскихъ городахъ пропускать их без всякаго задержанія и зацѣпки, и по городамъ таможенніхъ головамъ и целовальникамъ, перевосчикамъ и великимъ пошлинникамъ сухляди ихъ перевезу и мостещины, и никакихъ поплинъ нигдѣ неиматъ, а пропускать ихъ без задержаніяхъ. . .»

През времето на императрица Елисавета Петровна (1740—1760) в 1748 г. в руската столица се явили йеромонасите от Зограф Даниил и Матей, за да получат припадащата им се част съгласно с току-що посочената грамота на Петър Велики. По тоя случай създаденият вече (1721) от тоя император Руски синод издал нова грамота на Зограф, от която се вижда, че зографци не били прибирали отпуснатата им от руската държава помощ още от 1734 г., понеже не могли да изпратят за тая цел в Петербург манастирски пълномощници. Това обстоятелство се дължало на несигурността по пътищата или на някакви неизвестни други мъчнотии. Вижда се също, че в 1735 г. по високочайше разпореждане на Зограф се отпускат от руската хазна ежегодно по 35 рубли, получавани през всеки 5 години, заедно с една добавъчна сума — пътни разноски на манастирските пратеници — един йеромонах и две светски лица.

През XVIII и XIX в. на Зограф било съдено да преживее пак тежки изпитания. В 1716 г. манастирът пострадал много от честите земетресения. Нещо повече, през годините 1805—1837 за него бил пресушен и най-главният извор на материалните му средства — той бил лишен от възможността да се ползува от доходите на най-големия си метох — Киприановия манастир в Бесарабия. Към това се прибавила и общата за всички атонски манастири беда — окупирането на последните от турски войски през време на гръцката «завера» (1821—1830). Това се правело за наказание на манастирите поради това, че някои от братята в тях се били увлекли в революционното движение. Турските аскери не се стеснявали в своите безчинства. Като споменава за съдбата на Зограф за това време, архимандрит Леонид пише: «Манастирът почти запустял, като претърпял една тежка загуба от древни ръкописи и книги, разграбени през това време, и които по свидетелството на старците в доста голямо количество били запазени от древни времена.»

Положението на манастира след вдигането на турските войски било отчаяно и той рискувал да бъде поставен под опеката на своя главен кредитор — Ватопедския манастир, да изгуби своята самостоятелност и своя национален български характер. Но в скоро време, 1837 г., станало събитие от най-голяма важност за Зограф. След дълги молби и ходатайства на манастира били възвърнати имотите му в Бесарабия, от които дотогава той получавал ембатик — една незначителна част от реалните доходи от имотите, която част никак не стигала за издръжката на Зограф.

Зографци сега получили не само имотите си, но и следващото се обезщетение за минало време в размер 400 000 рубли.

Указът, адресиран до Руския синод, гласи следното:

«По присоединении Бессарабской Области к Россійской Имперіи, представленый были в распоряженіе учрежденнаго тамъ Епархиального Начальства имѣнія Кипріяновскаго монастыря, бывшія до того в управленіи Аѳонской Зографской Обители, съ тѣмъ, что бы оной ежегодно доставляема была опредѣлительная сумма, высылая въ сравнение съ прежде поступившимъ въ Обитель от тѣхъ имѣніи доходовь, и между тѣмъ улечшенными подъ Россійскимъ Правительствомъ способами управленія от тѣхъ же имѣній пріобретаемы были пособія къ содержанію Архіерейскаго дома и Епархіальныхъ училищъ Иноки Зографской Обители приносили намъ просьбу, как основаною на силѣ благочестивыхъ завѣщаній тѣ имѣнія пожертвованы прежными владѣльцами, Всемилостивейше повеляваем: 1) Недвижимыя имѣнія, направо владѣнія, коими Зографская Обитель имѣетъ несомнительныя прежныхъ времен акты и которыхъ Святейшему Синоду доставлены имянныя свѣденія, возвратить из Кишиневскаго Епархіальнаго Управленія в разпоряженіе Зографской Обители. 2) Передачу сихъ имѣній произвести в такомъ положеніи, въ какомъ онныя нынѣ находятся, съ сохраненіемъ ненарушимости всѣхъ заключенныхъ по оннымъ от Епархиальнаго начальства контрактовъ съ тѣмъ, что бы всѣ полученные до нынѣ Кишиневскою Епархіею доходы, какого бы рода ни были, оставались въ пользу сей Епархіи, тоже что еще не получено и что следует съ кого либо къ полученію, за какое бы время ни было, считать уже следующимъ Зографской Сбители. На семъ основаніи предать имѣнія Кипріяновскаго монастыря, не касаться угодій, которыя поступивъ отъ сего монастыря в Управленіе Кишиневскаго Епархіальнаго начальства, в последствіи выбыли отъ оннаго въ другое вѣдомство, или же поступили къ Епархіальному Управленію отъ другого вѣдомства по какому бы то случаю ни было. 3) Относительно доходовъ, поступивших съ тѣхъ имѣній за прошедшее время, ограничиться представленіем Зографский Обители во вознагражденіе той суммы, которая была уже для сего осигнована по согласію съ Константинопольским патріархомъ и за тѣмъ считать сіе дѣло навсегда оконченымъ. 4) Для сохраненія порядка Архимандриту или Игумену, присылаему отъ Зографской Обители для управленія Кипріяновскаго монастыря и имѣніями состоять

подъ смотреніем Кишиневскаго Епархіальнаго Архіерея, а также церквамъ и притчамъ при сихъ имѣніяхъ оставаться въ Кишиневскомъ Епархіальномъ Управленіи. Объ исполненіи сего Святейшій Синод учинитъ надлежащія разпоряженія.

На подлинемъ собственно Его Императорского Величества рукою написано: Николай. Въ Санктъ-Петербургѣ, 6 Марта, 1837 года.

Синодът от своя страна нарежда следното:

«Преосвященному Димитрію Архіепископу Кишиневскому и Хотинскому. По Указу Его Императорскаго Величества Святейшій Правительствующій Синод слушали имѣнный Высочайшій Указъ, данный Святейшему Синоду в 6-ій день сего Марта за собственоручнымъ Его Императорскаго Величества надписаннымъ о возвращеніи Зографскому Афонскому монастырю принадлежащихъ ему имѣній, находящихся нынѣ въ вѣдѣніи Кишиневскаго Епархіальнаго начальства, по справкѣ приказали: 1) О выше упомянутом высочайшемъ указѣ обявить Вашему Преосвященству къ исполненію и по всему духовному вѣдомству къ свѣденію печатными экземплярами того указа, сообшив объ ономъ вѣденіем Правительственому Сенату для опубликования. 2) Относительно самого исполненія Вашему Преосвященству предписать: а) Немедленно распорядиться о передачѣ недвижимыхъ имѣній Кипріяновскаго монастыря тому, кто начальствомъ Зографской Обители будетъ уполномоченъ на принятіе оныхъ. в) Передачу сихъ имѣній произвесть в таком точно порядкѣ, въ какомъ означено вторымъ пунктомъ Высочайшего Указа, с передачею всѣхъ заключенныхъ по онымъ контрактовъ, и съ расписками на контрактахъ кому от Епархіальнаго начальства довѣрено будетъ по какое время и какая сумма оныхъ получена Епархіальнымъ начальствомъ. с) Сдѣлать также окончательный расчетъ съ Зографскою Обителью в Эмбатикѣ, который платимъ былъ ежегодно. д) Объ окончаніи передачи имѣній и расчеты в Эмбатикѣ донесть Святейшему Синоду съ представленіемъ прімнаго акта отъ ныхъ, коимъ отданы будуть имѣнія, а также квитанцій въ Эмбатикѣ и з) Господину Синодальному Оберъ Прскурору Графу Николаю Александровичу Протасову предоставить сообщить господину Управляющему министерствомъ Иностранныхъ дѣл съ выше приписаннаго Высочайшего Указа копію для доставленія оной посредством Миссіей нашей въ Константинополѣ Святейшему Патріарху, къ учиненію со стороны Зографской Обители распоряженія о принятіи упомянутыхъ имѣній съ сообщеніемъ при томъ о сделанномъ Святейшимъ Синодомъ распоряженій

какъ о передачѣ самого имѣнія, такъ и окончательного расчета в Эмбатике.»[1]

Успехът за възвръщането на киприановските имоти на Зограф се дължи главно на 18-годишните усилия и тичания на двамата манастирски пратеници в Русия — архимандрит Анатолий от Лазарополе, Дебърско, и хаджи Викентий от с. Беляковец, Търновско.

След като двамата зографски пратеници наредили управата на Киприан и подведомствения му скит Кондрица и след като вложили получените от държавата 400 000 рубли в «Русский государственный банк», те се завърнали на следната година в манастира. Веднага бил изпратен в Киприан настоятел — зографецът архимандрит Иларион, чичо на епископ Партений Кукушки.

Анатолий и Викентий разплатили манастирските дългове и накарали манастирското братство да възстанови общежитието, което било изгубено през втората половина на XVIII в.

Трябва да отбележим, че архимандрит Анатолий, бидейки по-рано в Петербург, е бил възпитател на сина на императора — Константин. А сега при повторното му отиване там той бива назначен за ефимерий и изповедник при руската посолска черква в Атина.

Архимандрит Анатолий е бил и в близки връзки с големия български просветен деятел Васил Априлов. Двамата имали идеята да се отвори в Зограф българско училище, та даже и печатница (буквите са били купени и донесени в манастира, гдето стоят и досега). За тая цел по-сетне, през 1850 г., било построено специално здание на хълма срещу манастира при черквата «Св. Георги», но тая идея сигурно поради някакво разногласие между братята или по политически съображения не била осъществена.

А хаджи Викентий доживява до 1863 г. и умира в манастира на 105-годишна възраст. Архимандрит Анатолий и хаджи Викентий са оставили в Зограф твърде живи спомени.

След като били върнати киприановските имоти на Зограф, администрирането им се извършвало непосредствено от намиращите се там зографски монаси, но през март 1863 г. с царски указ се изменя тоя режим, като се създава така наречението «Управленіе имѣніями заграничныхъ установленій», което поема напълно грижата за стопанисването на тия имоти, каквото стопанисване не е било по силите на зографските монаси. Но с това не се посягало върху собствеността на манастира.

[1] Тези документи се печатат за пръв път.

Спокойствието обаче на Зограф продължи само 70 години. И тогава, когато зографци, пък и всички вярваха, че е настъпил краят на теглилата и униженията и че най-сетне Атон остава в границите на православна държава, и че в Атон ще се установи по-свободен, по-спокоен живот, ето че връхлетели нови беди върху Зограф през 1912 и злощастната 1913 г.

След обявяването на Междусъюзническата война (16 юни 1913 г.) Зограф бе нападнат от въоръжени келиоти поради това, че в манастира квартирувал по онова време един взвод от 14-и пехотен македонски полк. Само благодарение на спокойствието и мъдростта на командира на взвода подпоручик Георги Цветинов катастрофата била избягната.[1]

След това през време на Първата световна война Зограф пак изживява своите тревоги като български манастир.

Войните между другото причиниха на манастира и грададни материални щети, бяха му отнети почти всичките имоти и обезценени всички парични влогове.

3. СЕГАШНИЯТ ЗОГРАФ

Зограф представлява от себе си грамаден замък. Корпусите му образуват един правилен затворен четириъгълник. В него се влиза откъм северната му страна през една огромна величествена порта, над която е поставена иконата на патрона на манастира — св. Георги.

Според архимандрит Леонид «Зограф е един от най-големите и най-великолепни манастири на Атон».[2]

Повечето от манастирските корпуси са издигнати върху старите постройки (1600—1705) през миналия век, обр. 5. Най-стар тук корпус е югоизточният, построен през 1750 г. с иждивенията на архимандрит Акакий. В миналото в него се е помещавало управлението на манастира, а сега тук се намират клисарницата и няколко келии за живеене. През същото време е бил построен и източният корпус, гдето се намират параклисите «Преображение Господне», «Св. Йоан Предтеча», «Св. Димитрий» и камбанарията, преправяна през 1850 г., с часовник от 1896 г.[3]; северният пък корпус заедно с кулата е

---

[1] По това време биват унищожени и намиращите се на Иванасенова камара граничен стълб и на Стар манастир (пирг Селимски) паметна плоча; и двата паметника били със славянски надписи.

[2] Проф. Порфирий Успенски, «Обозрение славянских обителей на Атонѣ».

[3] Според отбелязаните на самото място надписи.

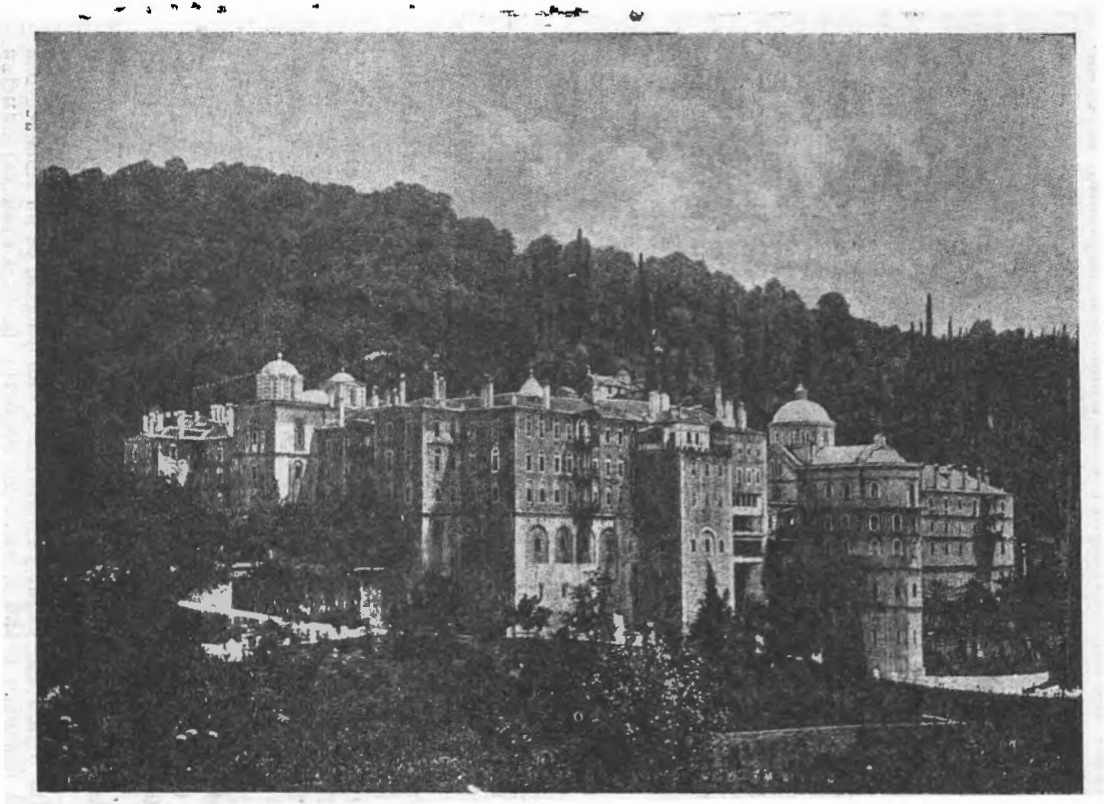

Обр. 5. Изглед на Зографския манастир — поглед от северозапад

издигнат през игуменството на Антим Ризов от с. Калково, Струмишко. Тогава е била започната (върху постройките от 1787—1818 г.) и северозападната част на манастира, която се довършва през време на игуменството на архимандрит Климент (1860—1869). В същото време се построява и манастирският водопровод В тая част на манастира днес се помещават гостоприемниците (афондариците), канцеларията на манастира, заседателната зала, приемните салони, трапезарията за гости, библиотеката, ризницата, църквата «Св. 26 зографски мъченици» и др.

Останалата част от западния корпус и част от южното крило са най-нови — те са строени и завършени през игуменството на архим. Григорий (1896) от с. Милославци, Трънско. Тук е черквата «Св. Кирил и Методий», параклисите «Св. Козма» и «Свети Архангели», игуменските и монашески келии. В партера е трапезарията (на мястото на старата), хлебарницата, дохията и др., а във всичките подземия — складовете за вино, дървено масло, риба и др. Непосредствено до тоя корпус на юг се намира сбирната манастирска фурна.

При входа на постлания с калдъръм манастирски двор веднага отдясно е паметникът, издигнат в чест на 26-те зографски мъченици, а малко по-навътре вляво се намира храмът «Успение Богородично», пред който се издигат два величествени вековни кипариса, обр. 6. Тая църква е построена през 1764 г. с иждивенията на хаджи Вълчо от Банско и със старанията на архимандрит Акакий. В малките кубета тук са изписани светиите от българска народност — Иван Рилски, Козма Зографски, Наум Охридски и Гавриил Лесновски, обр. 7.

Малко по-навътре се издига величественият съборен храм на манастира «Св. великомъченик Георги». Тоя храм е построен на мястото на стария през 1801г. Той е издигнат със средства на проигумен Евтимий и проигумен Порфирий. Храмът е широк и с изящно изработен иконостас. Покривът му е оловен, обр. 8. Стенописът е изработен от атонския монах Митрофан (през 1817 г.) със средства на софийския протосингел Йоил от Сер и с помощта на Иванчо Алтъпърмаков от Видин. Внартиката се намират четири мраморни трона от 1818 г., два от които са от северната страна, а два от западната, при входовете. На тия тронове са отбелязани имената на ктиторите (Антим, Виктор, проигумен Захарий и Кир Миля). От дясната страна на западния вход, който води от нартиката към черковния притвор, на стените са изрисувани в естествена голе-

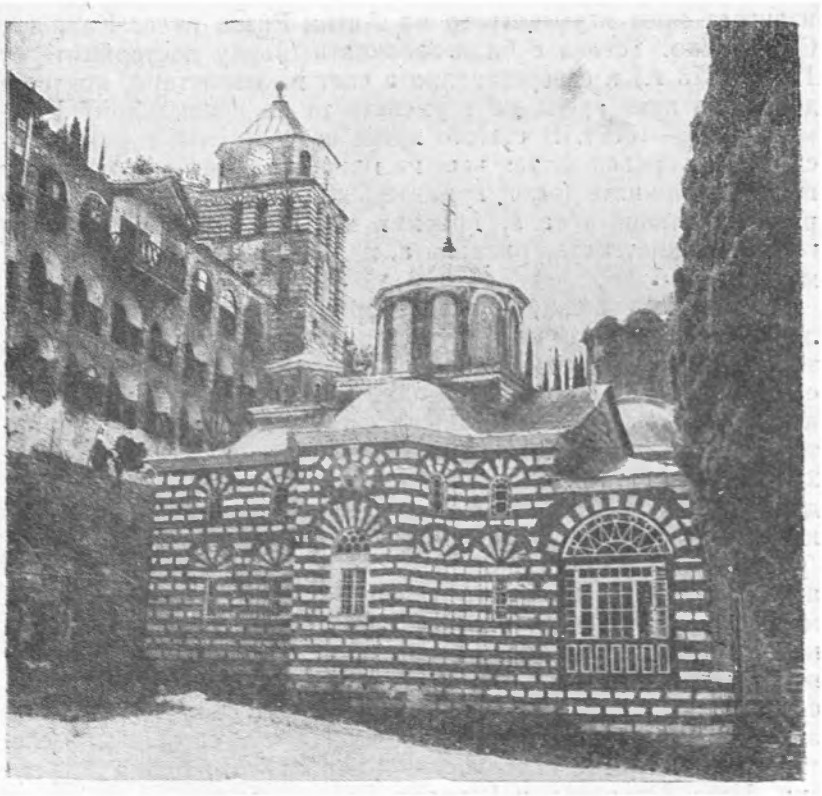

Обр. 6. Изглед на църквата «Св. Богородица», строена през 1764 г. в Зографския манастир

мина ликовете на ктиторите със съответните надписи: проигумен Евтимий, проигумен Порфирий (държали в ръцете си изображението на храма), византийския император Лъв Мъдрий, император Андроник II Палеолог, българския цар Иван-Асен II и др., както и портретите на Иванчо Алтъпърмаков от Видин и протосингела Йоил, обр. 10.

Голямата задна врата, която води в нартиката в литейния притвор, е с художествена резба и е поставена в 1834 г. с иждивението на схимонах Пероним. В притвора се намира един страничен преправен трон без надпис, с особена изящно тънка украса от перламутрова мозайка.

Прави впечатление също с изящната си изработка и с перламутровите си украшения и средната западна врата, която

Обр. 7 Гавриил Лесновски — стенопис от църквата «Св. Богородица» в Зографския манастир

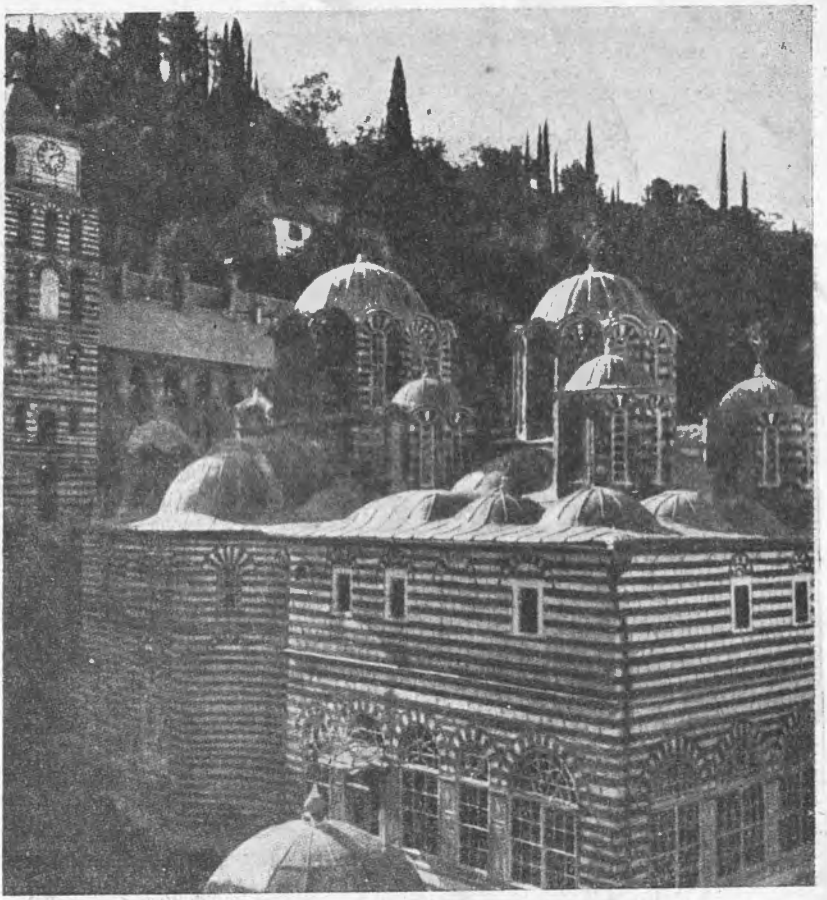

Обр. 8. Изглед на църквата «Св. Георги», строена през 1801 г. в Зографския манастир

води от притвора във вътрешността на храма. Тя е построена също със средствата на проигумен Евтимий. Отстрани на тая врата се намират други две по-малки, също така изящно изработени и украсени. Те са от 1803 г. и са направени с иждивенията на поменатия проигумен Порфирий.

Иконостасът е украсен с изящна резба. Той е поставен и позлатен през 1834 г. Във вътрешната част на храма е окачен

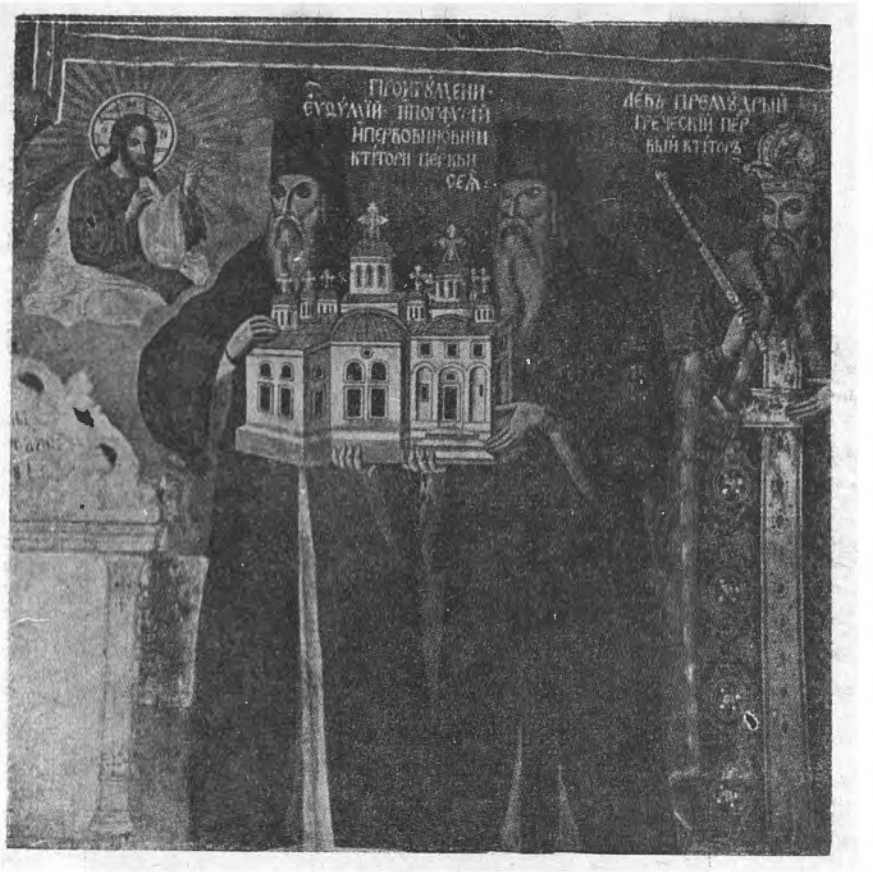

Обр. 9. Портрети на ктиторите проигумени Евтимий и Порфирий в църквата «Св. Георги» в Зографския манастир, рисувани от Митрофан Зограф през 1817 г.

голям полилей, заобиколен с «хоро». Тук се намират и трите икони на св. Георги Победоносец — Фануилската, Аравийската и подарената от воеводата Стефан Велики.

Тия икони са поставени поотделно около централните колони, които крепят главния купол, и са сложени в изящни кивоти.[1] Първите две са обърнати към запад. Фануилската е

[1] Кивот — малък резбарски иконостас за една икона.

Обр. 10. Портрети на ктиторите Иванчо Алтъпърмаков от Видин и Йоил, протосингел в църквата «Св. Георги» в Зографския манастир, рисувани от Митрофан Зограф през 1817 г.

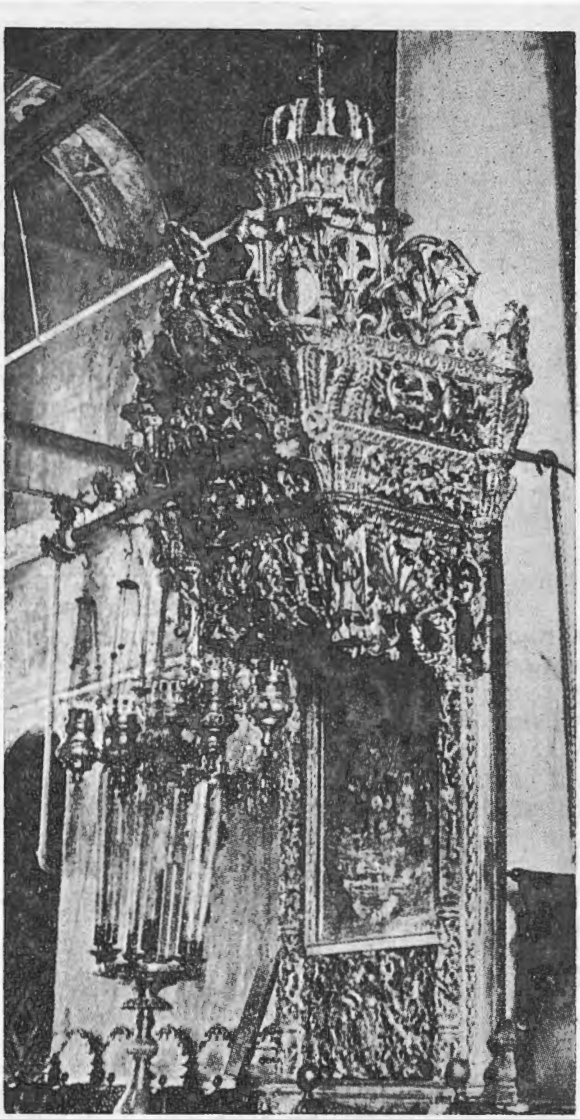

Обр. 11. Икона на св. Георги, поставена в кивот — резбарски иконостас

със сребърна ризница от 1837 г., изработена с иждивенията на архимандрит Анатолий, а Аравийската е от лявата страна. И тя е облечена в сребърна ризница от 1822 г. Направена е с иждивенията на одески търговци и със старанията на архимандрит Анатолий и хаджи Виктор. Кивотите и на двете тия икони са направени от средствата на българи-поклонници през 1779 г.

Срещу Аравийската икона с лице към изток е поставена подарената икона от Стефан воевода, обр. 11. Сребърната ризница на тая икона е също от времето на архимандрит Анатолий, а кивотът ѝ е изработен през 1820 г. също с помощта на поклонници-българи.

Хаджи Василий от Ловеч дава средства за изписването на параклиса «Иван Предтеча». В същия параклис се намира следният надпис: «Украси се настоящият божествен параклис със съдействието на всепреподобния архимандрит господин Акакий, със средствата и щедрото иждивение на всечешнейшия първенец господин хаджи Василий от град Ловеч, 1768 г.», обр. 12.

Неизвестният живописец, който със средствата на хаджи Василий е изписал параклиса, е нарисувал върху северната страна на нартиката на същия параклис и лика на ктитора с двамата му синове. Трите ктитори са изписани с темпера върху индигово поле. Хаджи Василий е облечен в дълъг до над глезените масленозелен шаячен кюрк с'къси над лактите ръкави, подплатен с лисичи кожи. Под кюрка се вижда тъкана с напречни светли ивици керемиденочервена долама с тесни дълги ръкави, а под нея — широки стегнати на глезените бозови потури, а най-долу — бели вълнени чорапи и плътни мешинени калиги. Ктиторът е в напреднала възраст. На главата му лежи висок разширен нагоре черен самурен калпак с червено дъно.

Отдясно на хаджи Василий са изписани двамата му синове — Недялко и Костадин, които са облечени почти като баща си.

Часовникът и параклисът «Преображение» са построени от поклонници от Банско, обр. 13. Механизмът на часовника е изработен от банскалията майстор Тодор Радонов.[1]

Вътре в съборния храм с вход откъм нартиката над притвора се намира старият параклис «Св. Козма Зографски» —

---

[1] А. Василиев, «Банскалиите майстори», в. «Мир», бр. 11153, 25. IX. 1937.

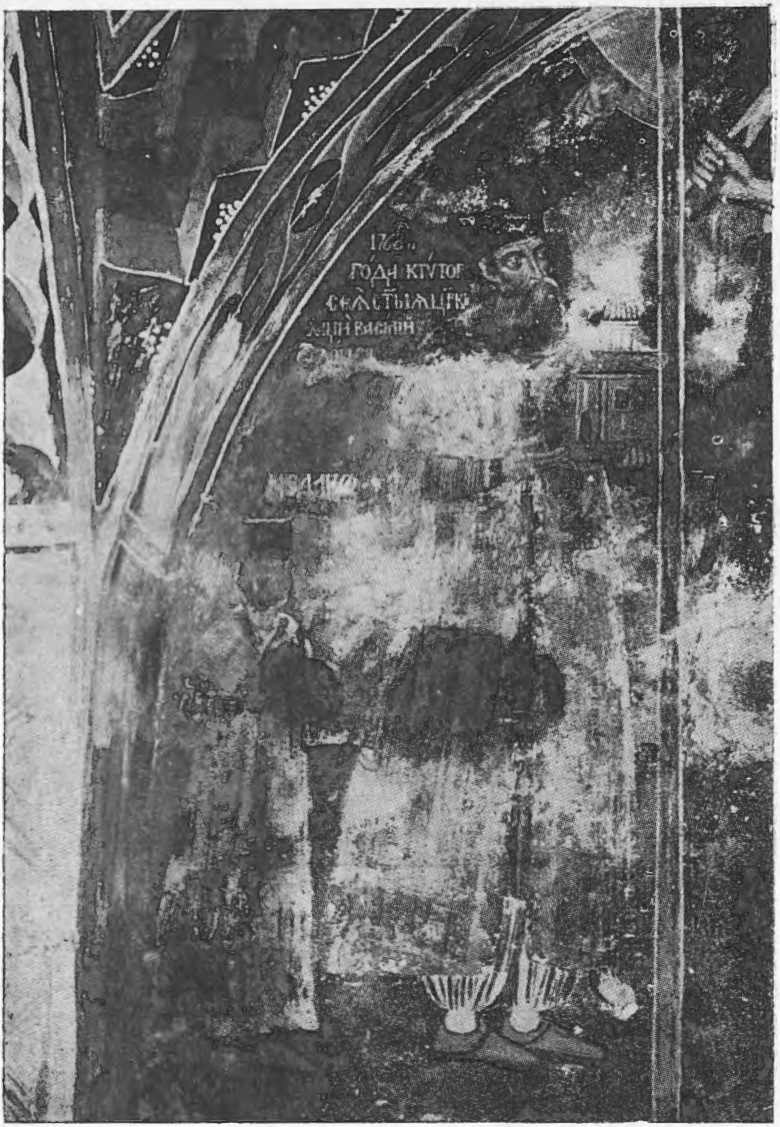

Обр. 12. Портрет на Хаджи Василий от Ловеч в параклиса «Рождество на св. Иван Кръстител» в Зографския манастир, рисуван през 1768 г.

Обр. 13. Часовниковата кула в Зографския манастир

сега след създаването на друг параклис на същото име старият е обърнат в манастирски музей.

До самия изход от храма надясно се намира манастирската водосветилница (кръстилница), построена през 1899 г.

А срещу самия тоя храм е и общата трапезария, завършена заедно с последния най-нов манастирски корпус през 1896 г.

Източно над самия манастир се намира малката келия «Св. Никола» с параклис, издигнат преди 100 години.

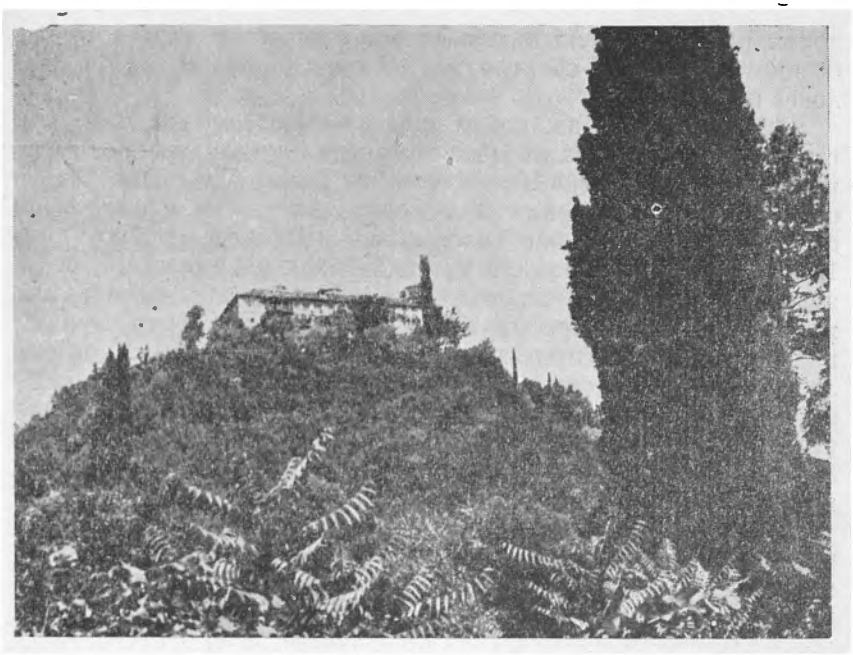

Обр. 14. Скит «Св. Георги» при Зографския манастир

На запад от Зограф, на 500 м разстояние, в един хълм се издига черквата «Св. Георги», заобиколена с просторни постройки, градени, както споменахме по-горе, през 1850 г. за нуждите на проектираното зографско училище, обр.14.Тук се помещаваха манастирските работилници: шивачница и обущарница. В тези помещения е живял известно време художникът Пимен Зографски. Оттук се открива твърде красива гледка към морето.

Близо до манастира, на северната му страна, се издигат десетина манастирски постройки с различна големина: гробницата (старопиталище), гдето прекарват стариите си немощните манастирски старци, с черква «Благовещение», костницата[1], а до гробницата — болницата и аптеката, столарски и

[1] В Св. гора погребенията стават по древен обичай. Смъртникът гол се увива в мантия и направо се слага в гроба без ковчег. След 3 г. от погребението гробът се разравя, вадят се костите, измиват се и се слагат в костницата. На черепа се отбелязва името на покойния, датата на неговата смърт и ако е известно, родното му място.

други работилници, жилища на манастирските пазачи и работници, перални, оборите за добитък (коне, мулета и волове) и др.

Освен водопровода, който дава изобилна, нужна за братството вода, в района на манастира има и други няколко чешми. Едната, наречена Дълбоката, се намира в самия манастирски двор, зад храма «Св. Богородица» — тя е построена с иждивенията на хаджи Тодор и хаджи Драган от Русе през 1873 г. Втората се намира до самия вход на манастира и се нарича Игуменска — строена през 1896 г. с иждивенията на игумена на манастира архимандрит Григорий. Третата пък, наречена Арията, се намира на около 300 м от манастира отляво по пътя за Карея. Водата от тая чешма се смята за най-приятна за пиене. По пътя за хълма «Св. Георги» е и така наречената Хадживикторовата чешма. Освен тези има и други две чешми във външния двор на манастира — в ковачницата и в пералнята.

В околностите на Зограф има също така добре поддържани чешми: при Драгановия кръст, на пътя за Арсаната (пристанището), на самата Арсана, на Иваница, на Апостолска река и другаде.

4. ВЪТРЕШНИЯТ РЕД В ЗОГРАФ

Зограф е пълно общежитие. Спазва се точно, както впрочем и в другите атонски общежителни обители, ерусалимският манастирски устав на Сава Освещени.

Монасите тук постоянно са заети с църковни служби и работа.

Управлението на Зограф е както това на общежителните манастири. Монасите се подчиняват на строга дисциплина. Излизането на някого от тях вън от манастира става само с разрешението на игумена, а излизането вън от Св. гора — с разрешението на Събора на старците.

Преди войните, когато в Зограф имаше по-многочислено братство, манастирската управа можеше да попълня службите по-свободно. Но в последно време братята са намалели твърде много и при това малцина от тях са работоспособни, та сега целият този ред е нарушен.

«Царският ставропигиален», или, както се чете на щемпела и печата, «Славяно-български манастир свети Георги Зограф» е независим.

Портарите всяка вечер връчват ключовете от манастирските порти на игумена и сутрин ги получават. Щом се заключат тия порти, в никакъв случай те не се отварят — от вечер до сутрин. Изключение се прави само в много важни случаи.

Големите празници тук се посрещат и изпращат с внушителна тържественост. Биенето на клепалата и камбаните започва половин час преди започването на бденето. Обличат се и служат начело с игумена всички йеромонаси и йеродякони. В такива случаи се прибират в манастира и ония братя, които са на работа из землището му.

С особена тържественост в Зограф се чествува храмовият празник, денят 6 май (23 април стар стил).

Стичат се в тоя ден гости от целия Атон. Идват и официални представители на някои манастири, начело на които стоят представителите на Пантелеймоновския руски манастир. В миналите времена делегацията от Русик се водеше от самия игумен или от неговия заместник.

На храмовия пък празник в Русик, на 27 юли (стар стил), същото правят от своя страна и зографци.

5. ИМОТИТЕ НА ЗОГРАФ

Имотите на Зографския манастир на Атон се състоят от землището в района на манастира, цялото оградено със зидове, конака (подворието) в Карея, двете келии в района на Карея, градините и лозята им и дюкяните на самата Карея.

Зографският конак в Карея е една от най-големите и най-красивите постройки в градчето. Той е новопостроена (1901) грамадна триетажна сграда с просторни салони и жилищни помещения. До самото здание е прилепена и църквата «Преображение», обр. 15. В конака постоянно живее представителят (антипросопът) на манастира в Кинотиса, а също и други зографски монаси, които обслужват самото подворие и обработват градините и лозята, намиращи се непосредствено до сградата. В конака спират временно и всички манастирски гости, които минават през Карея, а така също и монаси от Зограф, които идват тук по служба.

Зад самия конак вътре в лозето се намира и старата манастирска келия «Възнесение». И в келията има също помещения, пригодени за живеене.

В центъра на самото градче Карея непосредствено до помещението на Протата доскоро имаше една друга много стара зографска църква, която преди няколко години по «благоу-

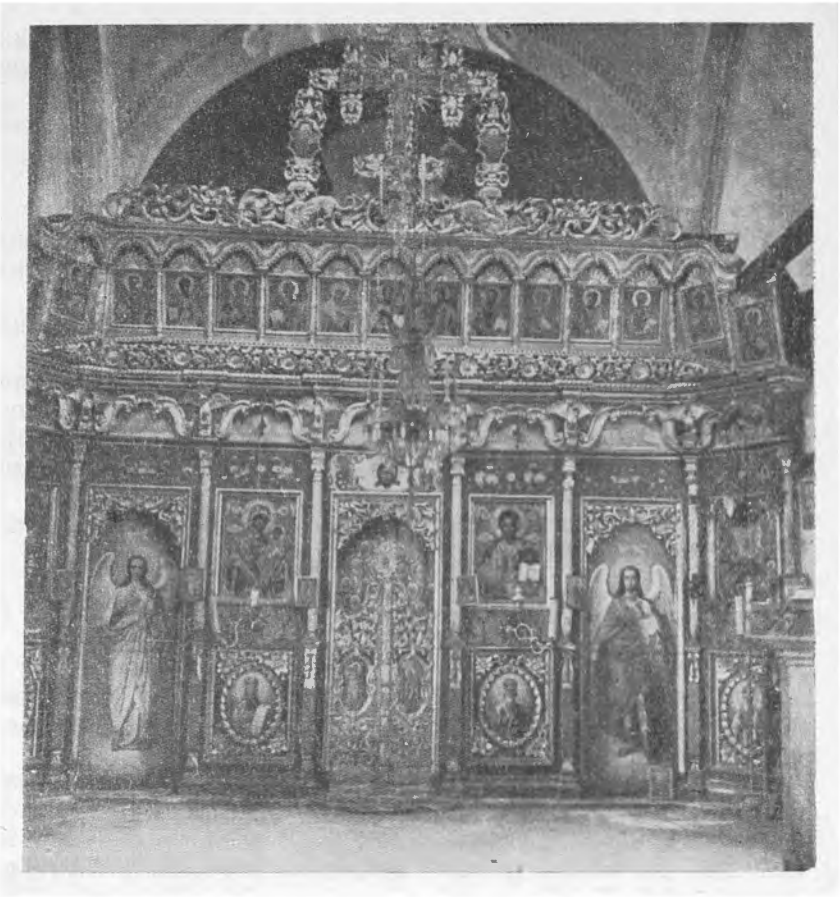

Обр. 15. Иконостасът в църквата «Преображение» в българския конак в Карея с икони, рисувани от Захарий Зограф

стройствени съображения» бе разрушена от местната светогорска монашеска власт.[1]

В Карейската котловина, на един час разстояние от Карея, се намира зографската келия «Всѣхъ светыхъ». Тая келия е разположена в много живописна местност. Около келията има лозе, лешникови, кестенови и маслинови насаждения. Тя се обслужва също от манастирски братя.

[1] Истинската причина бе да се премахне от това централно място този български паметник.

а) Землището на Зограф

Землището на Зограф, състоящо се от 10—11 кв. км, е заето с гори, храсталаци, лозя, маслинови насаждения, овощни дървета, ливади, зеленчукови градини и пр. То е осеяно с множество постройки: келии, лозарници, пристанищни съоръжения, воденици, заслони за добитък и остатъци от стари полуразрушени селища и обители.

Преди войните манастирът използуваше всички свободни места за лозя. Лозя имаше и около самия манастир, и по другите склонове около него. Но сега се обработват само най-важните и най-пригодните за известна култура места, а именно зеленчуковите градини и някои от лозята. Усилено се използуват и ливадите и други, а особено цитрусовите и маслиновите насаждения в района на келията «Иваница» и около самия манастир.

С маслинови дървета е осеяно почти цялото манастирско землище, но най-голямо значение за братството имат тия в Иваница. При всяка келия или лозарница има малка зеленчукова и овощна градина. От овощията тук виреят: сливата, ябълката, крушата, дюлята, смокинята и др. Кестенът заема една значителна част от манастирската гора. Макар и по-рядко, но тук се срещат и орехови и бадемови дървета, а също и лешникови храсти.

В района на Зограф се намират няколко келии, от които по-главни са следните.

«Ч е р н и в и р», бивш скит. Намира се на 3 км северозападно от манастира, между високи гори до един от зографските потоци, под самата Иванова камара. Тук има трипрестолен храм, издигнат към средата на XVIII в. от руски монаси. Главният (среден) престол е в чест на рождество Богородично, а страничните — на Иван Рилски и Антоний Киевопечорски. Има и други постройки.

«А п о с т о л с к а р е к а». Това е някогашен монадрион (X в.). Тая келия се намира на изток от манастира, на 2 км разстояние. Сградите тук са запазени. Те служат за живеене на монаси и работници. Храмът е в чест на апостолите и тук има голяма зеленчукова градина, която обилно се напоява.

«А р с а н а т а» (пристанището). По своите размери Арсаната представлява от себе си цял манастир, обр. 16. Помещенията за живеещите тук монаси, работници, а също и за гостите и посетителите са просторни и удобни.

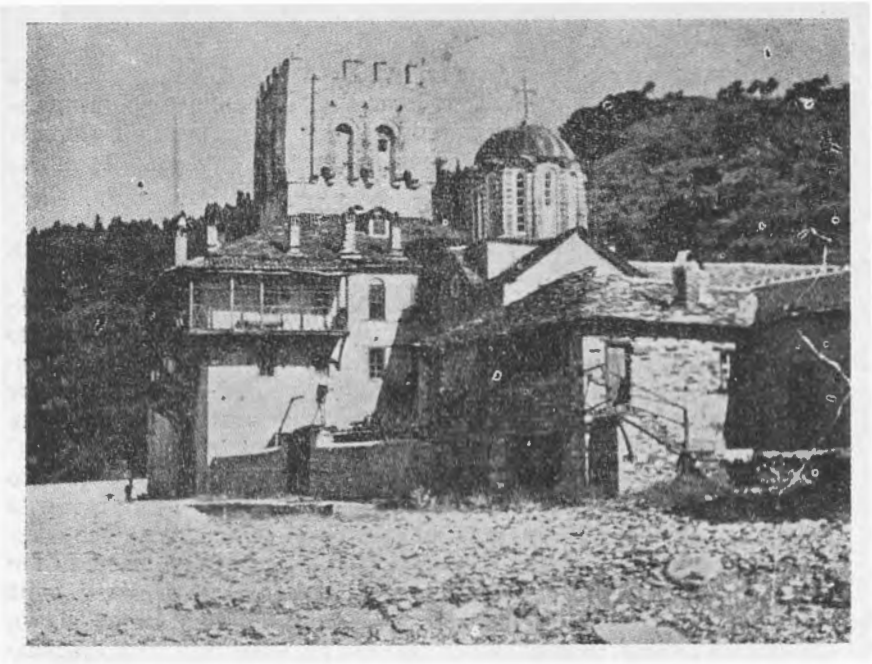

Обр. 16. Арсаната — пристанището на Зографския манастир

Храмът е «Св. Никола Мирликийски». Тук, на Арсаната, е запазена най-старата манастирска постройка — кулата (пиргът), строена в края на XV и в началото на XVI в. Грамадните манастирски складове (магазини) тук някога се пълнеха с храни от метосите.

Тук в Зографския залив често се спасяват застигнатите от буря в Светогорския залив морски съдове, а пристанището е пригодено за спиране и на по-големи кораби.

До самата Арсана е и голямата манастирска зеленчукова градина, а над нея — манастирската воденица.

«П о т и р а». По пътя от Арсаната за манастира отдясно — на 500 м разстояние, се намира местността и келията, наречена Потирът (Стар и Нов потир). Тук са главно манастирските лозя и голямата манастирска винарска изба (потир). Тук се събира гроздето и се преработва във вино.

Има удобни помещения за живеене и черква «Йоан Богослов».

«И в а н и ц а» се намира близо до брега на Светогорския залив на около един час път от Арсаната, в западна посока. И тук постройките са много и обширни. А малко по-нагоре е «Стара Иваница», гдето също има постройки и гдето се е издигал някога монадрионът «Иваница». И в двете келии има параклиси.

Тази келия е заобиколена с ливади, които са осеяни с десетки хиляди маслинови дървета. До самите постройки са зеленчуковите, лимоновите и портокаловите градини. Покрай келията минава буен планински поток. Цялата тая местност е най-красивата на брега на залива.

«Х е р о в о». Тая лозарница се намира на 2 км разстояние от манастира, на големия отсрещен хълм. Тук има параклис «Покров на св. Богородица» и помещение за живеене на монах-алозар. Около постройката е голямото манастирско лозе и малка градинка, а зад тях — заслон за добитък.

Оттук се открива много хубав изглед към морето.

Западно от манастира, по пътя за «Черни вир», се намира манастирската лозарница, наречена от братята «Каламария», а също и по пътя за Йерисо се намира лозарницата «Паша конак».

Из разни места на зографското землище личат следите от стари селища и обители. Така напр. по пътя за Йерисо отляво се виждат развалините на известната ни вече кула на Иван Селима, наричана Старият манастир.

Над пътеката, която води от Арсаната за Иваница, върху една височина са развалините от стар славянски монадрион. Днес тази местност се нарича «Нераджите».

До самата зографска арсана вътре в морето при ясно време на дъното се виждат и сега развалини — те са остатъци от старото езическо селище Сколос.

Над келията «Апостолска река» в местността, наричана Пальо Пирго (Ксирокастро), личат пресните следи от някогашния монадрион. Според преданието на това място се е намирала обителта «Св. Аникита» с черквите «Св. Антоний Велики» и «Св. Мина», построени в 1100 г.

По течението на минаващия покрай манастира поток, североизточно от манастира, се намират полуразрушените постройки и черквата «Св. Стефан» (тук неотдавна е бил скит), а още по-нагоре — остатъци от черквата «Св. Богородица». А над самите тия развалини на височината е полуразрушената келия, наричана «Василиева».

До никоя от тия развалини не се е докосвала кирката на археолога.

По лесно обясними съображения зографци не са допуснали в района на манастира си никакви чужди обители — скитове или келии. Всички зографски келии са пряко подчинени на манастира и неговата управа и обслужващите ги монаси са манастирски братя.

6. ЗОГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ

Архив и библиотека

Въпреки честите опустошения и грабежи, на каквито е бил изложен Зограф през неговата хилядогодишна история, въпреки злонамерената чужда ръка, която често се е протягала към неговите съкровищници и е тършувала из тях, все пак в книгохранилищата му са запазени значително количество ръкописи, старинни книги и документи, хрисовули и грамоти, стари черковнослужебни и други книги, надписи, поменици, писма, приписки, за някои от които имахме случаи да споменем.

В сборника Acts de l'Athos, т. IV, са отпечатани 67 разни документи на гръцки език и 13 на славянски. Това са хрисовули и грамоти, издавани от византийските императори, български и руски царе и сръбски и влахо-молдавски владетели.

В тоя сборник са запазени и три грамоти (архимандрит Леонид споменава за четири) на гръцки език, издадени през XVI в. от Паисий, охридски архиепископ и патриарх на цяла Сърбия и България. Една от тия грамоти е издадена в 1586 г. на името на Тимотей, произведен за митрополит на Калабрия, Сицилия, Малта, Далмация, Апулия и Амбрацо.

В зографския архив се съхраняват сега до 50 хрисовула на пергамент. Между тях е и поместеният по-горе хрисовул на цар Иван-Александър от 1342 г. и споменатите хрисовули (на гръцки) на Стефан Душан от 1346 г. и на сина му Стефан Урош V от 1369 г. Също се съхранява и грамотата на болярина Браниславот 1372 г., ктитор и основател на зографската черква «Св. Димитрий Солунски».[1] Грамотата е издадена по повод на искането на йерисовския епископ тая черква да бъде подвластна нему, понеже Бранислав бил йерисовец, но цариградският патриарх Филотей (1354—1355 и 1364—1376) издал гра-

[1] Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 546.

мота, с която, както знаем вече, обявил въпросната черква за независима от Йерисо, което отговаряло на волята на Браниславъ. Кой е тоя Браниславъ, не е известно, но изглежда, че е бил съвременник на Филотей, понеже последният го нарича свой духовен син.

Освен Браниславовата грамота тук се намира и една по-късна грамота (1521), отнасяща се за същата черква. От нея се разбира, че в 1520 г. йерисовският епископ отново бил изявил претенции върху Браниславовата черква, но патриарх Теополит (1514—1521) разрешил спора с една грамота, като с нея потвърдил някогашното решение на патриарх Тимотей — черквата «Св. Димитрий» да си остане независима от Йерисо като ставропигиална. Тая грамота е от месец май, 7029 (1521) г.

Тук се пазят още и хрисовулите, донесени от Киприановия манастир от молдавските воеводи Александър Добри от 1420 г., Стефан Велики — 1470 г., и от Петър Рареш — 1546 г., с които се правят дарения на манастирите в Добровец, Киприан и др., всичко към 30.

За запазената в манастира така наречена Зографска сводна грамота и Калимановия хрисовул проф. Йордан Иванов дава следната преценка: «Сводната грамота, или, както някога Априлов я нарече, Летопис на Зографския манастир,[1] е компилация от предания и извадки от грамоти, засягащи миналото на Зограф, от неговото основаване до идването на турците. Написана е ту като повествование, ту като грамота, дадена на манастира уж от царете Лъв Мъдри, Иван Асен II и Стефан Душан. Тая сборна грамота е написана на пергамент, слепен от три листа, които образуват свитък. Най-долу на свитъка е прикачен златен печат, отвътре сребро с образа на Стефан Душан и подпис, от който едва личат думите: «Стефан цар Сръбски и Поморски. . .»

«Съставът, езикът и палеографията на грамотата явно показват, че имаме работа с късен паметник от XVI в., когато е била стъкмена, както ще видим по-нататък, и Калимановата грамота.»

«Сборната грамота е запазена в Зограф и по преписи на хартия. По нея братството се уведомява за историята на манастира.»

«Тя току-речи цялата е влезнала в общата повест на Св. гора в Русия още в 1659 г. от Стефан Светогорец под заглавие «Рай мисленный».

---

[1] Вж. В. Априлов, «Болгарские граммоты», Одесса, 1845.

Сводната грамота е поместена изцяло в труда на професор Йордан Иванов,[1] а Калимановата бе съобщена от В. Априлов, който я приема за достоверна. Иречек след това я подлага на съмнение и по-сетне вече А. П. Стоилов я обнародва.

И тази грамота е компилация от началото на XVI в., макар да е датирана от 1196 г.

Проф. Йордан Иванов в известния вече свой труд придружава Калимановата грамота със следните бележки: «Но ако и Калимановата грамота да е с късна поправка, тя заслужава да се обнародва между друго и поради споменатите в нея местни лични имена, някои от които са се намирали в старинските актове, отгдето е черпил компилаторът, а други, ако и прибавени, издават факти и положения от началото на XVI в. Така напр. там се поменава охридският епископ Макарий, който е светителствувал на охридския престол в края на XIII в. При него в 1295 г. е била градена или възобновена охридската черква «Св. Богородица» — «Св. Климент», както личи от надписа, който обнародвахме по-горе.» «Във времето на Макарий Зограф получавал приходи от рибните ловища на Охридското езеро, предимно в Струга. Според грамотата Зограф имал приходи от имотите си в следните места: Правица (Правища), Хандък на долна Струма, Мрамор (Серско), Сер, Никопол на Дунав, София, Челопечене, Горни Лозен, Долни Лозен, Охрид, Струга, Солун, Ормилия (село в Халкедонския полуостров). Интересни са и подробностите, които се дават във връзка с тия имоти. Така в София се споменават черквите «Св. Георги» и «Св. Никола», пазарите Медни пазар и Говежди пазар, зографските настоятели Кир Вълчо и Кир Стоян. Любопитни са и данните за Никопол, за неговото пристанище, за рибните му ловища, за махалите му — Яковова, Тодорова, Логофетова и пр.»

«Зографската българска история» се намира в ръкопис в манастира. Тя е независима от Паисиевата. Озаглавена е «История вкратце о болгарословенскомъ народѣ».

В тоя ръкопис е поместена още и историята на Атон, преписана от печатаната в Москва през 1659 г. в «Рай мисленный».

Целият ръкопис е преписан през 1785 г. от зографеца монах Яков в келията «Св. Апостоли».

Книгата се съхранява в зографската библиотека и е подвързана ведно с една друга книга — Диоптра или Зерцало.

За Зографската история пръв съобщава Г. С. Раковски през 1865 г., а проф. Йордан Иванов я помества изцяло.

---

[1] Йорд. Иванов, «Български старини из Македония», стр. 540

Йордан Иванов придружава тая история със следните бележки:

«Сега с поместването на цялата Зографска българска история ще се даде възможност на учените да направят своите заключения за нейното потекло и извори, за явните връзки на Отецспиридоновата българска история със Зографската и т.н. ... Още от първата сричка се вижда, че отец Спиридон, който е написал третата българска история в 1792 г., е имал на ръка Зографската история и се е ползувал много от нея, като е взел даже и заглавието ѝ. Изобщо цялата редакция на Зографската история, съобщените в нея вести, някои гръцки и други форми и думи показват отделен труд по българска история. Особено личи, че Паисий и авторът на Зографската история са черпели, но всеки по своему от някои общи извори. Внимателната критика ще реши кога е била съвъкупена Зографската история.

В зографската библиотека се намират съчиненията на Барония, Дим. Ростовски, стари и нови издания на минеите, летописни сборници, славянски превод на Зонара и други източници.

Естествено учените ще трябва най-напред да разрешат въпроса, коя от тия истории е първа.»[1]

Евтимиевият служебник. В Зограф се съхранява един Евтимиев служебник, най-стар препис (XIV или XV в.) от изгубен оригинал, и един извод от него, наречен Зографски свиток.

Същинският Евтимиев служебник, от който, както казахме, свитъкът е само част (извод), съдържа: 1) Устав на Златоустовата литургия и сетне три литургии: а) на св. Йоан Златоуст, б) на Василий Велики и в) преждеосвещена литургия; 2) молитви за разни случаи, няколко «чини», евангелия и пр. За тоя служебник най-напред се съобщава в 1860 г. от непознат автор на руския «Православный собеседник» в статията «Свидетельство Афонской горы противъ раскола», гдето е печатан и откъслек от текста със забележка от автора, че е изваден от един зографски ръкопис, писан «на бумаге», и че «судя по образцу письма» е от XIV в. Сетне В. Качановски пръв съобщава по-подробно за същия служебник в сп. «Христианское чтеніе» № 3—4, 1888 г., гдето забелязва, че когато бил в Св. гора, успял да намери в библиотеката на Зографския манастир «Соб-

[1] Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 629—630.

ственоручный подлинник литургіи преждеосвященной» на Търновския патриарх Евтимий. Повторно в своя «Весникъ славянства» (1889) Качановски дава голяма важност на тоя паметник още и заради това, че според него той е излязъл «из под пера самаго Евтимія», понеже само авторът Евтимий е могъл да вметне в молитвата на свещеника думите: **Помѣни Гд҃и Патріарха Є҃вдимиа сі҃а написавша.**

По-сетне проф. Полихроний А. Сырку заминал за Св. гора да види тоя служебник, върху който му било обърнато вниманието от професора от Петербургската духовна академия И. С. Палмов. Сырку намира в Зограф един Евтимиев служебник, който според него е единственият документ от XIV в.

Понеже в Русия Евтимиевият служебник е бил известен, преди да се открие Зографският, то предполага се, че тук той е дошъл по един друг средновековен ръкопис от 1532 г., който съдържа освен устава на трите литургии още и текста, еднакъв със Зографския. Тоя служебник бил намерен в библиотеката на Казанската духовна академия в отдела на Соловецкия манастир. В една бележка към него се казва, че той е бил писан в Зографския манастир от някой си доместик Варлаам по поръка на познатия ни Сучавски митрополит Теофан за неговата митрополия. Затова тоя служебник се нарича още и Сучавски.[1]

Зографският свитък е пергаментов ръкопис от втората половина на XIV в., снет от П. Севастианов и публикуван чрез Гилфердинг в сръбския «Гласник» през 1869 г.[2]

Житието на св. Наум. Това житие е писано от негов ученик, негов съвременник. То е открито през 1906/1907 г. в Зограф от проф. Йордан Иванов. За откриването му претендират и пребиваващите по онова време в манастира руски професори П. Лавров и Г. А. Илински, първият от които го публикува през 1908 г. То е преведено и на латински през 1911 г.

Житието на св. Петка. Тук се пази и най-старият (XIV в.) препис от житието на св. Петка Търновска, написано от патриарх Евтимий, а също и препис от повествова-

[1] Подробности вж. П. Сырку, «Къ исторіи исправленія книгъ в Болгаріи в XIV вѣкѣ», т. I, а също и рецензията на тая книга на Л. Милетич в «Сборник на народни умотворения», кн. 4, 1891 г.

[2] П. Севастианов е посетил Св. гора през годините 1847, 1852 и 1860. През това време той е фотографирал повече от 6000 ръкописа, черковни утвари, икони и др. Тая негова колекция съставлява отделна секция в Московския музей. Снимката на тоя документ се намира в Ленинградската публична библиотека.

нието за пренасяне мощите на същата светица от Търново — Видин — Сърбия от Григорий Цамблак от XV в.

Житието на св. Пимен Зографски. То е писано от неговия ученик Памфилий през XVII в. Публикувано е за пръв път на български език от Д. Янакиев в сп. «Сердика», кн. 4, 1939 г., а след това и от проф. П. Динеков.

Първообразът на българската история на отец Паисий, открит от проф. Йордан Иванов в Зограф през 1907 г.

В зографската библиотека се съхраняват засега стари печатни издания: книгата на Василий Велики, печатана в Острог (Полша) през 1594 г. през времето на Константин Константинович, княз Островски и воевода Кишиневски; евангелие от 1575 г. и библия от 1581 г., печатани също в Острог; други две евангелия, от които първото е печатано в 1681 г., през времето на Феодор Алексеевич, а другото — в 1759 г., през времето на императрица Елисавета Петровна и нейния наследник Петър III. Скъпоценните подвързии обаче на тези две евангелия са били задигнати от турските войници в началото на миналия век; две евангелия, преписани от поп Иван от Кратово през 1558 и 1569 г., и др.[1]

В. Барски споменава и за едно друго старинно евангелие, подарено на Зограф от хетман Петър Самойлович в 1673 г., което било «Зело много на себѣ сребра имущее, съ позлащеніем и художествомъ удивительнымъ».

В същата библиотека са още и така наречения Радомиров псалтир от XIII в. и прочутият Драганов миней, писан от някой си Драган в Зограф през втората половина на XIII в.,[2] ед-

[1] П. Динеков, «Софийски книжовници през XVI в.».

[2] Тоя миней е писан на пергамент (в тетрадки, по 8 листа едната). Документът, като се съди по някои особености на езика, е дело на македонски българин, някой си Драган. Драган не само превежда от гръцки минея, но още прибавя към него и службите за няколко български светци: Кирил, Методий, Иван Рилски, цар Петър български, Петка Търновска, Михайл Войн.

Тоя ценен паметник винаги е обръщал внимание на славистите, като В. Григорович (откъснал листове от службата на цар Петър); епископ Порфирий Успенски (откъснал също листове от службата на Иван Рилски и др.); архимандрит Леонид, който обнародва целия месецослов на минея и няколко стихири на българските светци; И. И. Срезневски, който печата извадки от службите на Иван Рилски, цар Петър и Методи; епископ Атанасий, ректор на Петербургската духовна академия, който обнародва намиращите се в руския манастир «Св. Пантелеймон» в Св. гора откъслеци от документа, 6 листа от службите на Кирил и Методий; проф. Йордан Иванов в познатия негов труд по-обстойно се спира върху тоя паметник, като печата във факсимиле и няколко страници от него и намира, че тая старина е вече доста разбита (посоч. съч., стр. 473).

но четвероевангелие, подарено от Стефан воевода (1495) на черквата на Тротуш (Молдавия). Това евангелие в 1647 г. воеводата Мирон Барновски (Барановски) подарява на черквата в Берзещи. Как то е попаднало в Зограф, не е известно. Освен това проф. Йордан Иванов помества много намиращи се в Зограф надписи и приписки, съобщения за дарени книги и пр.[1]

В зографската библиотека се съхранява и така наречениият Хилендарски писмовник от 1782 г. Той съдържа образци за писма до духовни и светски лица и власти. Бил е събран от хилендарския монах Спиридон. Съдържа 150 листа. Много е ценен за историята на Хилендар, който през XVIII в. се е поддържал почти изключително от помощи на българи. Всички благодарствени писма, макар и образци, са отправени до българи и до български градски и областни центрове, като Ловеч, Пазарджик, Копривщица, София, Стара Загора и др.

А също тук се пази и една хилендарска кондика от XVIII в. за дарения и помощи из разни кътища на българските земи. И за двата тия паметника се предполага, че са донесени тук от отец Паисий.

Съхранява се още и един апостол (на гръцки) от XII в. с приписки през целия текст, неразчетени.

Зографските славянски ръкописи подробно са описани от историка А. П. Стоилов през 1902 г. Според тоя опис всички ръкописи тук са 257, от които 25 са написани на пергамент, а останалите 233 — на хартия.

Стоилов намира в Зограф 25 пергаментови ръкописа (и 7 други неномерирани).

А в изработения от проф. Г. А. Илински каталог «Рукописи Зографскаго монастыря — 1908 г.» намираме описани само 184 номера, разпределени по епохи. От тия ръкописи 17 са от XIII в.; 7 — от XIII и XIV в.; 15 — от XIV в.; 2 — от XIV и XV в.; 14 — от XV в.; 4 — от XV и XVI в.; 54 — от XVI в.; 8 — от XVI и XVII в. и 65 — от XVIII в.

В началото на миналия век в Зограф е имало много повече такива ръкописи, но голяма част от тях са пострадали, както вече знаем, през време на квартируването на турския гарнизон на Лобут паша в манастира през 1821—1829 г. В библиотеката

Минеят е привличал вниманието на толкова много слависти още и поради това, че намиращите се тук нотни белези, съпровождащи някои песнопения, крият неизследваните още старобългарски църковни напеви, които, разработени в Русия, получиха наименованието «Болгарскіе напѣвы».

[1] Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 233.

днес се пази бележка как някой си българин монах дошъл от Франция (1843) и открил между другите зографски ръкописи и едно пълно четвероевангелие, писано с глаголица (всъщност това евангелие е открито три години по-рано от австрийския консул в Солун Михайлович). Както е известно, това глаголическо евангелие по-сетне (1860) бе подарено по съветите на известния руски археолог и пътешественик П. Севастианов от зографци на император Александър II.[1]

Собствено зографци не са подарили евангелието, но Севастианов обещал, че императорът иска само да го види, но то вече останало в Петербург, а в манастирския архив се пази само разписката, подписана от Севастианов.

През време на своето пътуване на Атон в 1858 г. Порфирий Успенски е описал в Зограф само 59 документа. Навярно по-голямата част от манастирските документи, описани от проф. Илински през 1907 г., по онова време са били скрити из разните манастирски скривалища. Но у Илински липсват някои от видените от Успенски. Явно е, че след това те са изчезнали, т.е. задигнати от някои «любознателни» посетители и изследвачи. Даже и самият Успенски, изглежда, си е взел нещо «за спомен».

Между по-важните от описаните от Успенски 59 ръкописа, които ще трябва да смятаме за изчезнали, на първо място стои споменатото вече зографско глаголическо четвероевангелие, което е принадлежало на зографската черква при манастирския метох в Йерисо «Св. Никола». Знайно е, че както в тая черква, така и в тая на селището от X чак до началото на XIX в. (1821) се е служило на славянски език.

Липсва също и едно друго четвероевангелие, писано на хартия, от XIV в. с изобразени на кожената му подвързия икони. «Такава подвързия — рядкост, не съм виждал», пише Успенски. Вероятно е това евангелие да е било подарено на руската посолска черква в Атина, за което спомѐнахме по-горе.

Изгубени са още литургиите на апостолите Яков и Петър, катехизисът на Теодор Студит, гръцки ръкопис от XII в., един хронограф «летопис» на хартия от 1361 г. Изчезнало е също, неизвестно кога, и евангелието, подарено на Зограф от търновския патриарх Теодосий, от 1348 г. Това евангелие според проф. Йордан Иванов е било писано от поп Теодосий Псилица, а пандектите били на Никола Черногорец. Според

[1] В продължение на векове старите ръкописи ставали плячка на чужденци-вандали и на червеи и молци, а нови малко се прибавяли (вж. К. Иречек, «История на българите», София, 1937, стр. 333).

същия учен евангелието се намирало в сбирката на Е. В. Барсов, а пандектите — в тая на Н. П. Лихачов в Русия.

Литургията на ап. Петър според Успенски била съставена за славяните към 680 г. Тя можела да се смята за «пръв паметник на най-древната черковна писменост на славяните в България».

П. Успенски през 1852 г. е описал и някои други документи (грамоти) — грамотата от цар Иван-Асен II от 1230 г., дадена на търговци от Дубровник за свободно търгуване в българските земи, един хрисовул от цар Константин-Асен, даден на Зограф, един превод от известното ни вече атонопротатско дело по определяне границите между имотите на Иван, игумен Селимски, и тия на Павел Иванички. На други пък хрисовули са задигнати само златопечатите.

През 1844 г. В. Григорович открива в Зограф до 100 ръкописа, от които отбелязва само 30. Той видял и глаголическото евангелие. Самият тоя професор е изнесъл от Атон много ръкописи и други старинни книги, които след това са послужили за основа на създадената от него библиотека при Новорусийския университет в Одеса. Между тия старинни книги е и един миней с приписки.

Зографската библиотека била една от най-уредените книгохранилища на Атон. Това се дължало на просветените тогавашни зографци, братята архимандрит Анатолий, архимандрит Антим Ризов, архимандрит Климент и бъдещия пловдивски митрополит Натанаил Стоянович и Неофит, бъдещ бранитски епископ.

През епохата на Възраждането будните зографски монаси живо се интересуват от всички ония културни прояви.

Това личи както от манастирската кореспонденция и кондика, така и от екземплярите от тези издания, които са запазени в централната библиотека.

Рибният буквар от Петър Берон, издание 1824 г.; българската граматика, съчинена от Неофит Рилски, издание 1835 г.; «Цветособрание» от Николай Трендафилов, издание 1847 г.; първата годишнина на сп. «Летоструй», 1869 г., издание на Хр. Г. Данов; «Български книжици», част I, 1858 г.; «Църковен вестник» и др. Старата манастирска кореспонденция се събира и подрежда на едно място. Неподвързаните книги се почистват и подвързват.

а) Зографски поменици и кондики

От манастирските поменици имаме няколко: Царския, Епархиалния, Народния и Руския.

Първият — Царският поменик, е бил открит от К. Д. Петкович от Башино село (Велешко), който прави от него препис през 1852 г. и предава тоя препис на Гилфердинг, който намерил, че тоя препис е от 1503 г. и е препис от друг, по-стар.[1] Поменикът има 66 листа и съдържа 7000 имена на поклонници — дарители-българи.

Проф. Йордан Иванов за тоя поменик казва следното: «Тоя стар зографски поменик носел преди имената следното заглавие: «Помяни, господи, в православной вѣрѣ царе болгарские», а редът на царете бил следният: Борис, Симеон, Петър, Борис, Роман, Шишман, Давид, Самуил, Гавриил-Радомир. Сетне идвали имена на царе от второто българско царство и най-сетне името Фружин.»[2]

Тоя ценен документ се смяташе за изгубен, но той и сега се пази в Зографския манастир.

Намиращият се тук екземпляр е преписан от зографския монах Кирил в 1709 г., като след това е допълнян и от други монаси.

За Епархиалния поменик, съхраняван в Зограф, Й. Иванов пише следното: «В Зограф видях и втори поменик, обхващащ вековете XVIII и XIX . Той е много голям. Пази се в нов препис в олтара на зографската съборна черква. Освен имената на поклонниците-дарители в него е показано и месторождението на тия последните, както и датата на записването им. Тоя поменик представлява голям интерес не само за историята на Зограф, но и за изследване българското народно свестяване и за миналото на българските села и градове.»[3]

В зографските поменици и книги за парусии се срещат и имена на поклонници и дарители от епархиите Черноводска, Софийска, Филибелийска, Преславска, Полянска, Костурска, Самоковска, Букурещка, Адрианополска, Касандрийска и

---

[1] К. Д. Петкович работи върху славянските ръкописи в Св. гора през 1852 г. и печата своите работи в изданията на Руската академия на науките (вж. Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 489).

[2] Йорд. Иванов, ibid., стр. 489.

[3] Пак там. Същият поменик бе публикуван изцяло от М. Ковачев в книгата му «Зограф — изследвания и документи», София, 1942 г.

много други, а също и на градове и местности, като Бесарабия, Рущук, Солун, Градобор, Неврокоп, Леригово, Аморея, Браница, Шикя, Ески Загора, Казанлък, Шумен, Пещера, Смирна, Цариград, Арад, Доспей, Шипочани, Белчин, Костенец, Шумен, Демирхисар, Котел, Севлиево, Трекляно и др.

Третият поменик, наречен Народен, сега изчезнал от Зограф, съдържа имена на дарители и поклонници за годините 1527—1728. Той е публикуван от проф. Йордан Иванов.[1]

Загорие: Търново, с. Габрово, Свищов, с. Трявна, с. Пристой, с. Елена, манастир Дряновски, мадан Костинец, Ямбол, Ловеч, място Етрополе, ман-р «Св. Троица», Видин, Силистра, Русчук, с. Тетевяне, с. Митрополия, с. Брест, Враца, ман-р Черепиш, ман-р Косинец, място Кипровци, Червена вода, Оряховица.

Средец (област): София, с. Връбница, с. Драгалевци, с. Желен, с. Локорско, ман-р Кремиковци, ман-р Дивотински, ман-р Драгалевски, с. Перник, с. Мещица, ман-р Железнички, с. Корубляно, с. Челопечани, с. Кривина, с. Желява, с. Понор, ман-р Рила, с. Дрен, г. Самоков, Паликария (Покраина), мадан Рила, с. Рила.

Знеполе: ман-р Архангел на р. Ерма.

Висок: Пирот.

Пелагония: Ениджепазар, Серменин, Хума, с. Въдрища, с. Гвоздово, Хайватово, с. Кракопеци, Тиквеш, Прилеп, Велес, Струмица, Радовиш, с. Дедино, с. Чичево, Оризаре, с. Росоман, с. Гранчища, Криволак, Златаре, ман-р Янковецки, Скопие, Битоля, Маловища, Гръляни, ман-р Кованец, ман-р Орле, Долна Преспа, ман-р «Св. Илия», ман-р Бигор, Щип, Ново село под Щип, ман-р Полошки, ман-р Продром, ман-р Дихово, ман-р Лакочеров, с. Ресен, ман-р Трескавец, ман-р Зарзе, ман-р Бошава, ман-р Градище, ман-р Крънино, ман-р Буковец, ман-р Стрежево, Кичево, с. Пл. . .ва, Гомендже, Струга, Върбени, Дебър, ман-р Лесново, Крива река, с. Косоврасти долно, Пожарско, Костур, Бер, Полянин, Кукуш.

Пловдивско поле, или Пловдивски кадилък: с. Пещера, Пазарджик, Кричим, с. Перущица, ман-р «Св. Теодор», ман-р «Св. Врач», Карадаре, Райково, Чокманово, Пловдив, Станимака.

Разлог: с. Магарево, с. Банско, ман-р «Св. Теодор» над Търлиз, Неврокоп, Белица.

---

[1] Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 691.

Бачка, Срем и др.: Белград, Корморан (Ягодински окръг), Ибаян, Смедерово, Темишвар, Бечкерек, с. Хоросин, с. Комлоуш, с. Селеуш, Средна Бачка. . .

Руският поменик е от първата половина на XVII в. Тук начело са руските царе, князе, царици, дворяни, патриарси, митрополити и въобще висши духовници, военачалници, губернатори и др.

Тоя поменик е съставен в Москва през 1639 г., във времето на цар Михаил Романов (1613—1645). Поменикът представлява от себе си синодик, началото на който е 1639 г., когато зографци са се обръщали за помощ в Москва, и записването на дарителите продължава до Освободителната война.

Поменикът има 68 листа.

В едно от манастирските книгохранилища между другите архивни документи — старопечатни книги, писма, стари икони и пр. — се съхранява и една зографска кондика. Тази вече прогнила и проядена кондика се почва с описанието на унищожителния пожар в Солун в 1734 г., а намиращите се тук други бележки са до началото на миналия век. От тази кондика може да се узнае много нещо както за миналото на манастира, така и за живота и топонимията на много български градове и области — за много фамилии, родове и пр. За жалост тя не е още обнародвана.

Макар че щампарството на Атон се явява много рано и оттам бива донесено и в България (Самоков), но в Зограф има запазени щампи едва от 1834 г.

б) Зографски метоси и имоти вън от Атон

Имотите, притежавани в по-далечното минало от Зограф по долното течение на р. Струма и другаде , с течение на времето били изгубени.

Но през времето на турското робство манастирът успял да се сдобие с метоси из българските градски центрове. Тези метоси са били и връзката между атонската твърдина и българските земи. Това са били пунктовете, гдето са се събирали поклонници, и етапите, през които те са минавали по пътя за Св. гора.

След Освобождението на България ония метоси, които са останали в пределите на новосъздадената държава, не можели да поддържат връзката си със Зограф. Те били временно поверени на съответните черковни настоятелства в градовете Дупница (Станке Димитров), Пазарджик, Русе, София (в Са-

моков метохът бил предварително преотстъпен). Всички тези метоси Зограф изгубва поради владение по давност. Само зографският метох във Видин, намиращ се в ръцете на частни лица, е запазен и до днес.

Метохът в София, находящ се в центъра на града, се изгубва през време на създаването на новата столица.

Зографският манастир до 1913 г. владееше имотите си в Македония — Халкидическия полуостров, остров Тасос и Гумендже. Но след поражението на гърците в Анадола през 1922 г. атинското правителство включи в обсега на създадения от него по-рано (през 1920 г.) закон за отчуждаване на имотите в кралството и тия зографски имоти.

Изгубените по такъв начин зографски имоти са следните:

В Халкидическия полуостров — метохът «Каламария», намиращ се в областта под същото наименование, 60 км югоизточно от Солун, недалеч от морския бряг. Тоя метох и имотите около него бяха едно от най-големите богатства на манастира. Обработваната за зърнени храни площ достигаше до 16 000 декара. Храните, получавани от тоя имот, бяха предостатъчни да продоволствуват манастирското зографско братство. Освен туй това стопанство разполагаше с хилядни стада овце и със стотици чифтове волове.

Според преданието метохът бил подарен на Зограф от някоя българска или друга славянска царска особа по име Мария, която след това станала съпруга на турския султан. Метохът разполага с много обширни постройки и черква в чест на св. Георги. Тук има и една доста стара кула. Черквата, кулата и помещенията за обслужващите в миналото метоха манастирски братя и днес са манастирска собственост.

На северната страна на Касандрийския залив се намира зографският метох «Ормилия». Според преданието тоя метох бил дарен на Зограф от цар Иван-Александър. В самия метох се намира черквата «Св. Апостоли», а в околностите му са запазени развалините от три други черкви: «Св. Василий», «Св. Георги» и «Св. Никола». Землището на тоя метох, възлизащо към 6000 декара, се използуваше за маслинови насаждения, лозя и др.

В самия Касандрийски полуостров е зографският метох, наречен «К а с а н д р а». Тук са гори и ливади.

В Лонгоския полуостров е зографският метох, наречен «Ш и к я», а по̀ на юг, до заливчето Куфо, се намират манастирските пасища с къща.

На североизточната страна на същия полуостров е и зографският метох «Л о н г о». Тук са изключително гори. Този метох отначало бе иззет от гръцката държава, но впоследствие бе върнат на манастира, чието владение е и днес.

Един от най-старите метоси на манастира е тоя в Й е р и с о, селище, което в продължение на векове, както споменахме и по-горе — чак до началото на миналия век , — е било обитавано от българи и в черквата се е служило на славянски.[1] Тук в черквата на метоха се е съхранявало и прочутото Зографско глаголическо четвероевангелие.

Според зографския архив, публикуван от Порфирий Успенски, към историята на това владение се добавя и следното:

В 1142 г. сестрата на император Алекси Комнин, Мария Цусми, като се научила, че нейните имоти в Йерисо граничат с тия на зографския метох тук, изпратила свой довереник да проучи точните граници на своето имение. Довереникът заедно с йерисовския епископ и други местни хора изпълнил мисията си. След това Мария дала сигилион на гръцки, с който се признават границите на Зограф, и заклева своите роднини да не накърняват тия граници във веки.

Зографският метох на о. Т а с о с, състоящ се от 4000 маслинови дървета, ливади, мелници, градини и други, се намира в селото Рахони (Вулгаро). Маслиновите насаждения тук, които преди войните имаха голямо значение за продоволствието на зографското братство, бяха отчуждени от атинското правителство по силата на посочения вече закон. Постройките, ливадите, воденицата и пр. и днес са манастирско владение.

Отчужден бе по същия начин и зографският метох в Гумендже. Той се състои от солидни постройки. Тоя метох в миналото е бил една от най-здравите връзки между Зограф и Македония, особено областта Боимия.

Гръцкото правителство, не можейки да отчужди тези метоси безвъзмездно, понеже това би противоречило на текста на Берлинския договор от 1878 г., ги завзе под формата на вечно наемане. Зограф заедно с другите ощетени по тоя начин манастири на Атон започна да действува за възвръщането им. След дълги преговори, даже и чрез намесата на Обществото на народите, най-сетне през 1931 г. Зограф и Русик получиха едно не съвсем задоволително разрешение на въпроса. Оценката бе много ниска.

---

[1] Има известни указания, че тукашните българи се преселили по-късно в Кукуш.

Зограф притежаваше имоти и в Бесарабия.

За историческите и канонически отношения между Зограф и подведомствените му в Бесарабия обители Киприан и Кондрица ние по-горе дадохме необходимите сведения.

Киприановският манастир се намира 35 км западно от столицата на днешната Съветска молдавска република — Кишинев, до малкия поток Ишновец и близо до селото Киприани.

В старите документи, както и сега, тоя манастир се нарича Къприени или Каприана. Точната дата на неговото възникване не е известна, но не е по-късна от XV в., понеже от тоя век има хрисовули на негово име от молдавските воеводи Александър Добри, Стефан Велики и др.[1]

Съборният храм «Успение» е издигнат в 1545 г.

Манастирът е заобиколен с обширни ниви, лозя, зеленчукови и овощни градини и рибарници. Манастирското землище е заобиколено отвсякъде с буйни гори.

Манастирските сгради се състоят от 8 големи корпуса, гдето обитаваха до войната 50—60 манастирски братя, и просторни гостоприемници. През годините 1902—1905 в тоя манастир зографци издигнаха величествен в руски стил храм в чест на своя светогорски патрон св. Георги.

В Киприан периодично биваха изпращани от Атон 7—8 зографски братя, които администрираха манастира и полските му имоти.

До освобождението на селяните в Русия (1861) Киприан е притежавал 50 000 хектара (23 имения) обработваема площ и гори, а след тая дата остават 1500 хектара обработваема площ и 26 000 хектара гори. Земите били раздадени на селяните срещу 40-годишно изплащане (выкуп). В района на тия имения се намират 16 села.

Оставените на манастира имоти, особено горите, благодарение на големия им рандеман, на близостта им до такъв голям градски център, какъвто е Кишинев, на минаващата покрай тях железопътна линия Одеса—Яш и на вещото стопанисване от страна на управата им даваха доста задоволителни доходи.

Само зографската част ($^2/_5$) от тия доходи възлизаше обикновено годишно на 12 000 до 15 000 турски златни лири.

В центъра на Кишинев Киприановският манастир притежаваше грамадно здание (на улиците «Михайловская» и «Фонтанная»), гдето се помещаваше управлението на горите с около

[1] Тези хрисовули са запазени и сега в зографския архив.

50 души персонал, а едно крило от това здание служеше и за подворие на киприановските братя.

Последният настоятел, зографски монах, тук бе архимандрит Теофилакт от с. Горно Броди, Серско, поминал се в самия манастир през 1918 г., гдето е и погребан.

Скитът Кондрица се намира на 30 км западно от Кишинев и на 8 км южно от Киприан. Той е построен до потока Катарга, близо до малкото селце (20 къщи) със същото наименование, т.е. Кондрица. Скитът е напълно подчинен на Киприан. Създаден е през 1783 г., а храмът му «Летни св. Никола» — през 1820 г.

Землището на тая обител се обработва непосредствено от монасите. Тук винаги биваха командировани по 3 зографци, които управляваха 50-членното братство, състоящо се от местни хора. И скитът притежаваше парна мелница, зарибено изкуствено езеро, голям инвентар и стопански животни.

Обработваемата площ на скита бе към 200 хектара.

Последен настоятел на скита бе по-сетнешният дългогодишен игумен на Зограф архимандрит (тогава йеромонах) Владимир от с. Тиховлища, Костурско. През време на неговото управление (1908—1916) тая обител се радваше на добро благосъстояние и спокоен живот. Историята за загубването на тия обители за Зограф е следната:

Когато през пролетта 1916 г. българските войски окупираха Беломорието, те заеха и метоха на светогорския руски скит. «Св. Андрей», намиращ се западно от Кавала, в местността «Нузла». Военните български власти, водими от свои военни съображения, интернирали заварените там руски монаси във вътрешността на страната — Бачковския манастир. В отговор на това руските военни власти предприемат контрамярка срещу намиращите се в Киприан и Кондрица монаси-българи. Монасите-българи — 10 души, биват изпратени във вътрешността на империята — на различни места в Рязанската губерния.

След отстраняването на зографските монаси управлението на манастира и скита бива веднага предадено в ръцете на монаси от светогорския руски скит «Св. Андрей», намиращи се по това време в тяхното подворие в Одеса.

Това отстраняване е било така ненадейно, че зографци не са могли, пък и не са смеели нищо ценно да приберат и да прикрият. Само благодарение на българина от Дебърско Стефан Бисов, хлебар в Кишинев, една значителна част

от намиращите се в манастирското книгохранилище хрисовули и други актове бе запазена за Зограф.

Съдбата на останалите документи, библиотеката и особено на ценното старо ръкописно евангелие до днес остана неизвестна.

През 1918 г., след завземането на Бесарабия от румънски войски и администрация, намиращите се тук руски монаси биват също по такъв начин отстранени и на тяхно място се настаняват монаси-молдовани.

През време на нашето Възраждане и революционните борби за освобождението ни в Киприан са намирали подкрепа и подслон мнозина прокудени българи-патриоти. Като се има предвид материалната мощ на Киприан и патриотизмът на зографци, тук те са идвали като в свой дом и са били изпращани винаги подкрепени и окуражени.

Същата дейност киприановските братя-българи проявяваха и по-сетне, чак до фаталната за тях 1916 г.

Тук винаги са намирали добър прием всички българи, попаднали или изпаднали в ония краища. Особено се радваха на такъв прием учащите се в руските учебни заведения младежи-българи. Манастирът разполагаше с две постоянни стипендии в Кишиневската духовна семинария, които винаги се даваха на българи.

Зографският манастир, след като изгуби имотите си в Бесарабия и Македония, бе принуден през 1924 г. да се обърне към България за подкрепа.

На такава подкрепа Зограф имаше право не само заради своята значимост, но още и заради това, че в българските държавни банки се стопи цялата манастирска златна наличност и че неговото обедняване се дължи и на обстоятелството, че бе и е български национален паметник.

Апелът на зографци от същата година за подкрепа от българската официална и неофициална общественост се посрещна различно. Например управата на БН банка, същата тая банка, гдето манастирската златна наличност биде обезценена 30 пъти, се отнесе най-безразлично към апела.

Но все пак благодарение на подкрепата на хора от всички слоеве в България главно със сумите, получени като обезщетение от гръцкото правителство срещу отчуждените имоти, Зограф успя да се сдобие в пределите на България с имоти, които обезпечават до известна степен преживяването на манастирското братство и поддържането на манастира.

Зограф сега притежава вън от Атон следните недвижими покрити и непокрити имоти:

1. Едно четириетажно здание в София на бул. «Георги Кирков» 34, построено през 1925/1926 г.

2. Четириетажно здание в Пловдив на ул. «Петко Каравелов» и «Райко Даскалов» с параклис, построено през 1931/1935 г.

3. Стара постройка във Видин, бивш манастирски метох в тоя град на ул. «Пеюва».

4. Стара постройка, манастирски метох, в Солун на ул. «Иподромос».

5. Доходно триетажно здание в Солун на ул. «Виа Игнатия» (за манастирските имоти в Лонго и Тасос споменахме погоре).

6. Манастирът «Св. Иван Рилски» в с. Герман, Софийско.[1] Тоя манастир, сега зографски метох, бе даден във владение на зографци по решение на софийския епархийски съвет.

в) Видни зографски дейци

Всички наши манастири през дните, когато народът ни е бивал лишаван от националната си свобода, са били местата, гдето най-здраво се е пазил българският дух и език.

В това отношение заслугите на по-големите наши обители, като Рилския манастир, светогорските Зограф и Хилендар и търновските манастири, стоят на първо място.

Когато властта на турците е обгръщала всичките български земи, светогорските манастири са били центровете, където са се стичали българи от всички краища и там, при свои родни братя, са участвували в народополезни дела и са укрепвали родния език. А това е поддържало духа на тия, които са идвали в Зограф, и на ония, при които след това са се връщали.

---

[1] За основаването на тоя манастир липсват каквито и да било данни. Според преданието тук бил живял Иван Рилски, преди да се установи в Рила.

За храма в манастира Ив. Велков в сп. «Беседа» (29. II. 1936) пише следното: «Черквата на манастира е нова, осветена през 1885 г. в деня на тогавашната мобилизация, както стои това написано на високо вграден камък. Старата черква била някога унищожена, но легендата говори, че тя коренила началото си още в дните на цар Петра, когато светецът, по-късно закрилник на цял народ, се подвизавал известно време из тия места, криел се из гъстите гори, а после побягнал на юг — към Рила.»

В продължение на всички времена в Зограф са намирали подслон мнозина от нашите просветители и будители, като започнем от търновския ревнител монах Теодосий и свършим с поп Харитон, дряновския воевода, за когото има данни, че през последните си години от живота е живял в Зограф.

За да упоменем тук и името на поп Харитон, дряновския воевода, ни кара обстоятелството, че и на този патриот-революционер една значителна част от живота е свързана с българския Зограф.

Известно е, че след разбиването на неговата чета в Дряновския манастир през първите дни на м. май 1876 г. от самия воевода не остават никакви следи.

През м. април 1903 г. в Солун македонски революционери извършват известните атентати. Българската гимназия в града бе затворена, учителите — арестувани, а учениците — изпратени по домовете им. Неколцина от гимназистите, които поради бедност и нямане къде да отидат, намериха по-удобно за себе си да заминат в българския манастир в Св. гора Зограф за временно преживяване. Между тях бях и аз, също гимназист. Между манастирските старци имаше един, който ни правеше най-силно впечатление — мастита фигура, дълга и широка бяла брада, гръмовит глас, чист български език, приветлив поглед (обр. 17). Много ни харесваха и неговите вкусни праскови, които той отглеждаше в своята градинка, близо до главния вход на манастира. Въпреки любопитството ни да узнаем откъде е този старец и какво е миналото му ние нищо не можахме да узнаем нито от него, нито от някого от другите монаси.

След три години, когато аз се учех вече в Русия, посетих пак Зограф. Дядо Харитон не намерих, той бе вече починал. Намерих обаче проф. Йордан Иванов, който току-що бе открил в манастирския архив оригинала на Отецпаисиевата история.

В по-сетнешните си няколко посещения на Зограф можах да науча следното за дядо Харитон. В 1879 г., след Кресненското въстание, той идва в манастира и пожелава да остане в него. Както е редът в такива случаи, желаещият се явява при игумена, на когото изказва желанието си, а последният го изпраща при манастирския духовник, пред когото новодошлият подробно разказва своята автобиография и казва подбудите, които го карат да остане в манастира. Духовникът е длъжен да пази всичко, казано от кандидата за манастирски брат, в пълна тайна, обратното се смята за смъртен грях. Духовникът само съобщава на манастирската управа дали кан-

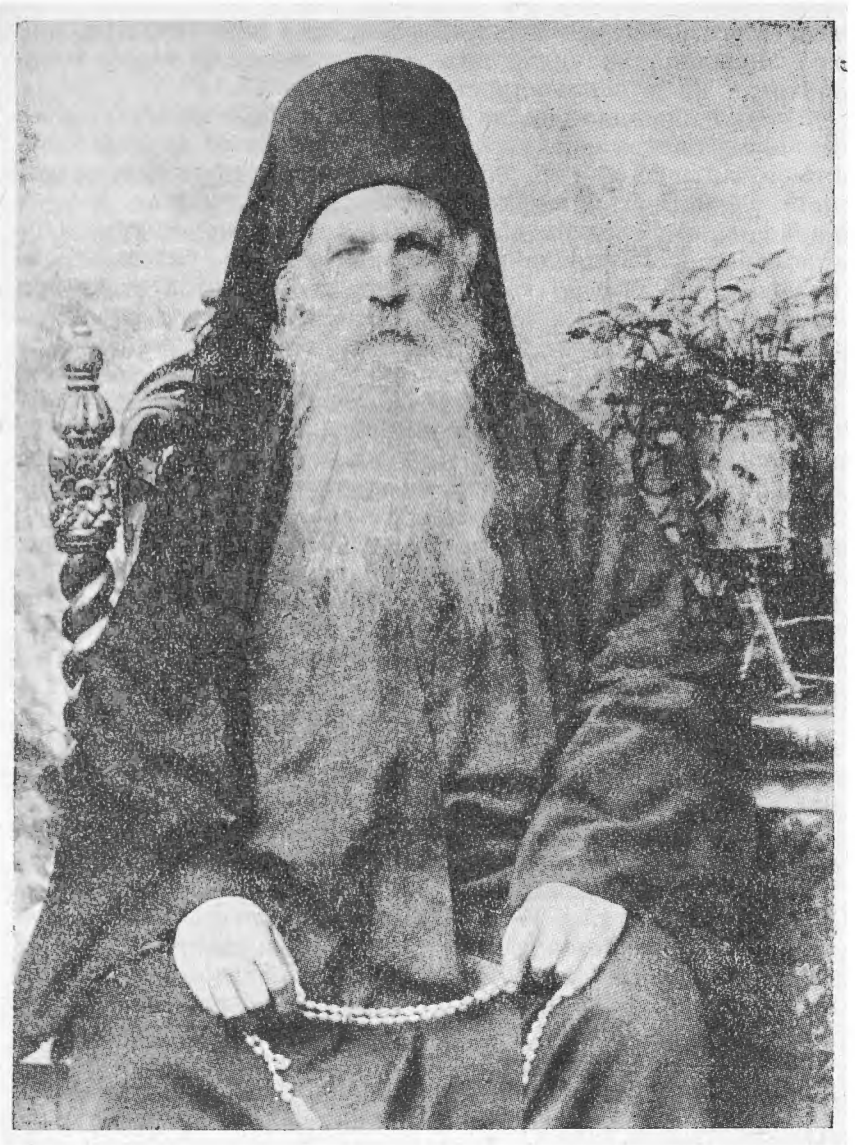

Обр. 17. Портрет на иеромонах Харитон Зографск (поп Харитон — войводата на Дряновската чета?)

дидатът се удостоява да влезе в манастирското братство, или не. Мнението на духовника е меродавно и за място, което може да заеме в манастирската йерархия.

Ясно е, че мнението на духовника е било благоприятно. Веднага на новия манастирски брат Харитон се определя двустайно жилище (келия), почетно място в черквата и в черковните тържества, прислужник (ученик), а по-сетне и една малка вила с градина вън от манастира, каквото никога не става с монаси, дошли в манастира от друго място, които винаги стоят накрая. Нещо повече, поп Харитон става към края на живота си и духовник. Все пак тайната си остава тайна. Въпреки факта, че тук всички монаси знаят за всеки не само родното му място, но и нещо повече — какво е работил, какви и кои са родителите му и роднините дори,—за отец Харитон обаче никой нищо не знае. Тук и онзи, който случайно знае нещо за него, мълчи. Така например един друг монах, също от Търновско, Генадий, в някаква разправия с духовника Харитон в присъствие на ученика (прислужника му, бъдещия игумен на Зограф архимандрит Владимир) му казва: «Ти благодари, че успяха да те турят в бъчва и да те пуснат в реката, та се спаси.» А друг път, когато някои млади монаси го запитват: «Духовниче, ти много знаеш, хубаво четеш и пееш в черква, къде си учил?» Той само казвал: «В Самоводенските градини.» И това е всичко.

Същият архимандрит Владимир, ученик на поп Харитон, в саморъчното си писмо от 26 декември 1956 г. между другото ми пише: «Поп Харитон, дряновският воевода от Търновско, избягал от България, се прибира в Св. гора, тихото прибежище на бунтовниците през време на турския режим. Белези от опърлено от барут имаше по лицето, но повече по двете му ръце, които често чешеше.» Поп Харитон умира в Зограф на 20 август 1904 г. на 78—80-годишна възраст.

Като имаме предвид всичко гореказано и авторитетното изказване на проф. Иван Шишманов лично пред мене (в 1919 г. в Одеса) и пред студенти от с. Михалци, Търновско, че поп Харитон не е загинал в Дряновския манастир, а е останал жив, ние твърдим, че зографският духовник Харитон е дряновският воевода.

Ясно е, че за тия наши просветители и будители най-удобно място за работа е била българската Зографска обител; тук, гдето са живели изключително техни сънародници, те са намирали най-добри условия за подготовка към бъдещата си просветна и патриотична дейност.

Големият авторитет на Зограф из българските земи личи и от факта, че един от манастирите във Витошка Св. гора (до с. Бистрица, Софийско) се наричал на името на своя събрат— «Св. Георги Зограф» (XIV в.), а след един век воеводата Стефан Велики създава, както видяхме, свой манастир в Молдавия и го нарича също «Св. Георги Зограф».

Както знаем, последният български патриарх Евтимий, след като по едно време се опитвал да живее в Лаврата на Атанасий, не след дълго за по-спокоен живот се премества в Зограф — в кулата на Иван Селима.

Д-р В. Киселков пише следното в книгата си за Евтимий[1]: «Под натиска на силно развитото народностно чувство той напуснал гръцката монашеска среда и се преместил в българския Зографски манастир. По онова време последният е представлявал истинско огнище на старата българска книжнина и е играл ролята на висша книжовна и богословска школа за българското монашество, а покрай него и на мнозина сърби и руси. В Зографския манастир се учил и подвизавал на младини не само нашият Евтимий, но и някои други български духовници, които в зряла възраст станали ръководители на нашия църковен живот. Там се е учил и подвизавал напр. монахът Теодосий, същият, който заема Търновската патриаршеска катедра в началото на втората половина на XIV в. В същия манастир живял известно време и килифарският отшелник Теодосий.

Евтимий, като се отдалечил в кулата на Селима, издигнал му се авторитетът в цялата Св. гора. Но бил наклеветен от гърците пред византийския император Иван V Палеолог, който сключил уния с папа Урбан V. Връщайки се от Авиньон през Венеция, той се отбил в Св. гора сигурно за да агитира сред монашеството в полза на тая уния. Срещнал опозиция в лицето на зографци, както и по-преди Михаил Палеолог, той намерил за нужно да заточи Евтимий на остров Лимнос, гдето престоял 2—3 месеца, и след това по настояването на патриарха и др. той бил освободен и заминал за родния си град Търново. Там той основал манастира «Св. Троица».

От едно житие, писано на славянски, което бе намерено в архивата на починалия преди 25 години монах Мартирий от Чирпан[2], ние узнаваме подробности и за делото на големия

---

[1] Д-р В. Киселков, «Патриарх Евтимий», София, 1938 г.

[2] Към ръкописното житие на св. Пимен, съхранявано в Зограф, се намира следната «Достопамятна забележка»:

просветител Пимен Зографски. Според това житие Пимен, чието светско име било Павел, е родом от София. Родителите му били бедни хора. Когато станал на 12 години, баща му се поминал, а майка му дала своето чедо на иконописеца Тома, който служил в черквата «Св. Георги», да го научи на четмо и писмо и да го възпитава.

При тоя Тома Павел престоял 6 години. Научил се той тук на славянско писмо и четмо, а освен това станал много изкусен в черковното пеене и иконописание. . .

След известно време той решава да замине заедно с поклонници за Св. гора. Когато пристигнал там и обиколил всички манастири, той се спрял в Зограф при своите съплеменници-българи и по-късно бил подстриган за монах, обр. 18.

Пимен с увлечение рисувал икони, като искал да достигне изкуството на своя учител Тома иконописец.

Когато достигнал 55-годишна възраст, той напуснал Атон и заминал за своето родно място. Започнал народополезна и просветна работа. Обиколил Софийската област, строил и възобновявал черкви и манастири, между които и така наречения Черепишки манастир, който се намира на брега на р. Искър. Тук той събрал много братя, поставил им игумен и всичко устроил, както в Зограф. Той достигнал по едно време и Суходолския манастир, който се намирал във Видинската епархия и който бил разорен. И тоя манастир Пимен обновил; събрал монаси и им поставил игумен, като им дал светогорски устав за монашеско общежитие. Оттам Пимен отишъл в Доростолската област.

По-късно Пимен се завърнал в Черепишкия манастир, разболял се много тежко и починал. Вестта за смъртта му се разнесла бързо навсякъде.[1]

* * *

Според преданието след много години Черепишкият манастир бил разорен и опожарен. Като узнали това, монасите от

«Настоящото житие на преподобни Пимен Зографски е преписано от книгата «Небесный рай», която се намира в библиотеката на покойния губернатор на Източната Румелия, Кръстевич, комуто била доставена от покойния Паисий Хилендарски, който, бидейки изпъден от Хилендар, преживял в Зографския манастир няколко време и тук в библиотеката намерил гореказаната книга и я усвоил, а после предал на Ст. Богориди. Книгата обема само жития на български светии и е написана на дебела книга, формат осмина, през 1683 г.»

[1] Житието на Пимен Зографски бе издадено от П. Динеков в Известия на Инст. за бълг. литература, кн. II, София, 1954.

Обр. 18. Иконно изображение на Пимен Зографски, рисувано от Симеон Д. Молеров през 1888 г. в параклиса «Св. Апостоли» при Зографския манастир

Суходолския манастир дошли там и пренесли останките на Пимен в своя манастир във Видинската епархия.

Проф. П. Динеков в книгата си «Софийски книжовници през XVI в.» между другото за Пимен Зографски пише следното: «Твърде интересен книжовник от края на XVI и началото на XVII в. е йеромонах Пимен. Той е работил най-вече в Зографския манастир и в околните софийски манастири. Заради своето благочестие и религиозна ревност е провъзгласен за светец. В един от светогорските скитове се намира изписан негов образ, а в Зограф се пази житието му. . . В Софийската народна библиотека се намират два ръкописа от Пимен: Миней (№ 534) за месец ноември от 1618 г., писан в Зограф по настояване на йеромонах Данаил и зографските братя, изпратен в библиотеката от Сеславския манастир, и осмогласник от XVI в. От ръкописа на Пимен Младен Мали е преписал в 1704 г. службата на св. Кирик и Юлита отначало за софийската черква «Св. Архангел Михаил», а след това за манастира «Св. Кирик и Юлита», Трънско. Книгите на Пимен се отличават със своето краснописание и хубава украса.»

* * *

Други писмени данни за дейността на Пимен Зографски в България през XVI и XVII в. досега още нямаме. Намерена е само в Сеславския манастир, Софийско, една икона на Иван Предтеча, рисувана от него, която днес се намира в Църковния музей в София.

В същото почти време на XVII в. зографският монах Мелетий сътрудничи на бореца против унията в Западна Украйна — киевския митрополит Петър Могила (1596—1647). Мелетий след това бива изпратен от своя учител в Молдавия (Ковара) да печата книги на славянски език.

През време на турското владичество, когато светогорските манастири, особено славянските, загубили много от имотите си, те трябвало да прибягнат към единственото средство — събиране на доброволни помощи из българските земи.

За тая цел се създават и метосите на тия манастири из всички по-значителни български градски центрове.[1]

Събиране на помощи и поклонници за Св. гора правеха така наречените таксидиоти. Именно тия таксидиоти и метосите поддържаха постоянната връзка между народа и Атон. Между

[1] В един от тези метоси в Стара Загора, както знаем, става дякон и Васил Левски.

таксидиотите е имало и събудени монаси-патриоти, които освен пряката си задача са и събуждали народностното съзнание у българина, напомняйки му за неговото славно минало.[1]

По такъв начин светогорските манастири са играли голяма роля за националното ни запазване, особено през време на нашето Възраждане.

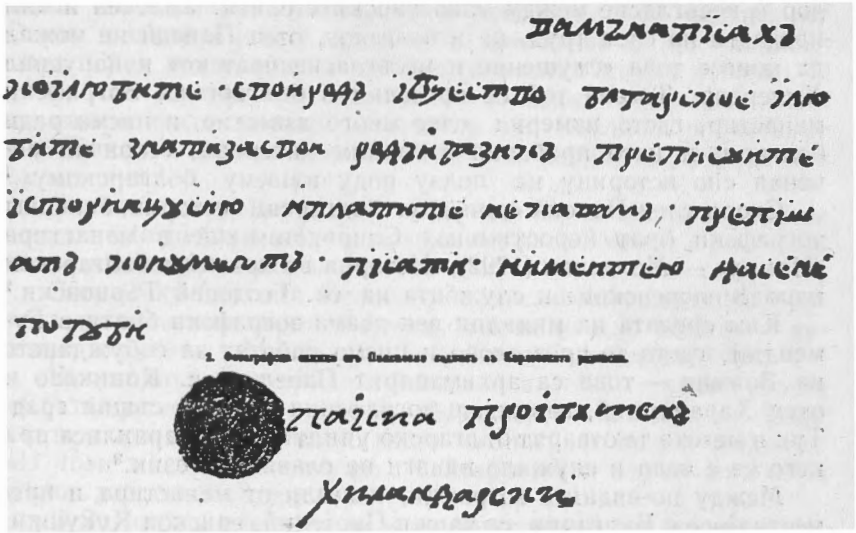

Обр. 19а. Автограф на Отец Паисий от История славеноболгарска б. Фотографска снимка от Паисиевия подпис в Карловската разписка

Тези манастири са били и големи културни средища за онова време. Те са хранилища на разни паметници, на старинни ръкописи, черковни и други книги, които винаги напомнят за миналото на православните народи.

Нещо повече, Атон, гдето живееха монаси от различни народности, беше станал през XVIII в. и център на оживени спорове между монасите за миналата слава на този или онзи балкански народ и за неговото достойнство. Именно в тая атмосфера ние виждаме, че се оформява и мирогледът на таксидиота Отец Паисий. Както знаем, последният започнал своята «История славеноболгарская» през 1758 г. в Хилендар, я завършва в 1762 г. в Зограф, обр. 19.[2] По тоя повод проф. В. Н. Златарски пише:

[1] Какъвто е бил и таксидиотът Отец Паисий.

[2] В старата зографска кондика на няколко места се споменава името на проигумен Паисий, който като манастирски таксидиот е довеждал поклонници от България.

«През онова време Хилендарският манастир плащал данък на турското правителство три хиляди гроша, но понеже манастирът не плащал девет години наред, та той задлъжнял 27 хиляди гроша; нямало отгде да се заплатят тия пари на правителството, което в това време силно напирало на тях.

Това финансово затруднение предизвикало голям раздор и несъгласие между манастирските братя. Увлечен и цял предаден на своя труд, па и болезнен, отец Паисий не можал да понесе това «смущение и несъгласие братско» и напуснал Хилендар. Тогава той се преселил в българския Зографски манастир, гдето намерил «еще много известие и писма ради болгари» и като прибавил събрания материал, «скончал реченая сію историцу на ползу роду нашему болгарскому».[1]

Скоро след Паисий един друг български историк, бившият зографски брат йеросхимонах Спиридон пише в манастира «Нямцу» — Молдавия (1792), «История во кратцѣ о болгарском народѣ словенском» и службата на св. Теодосий Търновски.[2]

Към средата на миналия век двама зографски братя в Гумендже, гдето те чрез слово и писмо работят за събуждането на Боимия — това са архимандрит Павел от с. Кониково и отец Харалампий, завеждащ зографския метох в същия град. Тук в метоха те отварят българско училище, а в параклиса при него се е чело и служило винаги на славянски език.[3]

Между по-видните зографци, излезли от манастира и преместили се в България, са хаджи Партений, епископ Кукушки, авторът на «Кратка черковна история» (1857) и митрополит Натанаил Пловдивски, автор на «Основно богословие» (по Погорелов). Дейността на този неуморим родолюбец е доста разностранна. Нека се спрем за малко върху тази интересна личност.

Роден в 1820 г. в с. Кучевица, Скопско, учил в родното си село, след това в София, Скопие, Самоков, Прилеп. През 1837 г. той постъпил като монах в Зограф. След това се учил на манастирска стипендия в Кишиневското духовно училище, а после и в Одеската семинария. След завършването ѝ той постъпва в Киевската духовна академия.[4]

---

[1] «Българска историческа библиотека», година II, т. 1.

[2] Д-р Петър Цончев, «Общественото и културно минало на Габрово», София, 1933 г.

[3] Вж. Хр. Шалдев, положението на българите. . . сп. «Македонски преглед», г. VIII, кн. 3 — съобщава:

[4] В академията той пише научна дисертация на тема: «Българският архиепископ в древни времена не е зависел нито от римския, нито от цариградския патриарх.» Авторът пледира за възстановяване на Охрид-

В началото на 50-те години Натанаил се заема да основе Българска матица. Този национален деец, бунтовник по темперамент, не може да се задържи задълго в Зограф. През 1872 г. напуска манастира и същата година на 25. IX бива ръкоположен за Охридски владика.

След три години започва Освободителната война. Натанаил, известен като размирник и русофил, бива вдигнат от Охрид и закаран в Цариград, гдето пребивава до края на войната. След подписването на Санстефанския мирен договор — 1878, той се установява временно в Пловдив и застава начело на съпротивата против решенията на Берлинския конгрес (1878), като основава комитети и чети за въоръжено въстание в Македония.[1]

От автобиографията на този неуморим патриот можем много нещо да узнаем за епохата, в която са живели и работили възрожденци, пък и за самите тях.

Зографски брат е и Мелетий, софийски митрополит, завършил духовна семинария в Атина, а след това, в 1865 г. — духовна академия в Петербург. Той идва в София в 1873 г.

Щипянинът Константин Атанасов в 1866 г. пише своето «Кратко описаніе на светытѣ двадесять монастыри на Атонската гора» (Цариградъ), гдето за Зограф казва следното: «И този монастырь е чисто българскый и от него се чака нѣкое добро за народа.»

В Зограф по едно време си намират подслон и прокудените синове на българския народ — неуморните борци Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. През това време тук са и манастирските упорити деятели схимонах хаджи Виктор и архимандрит Анатолий.

Е. П. Южаков през 1852 г. съобщава в «Современник», че когато посетил Кукуш, намерил там един зографски монах, който обучавал децата в първоначалното тамошно училище и с това помагал на великия българин от Струга Димитър Миладинов.[2] В случая се касае сигурно за отец Климент, бъдещ игумен и строител на Зограф.

ската архиепископия, т.е. за независима българска църква. Почти по същото време (1849) той пише своето «Приятельское письмо от болгарина к грьку», в което дословно казва: «Я македонский болгаринъ, славянин, атоно-зографский монах, студент Киевской Духовной Академии» (вж. Сим. Радев, «Македония и Българското възраждане през XIX в.»).

[1] Вж. Български патриарх Кирил, «Кресненското въстание», 1955 — София, стр. 26.

[2] Вж. Христо Шалдев, «Македонскн преглед», год. IV, кн. 2.

След създаването на Българската екзархия зографци възглавяват епархиите в Кукуш и Пирот — хаджи Партений, в Охрид и Пловдив — Натанаил, в София — Мелетий, в Битоля — Евстатий, а в Цариград е епископ Неофит Бранитски.

Със зографски стипендии в Русия и Атина са завършили мнозина по-сетнешни български културни и държавни дейци.

Със зографски средства (от доходите на Киприан) са се учили, може да се каже, всички ония българи-стипендианти, следвали в руските духовни учебни заведения от 1840 чак до 1918 г.[1]

Благодарение на големите си материални възможности преди войните Зограф извършваше една необикновена благотворителна и просветна дейност, особено в пределите на Македония и Одринско. Било под формата на черковни книги, училищни пособия, одежди и утвари, било под формата на парични суми тук намираха помощ всички бедни черкви и училища в тези поробени земи. Отпускаха се и много стипендии.

В манастира през време на училищните ваканции прекарваха бедните ученици от македонските и тракийските средни учебни заведения. При напускането на манастира тия ученици биваха подпомагани и парично от манастирската каса.

Зограф през тези времена стоеше винаги начело на всяка просветна, благотворителна и родолюбива акция.

Голямото значение, което в близкото и далечно минало се е отдавало на Зограф и неговата роля в нашия национален и просветен живот, се подчертава от всички наши учени, общественици и обикновени посетители.

Ето какво пише В. Априлов за просветната роля на Зограф: «Ако сериозно е съдено някога на българите да бъдат просветени, то началото на това не може да бъде направено другояче, освен според предложението на Анатолий да се отделят за издръжка част от доходите от бесарабските имения, принадлежащи на Зографския български манастир. . .»[2]

«Грамадно влияние са имали светогорските манастири не само върху монашеството, но и върху населението в българските земи било като това население е посещавало атонските манастири с благочестиви поклоннически намерения, било чрез своите метоси, пръснати из разните части на страната.»

---

[1] Фондът при Руския синод, образуван от припадащата му се част от киприановските имоти (гори), беше толкова голям, че от него се отпускаха стипендии не само на българи, а и на други балканци.

[2] Проф. Ив. Шишманов, «Нови студии из областта на Българското възраждане», кн. VI.

Известно е и едно писмо на Константин Динков от с. Държилово, Воденско, гдето моли игумена и всички отци на Зографската обител да изпратят, и то незабавно, поне малко помощ за българското училище в Солун, чието създаване било вече започнато.[1] «За това добро дело, пише К. Динков, българският народ ще остане признателен на манастира. . .» Интересно е също писмото, с което свещениците от Кукуш молят зографския игумен, архимандрит Антим, да «поеме Зограф върху себе си грижата за кукушкия манастир «Св. Георги» и да отпусне за нуждите на училището в града, гдето са учители Д. Миладинов и К. Фотинов, 1000 австрийски жълтици, от лихвата на които да се издържат учителите, а главницата да си остане манастирска (4. V. 1858). Всички тия искания Зограф с готовност е удовлетворявал.

Доколко Зограф е вземал присърце просветното дело на българския народ, личи и от писмото от 10. IX. 1850 г. на заслужилия българин от Одеса — Никола Тошков, до зографските съборни старци, в което той съобщава между другото за радостта си, че те са решили да поддържат препоръчаните от него младежи в руските учебни заведения, и продължавайки, казва: «Това, което Зограф е сторил, е похвално пред целия български народ и благоугодно пред бога и че народът ще им оцени доброто и имената на братството ще останат в отечествената история като пример за проявена добродетел и ще бъдат споменавани от българските потомци с уважение, почит.. .»

На 26. X. 1847 г. търновчаните Кръстьо х. Недьо Момчиолу — надзирател на българското училище, Димитър Николов — бакалин, Добри Недялков—бакалин, и Иван Великоглу — кюркчия, пишат до манастира следното:

«Съ голямъ срамъ прихождаме днесъ да просиме от васъ прощение заради нашето престъпление вашите заповеди и да ви явиме случая, който ни принуди, та престъпихме неволно вашето повеление, сиречь безъ да ви питаме и да вземаме от васъ изволение, дадохме останалите ония десятъ хиляди гроша, що бяха въ темесчукъ, и купихме една къща голяма съ тяхъ за девическо училище (за което ни се струва, че ви поминувахме и другъ пътъ) и иждевихме сите 2000 гроша, та го поправихме, и стана също училище, и презъ тия дни ще почнатъ момичетата да четатъ. А причината, дето стана бързомъ,

[1] Михаил Ковачев в труда си «Зограф — изследвания и документи» печата някои писма на родолюбци от различни краища на България, с които се умолява манастирът да окаже своята помощ при откриване на училища и поддържане на църкви.

та нема̀ време да ви питаме, биде така: стана мятежъ и прение между простия народъ заради мъжки и женски полъ, сиречъ ония бащи, що иматъ женски полъ, а мъжки нематъ, начнаха да ропщатъ против ония, що иматъ мъжки полъ, че само за техните деца имало училище да се учатъ, а за момичетата нема, и така дохаждаха при насъ едни убо да се каратъ съ насъ, а други да се молятъ и ние видяхме какъ безъ девическо училище не ще да бъде: защото народътъ начена да се събужда за учение, и ние едно отъ принуждение на народа, а друго отъ съжаление за сиромашките дечица, дадохме вишеречените пари, та купихме тая къща, която по случаю се продаваше тогава, ако ли бяхме оставили за подиръ, не можехме я купи споредъ някоя си причина. И така безъ ваше дозволение похарчихме ония пари, за които ви молиме да ни прощавате.

А пък другите 3000, които изпратихте подирния пътъ, съ тяхъ доизкарахме долния катъ на мъжеското училище и направихме гивгири, които бяха много нужни училищу, за да го подкрепляватъ.

И така прочее вашимъ благодеяниемъ направихася почти три училища болгарски, обаче за учителите приходъ не остана отъ никъде, отъ къде ще ги заплащаме, и ние не знайме, пакъ на ваше преподобие се надяваме и се молиме като някои чада на баща си да не ни забравяте, да не ни оставяте, да не се отричате отъ насъ же и отъ нашите и ваши младорасли и духовни сини и дъщери, които катадневно подигатъ къ Богу своите младенчески ръце, молящеся за вашето телесно здраве и душевно спасение. Сие вамъ пишу съ великимъ нашимъ устремлениемъ и съ до земли къ вамъ поклонением останuваме благопокорни ваши во Христе духовни чада.»

След подписите на авторите на писмото четем и следното:

«Искахме да ви воспомянеме и за девическото ново начално сега училище да покажете и за него малко помощчица, обаче срам ни е вече да ви пишеме, за това оставаме благонадеждни на вашето благопроизволение.

Еще ще ви явиме и за Сергювското новопоставлено вашимъ благодеяниемъ училище, което се съзида и биде чудно. Подобно и церквата Дервенскаго манастиря Пресвятия Троици, съградися и стана прекрасна, раю подобна.»

Българи от други градове се обръщат към зографските старци не само за парична помощ за построяване на училища и черкви, но и за помощ от друг характер. Така например свещениците от Кукуш в едно послание от 4 май 1858 г., след като излагат как се борят да се освободят от игото на фана-

риотите и особено да запазят кукушкия манастир за българите. пишат: «Честни старци и духовни наши отци! Бехме писали едно наше към Вас синовно смирено писмо от 10 марта чрез отец Алексия заради нашиотъ манастиръ, който е построенъ на високо и прекрасно место, близо до градътъ ни, което съдържава 10 минуте от градотъ. Даже в празниците гражданците ни въ него ходятъ да служатъ божествената служба, за който манастиръ всепокорно ви молиме да благоволите да го приемнете подъ ваша властъ, да го държите сосъ свои славяно-български иноци, които славенски да служатъ. . . ! Ей богу, отци, честно ви уведомляваме, защо ще да са способите да възприемете честта и благословението от нашите просветители и равноапостоли Кирила и Методия. Нашиотъ тукашенъ народъ от Авретмиръ (Женско) до Тивериоградъ (Струмица) и окреснимъ местамъ опознава и повише ще да се обращатъ на камто нашата прародителная стара свещена обитель, в която. . . вие сами обитавате, да дохождатъ на поклонение и подкрепление. . . Само за това е нужно да приемете манастиротъ подъ началството на Гловни манастиръ. Доваждатъ проклети и лукави гърци и искатъ да го вематъ подъ своята си гърческа властъ. Но ние, ваши внуци, колкото они се силятъ да ни посвоятъ, толкова ми силно ги отгонуваме, щото даже и въ църквата ни наченахме по славянски да пееме. Децата си в училище пращаме по словенски да се учатъ, толкова силно захватихме, колкото в мало време успехме. Учатъ свещената история. Охъ! наша стара майчице, която ни отдоила сосъ майчино сладко словенско млеко!. . .»

Подписалите 11 души свещеници това послание потвърждават подписите си с печат.

На същото място се съхраняват подобни писма и от други градове: Габрово, Солун, Пазарджик, Лом, Видин, Цариград, Русе (Русчук), Сливен, Одеса и др., а също и от много села. Изсбщо цялата манастирска кореспонденция свидетелствува за участието на Зограф във всички начинания, макар че за това много му пречило обстоятелството, че е трябвало да прикрива тая своя дейност под погледа на чуждите атонски светски и духовни власти.

Зографските монаси са спомоществуватели и купувачи на тогавашните български издания. За това в манастирската архива има много данни.[1] Така напр. Александър Екзарх на 12. I. 1857 г. пише на зографския игумен:

---

[1] М. Ковачев, «Зограф — изследвания и документи».

«Преподобни ми отче Антиме, игумене свещения общежителния Зографския.

Когда отецъ Хрисантъ отъ тукъ за Влашко замина, получихъ гроша 150 за цена на вестникъ-ат. Пишете в писмото ви отъ 7 октомврий да получа и цена-та на шест-те Апостоли, а и онъ изъ устово ми каза да ви пратя и книги някои, кои-ти ми тукъ имаме. Така изпращамъ ви чрез овдешний епитропъ:

5 христоматии	по гроша 60	гроша	300
4 енциклопедии или учения за децата по	,, 25	,,	100
4 въведения за всеобща история	,, 12	,,	48
4 учебници за децата	,, 8	,	32
4 разговори вероизповедни . . .	,, 8	,,	32
4 отговори за Божигробъ	,, 3	,,	12
4 хат-и-хумаюнъ	,, 3	,,	12
4 няколко мисли за бол. езикъ	,, 3	,,	12
4 болгарска история	,, 3	,,	12
50 буквари	0,30	пари	37,20
			597,20
6 апостоли по	гроша 70	гроша	420
			1017,20

Аз щях да ви пратя по 10 екземпляра от всяка книга, но оставих да пратиме тия, та после, ако обичате, можиме да ви пратиме и други. Манастир Ваший има много братя и несъмнено треба да имате нужда и от прачитание. Тия книги предадох ги г-ну Дионисию святагорскому епитропу, който ми чете и парите по моя записка.

Желающи Вам да примините и начална-та година со здравие оставам

Усерднейший ваш Александър В. Б. Екзарх.»

Васил Кънчов, който е посетил Зограф в края на миналия век, пише следното за историческата роля на тая българска твърдина: «От основаването му до днес в Зограф се служи българска служба и се поменуват български владители. Пресадената черковна славяно-българска книжнина от Охрид чрез тримата братя в Зограф е дала добри плодове през цели 10 века. Хиляди монаси са получавали тук своето образование, стотици български учители са излизали от тоя манастир, хиляди книги са се преписвали и разнасяли из разни краища на славянския свят.»[1]

[1] Вж. «Български светогорски манастир Зограф».

Тук трябва да се спомене, че всички онези българи — учени, общественици и духовни лица, са във възторг от Зограф и всички отбелязват неговото значение в миналото за българина, за запазване на неговото национално съзнание. Това много добре личи от «Паметната книга», която се пази в манастира.

Нека завършим тая глава с пророческите слова на проф. Йордан Иванов, които, макар че се пишат общо за Св. гора, най-много засягат нашия Зограф:

«Поради настъпилите след войните несгоди и икономически неволи броят на монашеството намалява. Някогашният наплив на поклонници и дарители спря; манастирите обедняха; млади монаси малко постъпват. Св. гора, която от 10 века служеше за страж на православието, за огнище на благочестие и книжовна работа, сега изнемогва. Ако не настъпи промяна в сегашния световен режим, Атон скоро ще запустее от монаси и ще се обърне в грамаден църковен музей и библиотека, ако и те не бъдат разпилени.»[1]

Намаляването на атонското монашество се дължи не само на това, че то е вече един анахронизъм, но и на факта, че гръцките власти по административен път ускоряват този процес с цел по-скоро да изчезнат оттам славяните (особено българите и русите). Административни мерки в тая насока се взеха специално срещу българите и през време на войната (1941—1944). И тогава гръцката полиция, подкрепяна от германците, не позволи на българи, отишли в Зограф за монаси, да останат там — изпъждаше ги.

г) Други български обители на Атон

Освен древната наша твърдина — Зографския манастир — в Св. гора има и други, макар и много по-малки и не от такова значение български обители, които се намират под зависимостта на небългарски манастири.

Скитът «Св. Богородица» (Ксилургу)

Ксилургу (Дърводелец) се счита за една от най-старите обители на Атон. Този скит, основан през XI в. от българи, към средата на XII в. бил даден на русите от византийския император. След късо време, както ще видим по-нататък,

[1] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, стр. 231.

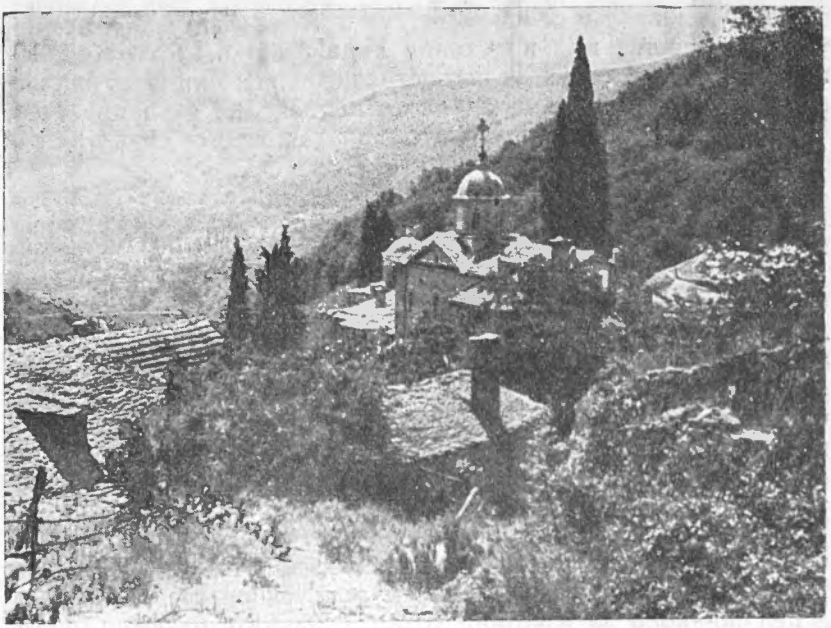

Обр. 20. Българският скит «Св. Богородица»

русите напускат скита, понеже им станал тесен, и го връщат на българите и оттогава до днес той е български, но продължава да се намира под патронажа на руския манастир «Св. Пантелеймон».

Освен стария храм «Успение» тук се намира и друга по-нова черква — «Св. Кирил и Методий», обр. 20.

Поради ограниченията, създадени през последните години, и тук братството напоследък намаля значително. От 30 монаси преди войните сега едвам се набират 2—3 души, и то немощни старци.

Около самия скит има добре уредени зеленчукови и овощни градини и лозя. Гората и тия градини са единственото днес препитание на старците. Скитът Ксилургу се намира над самата Карейска котловина, на половин час от руския скит «Св. Илия», и е обърнат с лице към изток така, че от него се открива гледка както към почти цялата Св. гора, така и към близките егейски острови, чак до островите Лимнос и Имброс.

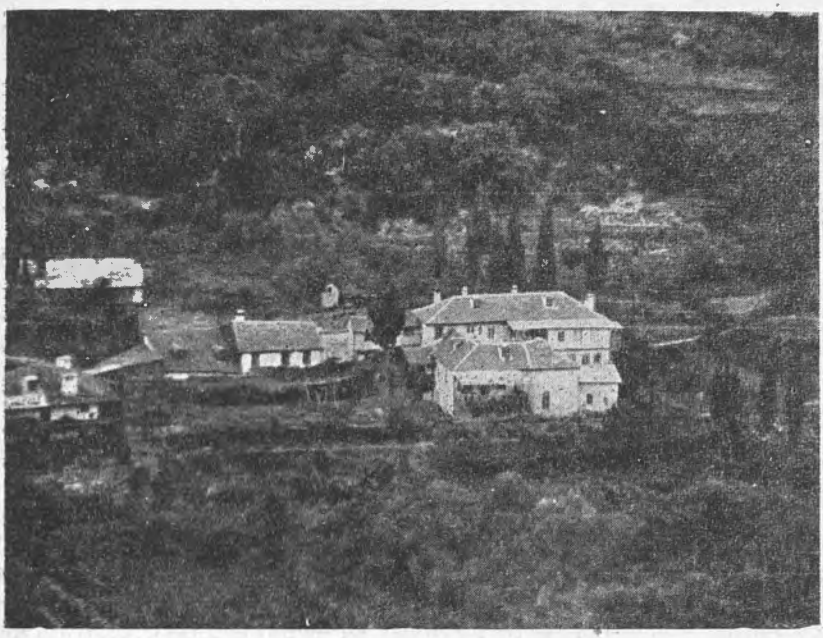

Обр. 21. Българската келия «Достойно ест»

Една от най-старите келии на Атон е така наречената «Достойно ест», обр. 21. Тя е зависима от манастира Пантократор. Намира се близо до Карея, по пътя, който води за манастира Ватопед. Келията се ползува с голяма популярност сред македонските българи. Преди войните «Достойно ест» се издържаше с помощи на българи от Америка, като изпращаше срещу получаваните суми екземпляри от своите издания.

Днес тая българска келия се издържа с приходите от малкото имоти, които притежава в България.

Преди войните в келията обитаваха 12 братя, сега те са намалели до трима.

Паисиевата келия също така е една от доста известните български келии между българите на Атон, пък и в Македония. Тя е получила своето название от първия ѝ притежател Паисий от Свищов, вуйчо на Алеко Константинов. Преди войните старият дядо Паисий (умрял в 1910 г. на 90-

годишна възраст), ползувайки се от положението, че келията му се намираше в самия градец Карея, притежаваше книжарница, където поклонниците българи и руси се снабдяваха с разни спомени от Атон — книги, икони, броеници, кръстчета, масла и др. Освен това Паисий се занимаваше и с издаване на книги с религиозен характер, които разпространяваше в Македония чрез книжарницата на К. Г. Самарджиев в Солун. Тая книжарница имаше клон и тук.

Черквата на тая келия е също «Успение». Около келията има малко лозе и маслинови дървета. Тя е купена от Хилендар през втората половина на миналия век, под чийто патронаж се намира и днес. Днес келията се обслужва от двама монаси-българи.

В същото градче Карея се намира и келията, наречена Кукузел, обитавана от монаси от български произход, но зависима от Лаврата. Тя притежава доста много маслинови и лешникови дървета и лозе. Черквата е също «Успение».

В Карейската котловина освен зографската келия «Всех светих» и «Достойно ест» има други няколко български келии: келията «Кирик и Юлита», намираща се близо до градчето, и по своето местоположение и живописност е една от най-хубавите и най-богатите по имот от всички други български келии. Притежава хубави градини, ливади, лозя и маслинови дървета. Черквата е посветена на Кирик и Юлита и е една от най-старите тук. Иконостасът и иконите в тая черква са много ценни в художествено отношение. Днес келията се обслужва от двама монаси-българи. Зависима е от манастира Ставроникита. На изток от Карея е и обитаваната от българи келия, наречена Данаиловска, с черква «Успение», а също и една друга, намираща се в района на Ивер, наречена Нифонтовска. А в Котломушкия скит е келията на монаха-българин Пантелеймон.

На западната страна на полуострова, в Ксеновския скит, са двете български келии «Серафимовската» и «Хараламиевската».

Близо до Атонския връх в местността, наречена Кераша, също има две български келии с трима монаси-българи, а именно келиите «Всех светих» и «Св. кръст».

В тукашните пещери и колиби се подвизават шестима-седмина българи, имената на които не са известни.[1]

---

[1] Тези сведения са от 1943 г.

IV

ДРУГИ НАРОДИ НА АТОН

1. РУСИТЕ НА АТОН

Кога русите влизат в контакт с религиозните центрове на Балканите, респ. с Атон, с точност не може да се установи.

Най-вероятно е предположението, обосновано и върху запазените документи, че тук, на Атон, първите иноци-руси не са от самата Киевска Русия, а от ония руски племена, които през XI и XII в. били се вече настанили по двата бряга на Дунав — от устието на реката Лом до устието на Прут. Изглежда, тия също племена са играли и доста важна роля в живота на славянските народи — възобновителите на второто българско царство — Асеновците, и създателите на сръбската държава — Немановците, водели произхода си именно от тия племена.[1]

Поради еднаквостта на езика между славяните на Балкана и дошлите от север черковно-просветната връзка помежду им много скоро се оживява.

Тая връзка се заякчава още повече, когато през времето на княз Владимир (972—1015) християнството бе възприето официално от Киевска Русия (988) и по-сетне, когато източната православна църква се обособи като отделна от западната (1054) и когато тя в лицето на руската държава и руския народ бе принудена да вижда най-големия свой покровител и защитник.

Но и русите, възприели обредността на православната църква, имаха нужда от по-старите свои братя по вяра и по кръв. Нуждаеха се те от клирици и писци, нуждаеха се от проповедници и авторитети, а такива даваше, от една страна, Византия, а, от друга, и то предимно — близката България.

От началото на XI в. (киевският митрополит Йоан — 1008—1035) до към средата на XVI в. (големият църковен

[1] Н. Йорга, «Muntel Athos ī legatura ţ ārie noastre», и П. Мутафчиев, «Произходът на Асеновци», сп. «Македонски преглед», г. IV, кн. IV.

деятел Максим Грек) цяла редица църковни деятели балканци работят за руската просвета и писменост.

Руските дореволюционни историци обаче изкарваха всички балканци, които са проявили известна деятелност в тяхната страна през ония години, за гърци, албанци или в най-добрия случай сърби, но в никой случай не българи. Изобщо тяхната тенденция беше, че русите са приели черковната писменост направо в преводи от гърците.

Без да се страхуват, че с това ще накърнят достойнството на руския народ, нито пък че ще подценят старата своя писменост и книжнина, сега съветските изследвачи се отърсиха от тоя предразсъдък и възприемат като единствено вярна тезата, че византийската книжнина е дошла в руската земя чрез балканските славяни, предимно чрез българите, и че повечето църковни деятели и книжовници, които са идвали в страната им от юг, са славяни, а не гърци. Мнозина от тях обаче, водими от съображението, че «гъркът» се ползува с по-голяма почит и трудът му се цени по-високо, сами се наричат «греки».

Съветският академик Орлов в същия свой «Курс лекции. . .» по тоя въпрос пише следното:

«Византийските гърци пренесоха своето религиозно изповедание, своята държавна религия, своята обредност, за да привържат с това Русия към себе си. Но тъй като рядко в Русия някой знаеше гръцки, можеше само един малък процент клирици-гърци да се доведат тук. За по-непосредствено въздействие трябваше да се прибегне до българите, т. е. съседните славяни, които бяха вече приобщени към византийската култура, които и дойдоха при нас със своите книги и свещеници. Така че ние получихме черковни книги главно на славянски превод, който съществуваше вече в България. Не притежавайки още нито азбука, нито литературен език, русите приеха писмото и езика на българските книги като литературен за себе си и го усвоиха за своята книжнина. Ако сега вземем за четене някой текст от онова време на какъвто и да е друг славянски език, то с изключение на незначително количество думи и изрази този текст ще е понятен даже и за неподготвения лингвистично руски читател. В старо време живите славянски езици са били още по-близки един на друг. Що се отнася до изкуствения литературен език, то той тогава е бил повече еднороден у славяните изобщо, понеже той бе създаден под онова влияние, което доминираше по Средиземноморието.»

В цялата тая просветна и книжовна дейност в Русия Атон е играл значителна роля било с това, че са отивали оттук просветени книжовници, които да бъдат в услуга на руския народ и неговото културно издигане, било че тук през вековете са идвали руси и са получавали онова, от което са имали нужда.

Според едно предание основателят на руското монашество Антоний Киево-печерски (983—1073) първоначално се е подвизавал в манастира Есфигмен. След това вече тук се явяват повече руси-монаси.

Започнатата през XI и XII в. оживена връзка между руските земи и Атон се прекъсва през времето (XIII и XIV в.), когато Русия, особено южната ѝ част, бе завладяна от татарите. Тогава руското монашество тук намалява дотам, че става нужда техният манастир Русик да се попълня с монаси-българи предимно от Рилския манастир.

По-сетне вече, през времето на основаването и стабилизирането на московското царство (XV и XVI в.) за русите Атон пак става място, накъдето се насочват руски пътешественици, богомолци и кандидати за монаси, и място, откъдето се извикват преводачи и свещеници.

През XV в. цели 40 години се подвизава във Великий Новгород, в Троицко-сергеевската лавра, в Москва и другаде един много деятелен и културен светогорец, южен славянин П а х о м и й. Неговото голямо влияние върху руската писменост, особено върху руската агиография, се е чувствувало в Русия дълго след смъртта му.

Скоро след смъртта на Пахомий в Москва пристига извиканият официално, упоменат вече, ватопедски монах Максим Грек (1480—1556). Целта, за която той бил поканен в руската столица, била да уреди превеждането и издаването на черковни книги. Максим не идва сам. Той взема със себе си и един монах-българин, познаващ добре славянския език, и други няколко светогорски българи. Максим Грек бил напълно подготвен за подобна работа. Той притежавал голяма култура. Бил е ученик на знаменития хуманист Йоан Ласкарис. Преди това той се учил във Флоренция, Падуа, Ферара и другаде. В Русия той се явява като пръв представител на Ренесанса. Много скоро той се приобщава към живота на руската църковна и държавна съвременност, и то дотолкова, че даже започва да се чувствува русин и да взема участие в споровете от вътрешно черковно и държавно естество. Значението на неговото дело в Москва за развитието на руската писменост е

грамадно. В продължение на 40 години той превежда, поправя и пише оригинални работи.[1]

През времето на Иван Грозни (1533—1584) руската държава и Атон се намирали в много оживени отношения. В Москва идвали представители от Атон за помощи и от Русия заминавали за Атон поклонници и посетители.

През всичкото време от XII в. насам Атон е бил любим обект на руски пътешественици, поклонници и книжовници.

В далечното минало мнозина руси—светогорски монаси, се завръщали в страната си, гдето проявявали особено активна просветна дейност.

Русик

По-точните данни за настаняване на руски монаси на Атон са от XII в., когато византийският император Йоан IV Комнин с хрисовул от 1143 г. им дава българския монадрион Ксилургу — днешния български скит «Св. Богородица».

Причината за даването на русите тая обител, пише архимандрит Варлаам в 1705 г., била следната:

«Понеже всѣ святогорскіе отцы, советовшіеся съ собою съ высокимъ благословеніемъ свѣтѣйшего господина отца киръ Гавріла, патриарха Цариградскаго, избраша единному быть между всѣми греческими и българскими манастырями, русскимъ, дабы отвсюду приходящіе отъ вси страны, хотящи тамъ быти, при немъ пребываніе имѣли.»

Но само след двадесет и пет години (1169) тая обител става тясна за придошлите много руси и се явило нужда да им се отстъпи по нареждане на патриарх Михаил III и на император Мануил I Комнин (1143—1180) на другата (западната) страна

---

[1] Академик Орлов пише следното за народността на Максим: «Самият той себе си нарича «грек». И наистина той не е владеел писмения славянски език, но говоримия е добре знаел. До нас е достигнал един негов автограф върху написан от него псалтир. Псалтирът е написан на гръцки език, само заглавието на псалмите, няколко забележки върху белите полета и няколко черковни песни, намиращи се след псалмите, са написани на славянски. От тези славянски редове личи, че той е бил достатъчно запознат не с оня език и писмо, от които са се ползували в Москва през XVI в., а със славянския език и писменост на тогавашните българи.»

За нас няма да бъде пресилено предположението, че Максим, родното място на когото е било градчето Арта в Албания, подобно на по-раншни някои черковни дейци и балканци, подвизавали се в Русия и минавали там за гърци, а, както сега се установява, са били славяни от юг, да е бил и той от български произход.

на полуострова построената някога от един богат солунчанин обител, наречена Тесалоники.

По-сетне русите вече я нарекли Русик, а днес тя се именува Стари Русик или Нагорный Русик.

Естествено и Русик, или още както се нарича «Св. Пантелеймон», е изживял всички ония беди, каквито са преживели другите тукашни обители. Често се е случвало и той да изпада в много трудно положение, да запустява и пак да бъде възстановяван.

След заемането на Южна Русия от татарите (началото на XIII в.), когато връзката между руския народ и Атон става почти невъзможна, руското монашество на Атон намалява дотам, че става нужда то да бъде заместено от монаси от български произход.

Така например, когато в 1309 г. каталанци нападат манастира и го опустошават, намират там монаси-българи.

Документът, за който вече упоменахме, намиращ се в Рилския манастир, дето се уговаря между двете тия обители — Рилската и Пантелеймоновската — да се разменят братя и да бъдат едно, както са били в миналото, макар че е от XV в. (1466), все пак показва, че се касае за изпращане братя от Рила в Русик, както това е ставало, изглежда, често и по-преди.

За Русик настъпват малко по-добри дни, когато към края на XV в. Русия е окончателно освободена от татарите (1480) и когато през следния век русите образуват голямото московско царство и вече се стремят към излаз на Черноморието. Тогава ние виждаме, че цар Иван Грозни подпомага не само Русик, но и другите православни религиозни центрове на Близкия Изток.

Но по-сетне пак поради ред причини, особено когато руската империя започна войните си с Турция за изпъждането ѝ от Южна Русия и дунавските страни, Русик отново е преживявал тежки дни. Имало е случаи, когато той е запустявал съвършено. Например в 1770 г. поради нищета братята напуснали своята обител и се разпръснали по всички посоки.

Чак към началото на миналия век русите пак започнали да приижат на Атон. Но сега вече те не се настаняват в обеднялата своя стара обител, а се насочват към морето — там, гдето е било манастирското пристанище — на 2 км разстояние от манастира. Тук до брега на залива Монте Санто, гдето някога се бе приютила една малка манастирска келия и арсана с черква «Възнесение», на това място се започва (1803) днешният величествен Пантелеймоновски манастир, наречен веднага «Новый Русик», обр. 22.

Обр. 22. Руският манастир «Св. Пантелеймон» (Русик»)

Малко по-сетне щедрата ръка на молдавския воевода Скарлат Калимах (1812—1821) усилено подпомага наченатите тук строежи на храмове и корпуси. Събитията в Гърция през 1821—1828 г. и Руско-турската война (1828—1829) попречиха обаче на това дело. Монасите-руси пак намаляват и манастирът влиза в чужди ръце. Но след Одринския мир (1829) русите започват отново да приижда̀т, но намират тук изключително монаси-гърци.

Едно щастливо обстоятелство подпомага по-сетне те да се възвърнат в своята обител. Дългогодишен игумен на манастира (1834—1874) е архимандрит Герасим — българин от с. Горно Броде (Серско). Той широко отваря на русите манастирските порти. И ако през 1850 г. манастирът е обитаван само от 50 руски монаси от всичките 200, към края на неговото игуменствуване в него вече има 800 монаси-руси с примес от бесарабски българи и молдовани, а само 60 гърци.

След смъртта на игумена Герасим мястото му се заема от бившия крупен руски търговец М. И. Сушкин, който станал монах и архимандрит и получил името Макарий. Тоя игумен дава цялото си състояние за благоустрояването на своя манастир.

Главен храм на манастира е «Св. Пантелеймон», започнат още през 1808 г. Освен този богато украсен храм в Русик за големи черкви се считат още «Св. Митрофан» — в манастирския вътрешен двор, и «Покров» — в северния вътрешен корпус.

Освен корпусите, служещи за нуждите на многочислените монаси, достигащи до 2500 души, и гостите, тук има издигнати и множество големи сгради за другите манастирски нужди — работилници: столарна, шлосерна, шивалня, обущарница и ателието: рисувално, фотографно и други.

Русик преди войните притежаваше в Москва своя собствена печатница, гдето печаташе своите издания.

Русик притежава една от най-богатите и най-уредени библиотеки на Атон, а също и ценна одеждохранителница и музей.

Тук се съхраняват в манастирския архив до 50 хрисовула от византийски императори, сръбски деспоти, влашки и молдавски воеводи и руски царе и императори от XIII до XVIII в.

И тая руска обител подобно на българската Зограф е осъдена на неминуемо обезлюдяване. Благодарение на застъпничеството на чехословашкото правителство преди години тук можаха да дойдат около 50 души млади рутени, които сега са почти единственият работоспособен кадър в манастира.

Андреевският скит (Сарай)

Сарай се намира непосредствено до Карея. Той е издигнат през миналия век на мястото на една стара гръцка келия. Грамадните и великолепни сгради на днешния Сарай бяха издигнати и започнат и Съборният храм, най-големият на Атон, обр. 23. Сарай в 1849 г. бе обявен и признат за скит, а храмът бе завършен и осветен в 1900 г.

Из корпусите на скита са построени още 15 други черкви, някои от които също са грамадни.

Скитът се намира под зависимостта на Ватопедския манастир.

Илийният скит

Друг руски скит в Атон също с такива внушителни размери е така наречения Илийски. Тоя скит се намира на час и половина път от Карея по направление на Ватопедския манастир. Издигнат е през XVIII в. в землището на манастира Пантократор, под чиято зависимост се намира.

За негов основател се счита украинецът Паисий Величковски, подпомогнат от усилията на известния ни вече зографски йеросхимонах Спиридон от Габрово.

В скита «Св. Илия» освен съборния храм са издигнати и други 6 черкви и параклиси.

В Св. гора има около 100 руски келии, някои от които, като Златоустовската[1], Богословската, Артемиевската, Кръстовската, Белозерската, Трайцката и доста други, намиращи се предимно в Карейската котловина, са просторни. Преди войните в повечето от тия келии се подвизаваха по 40—50 братя, а днес са намалели до 2—3.

През 1942 г. монаси-келиоти от руска народност в Св. гора наброяват до 240.

2. СЪРБИТЕ НА АТОН

Началото на участието на сърбите в живота на Атон се поставя в XIII в.

Но прави впечатление фактът, че това тяхно участие винаги е носило предимно официален, политически характер. Самият сръбски народ е стоял обикновено настрани от Атон.

[1] Преди войните монаси от Златоустовската келия обслужваха Дечанския манастир в стара Сърбия.

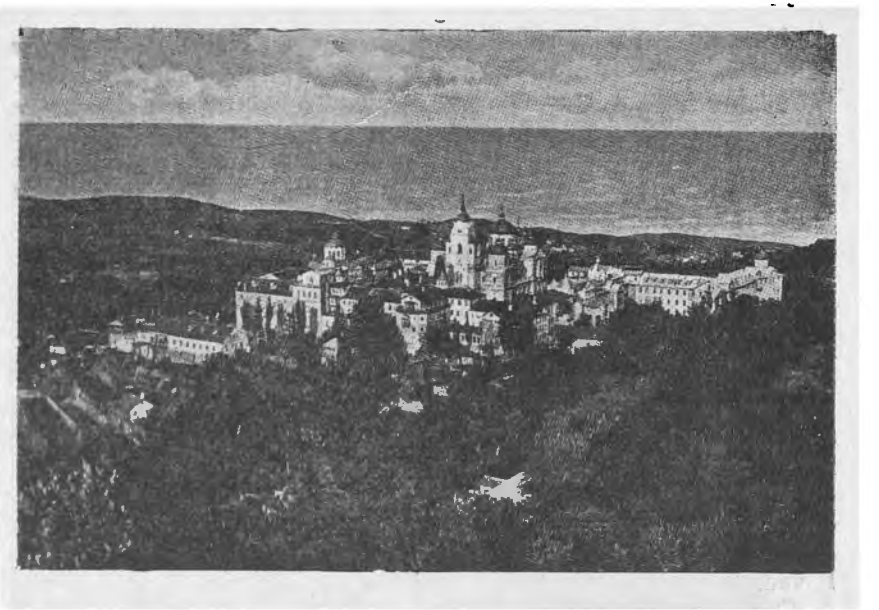

Обр. 23. Руският скит «Св. Андрей»

Наистина срещат се често светогорски деятели, които биват таксувани като сърби — такъв е случаят с търновчанина Григорий Цамблак и с основателя на монашеството във Влахия— прилепчанина Никодим.

Това изопачаване на историческата истина се дължи понякога на обстоятелството, че през време на робството понятието българин не е било достатъчно популярно.

Хилендар

Хилендар се намира в една котловина на североизточната страна на Атонския полуостров. Покрай манастира протича буен поток. От манастира до морето (манастирската арсана) има половин час път. Пътят за брега минава през една осеяна с овощни и маслинови дървета равнина. По склоновете около манастира са гори и лозя, обр. 24.

Хилендар е първият манастир след влизането в Атон по сухо. Разстоянието от манастира до Карея е 4 часа път, до Зограф — 2 часа, а до съседния манастир Есфигмен — 1 час.

Основаването на манастира се дължи на сръбския жупан Стефан Неман (1159—1195) и на неговия син Ростислав, които приели монашество. Те построяват непосредствено до Карея своя исихастирия (безмълвница), за която Ростислав (Сава) написва най-строгия в Св. гора монашески устав и по такъв начин слага началото на първия сръбски религиозен център на Атон.

През същото вече те — баща и син — построяват свой манастир на онова място, гдето някога е бил монадрионът Хилендар.

Византийският император Алекси II Ангел (1195—1203), роднина на Немановците, без да пита светогорския прот, дарява на сърбите (1200 година) хилендарската обител с големи правдини и обширни имоти.

През 1308 г. Хилендар бива нападнат и ограбен от каталанците, но само 4 години след това (1312) българинът монах Арсений възобновил манастира и пострадалия храм.

Хилендарският манастир е близък и на нас българите.

Ние виждаме, че още цар Георги Тертер II (1322—1323) в 1322 г. му подарява едно четвероевангелие на пергамент, което и днес се пази в манастира, а други български царе снабдяват манастира с хрисовули.

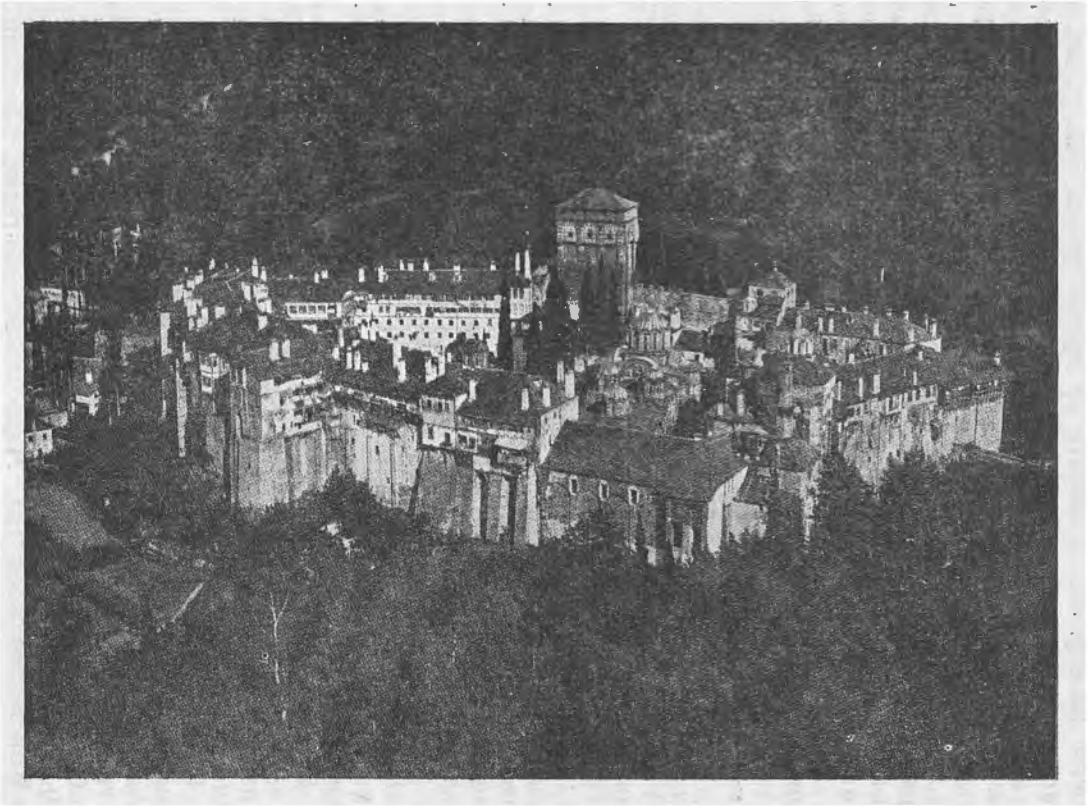

Обр. 24. Хилендарски манастир — изглед от запад

Но особено близък ни остава Хилендар през време на турското владичество на Балканите. Тогава поради отдалечеността на сърбите и липсата на пряка връзка между тях и манастира те трябваше да забравят своята Светогорска лавра и да насочат духовната си и просветна дейност към Ипек и Дечан, гдето през 1346 г. бе създадена вече сръбска патриаршия, която просъществува чак до 1766 г.

Сега вече не българските царе и сръбските крале, които в края на XIV в. престанаха да съществуват, а българският народ от всички кътове на българската земя се нае да пази, да поддържа, да благоустроява и украсява и тая славянска твърдина.

Знайно е, че след отдалечаването на сърбите от Атон Хилендар започнал да запада, но българите продължават да се грижат за него. Те поднасят дарения, те приемат тук монашеството и пълнят келиите му.

Още през XIV в. един българин, монахът Григорий, превежда тук евангелието от гръцки на български (1337). А през XV в. българинът поп Никола подарява на Хилендар така нареченото Драгалевско евангелие (1469).

Напълно български е Хилендар и през XVIII и XIX в. В 1745 г. руският пътешественик Василий Барски намира тук монаси само българи, а Константин Атанасов (Щип) в споменатото вече негово «Кратко описаніе на Святытѣ двадесять монастыри на Атонската гора» (1866) казва: «В този манастир живеят само българи-калугери и от тях мнозина са послужили за възраждането на българската книжнина и народност.» В 1894 г. изследвачът на македонските земи Васил Кънчов намира 70 души монаси, от които 60 били българи, а останалите власи, руси, гърци и само един сърбин.

За по-продължителното присъствие в Хилендар на българи и за живото им участие в живота на манастира и неговото запазване тук има множество следи — български писмени паметници, ръкописи, надписи, приписки и др.

През 1844 г., когато руският учен проф. В. Григорович посетил Хилендар, намерил тук до 80 ръкописа, но узнал, че имало и други 150, които били скрити из постройките, и други 20, скрити в кулата.

От всичките показани му документи той успял да разгледа 100. От онія, които той разгледал, български били: хрисовул на Константин Асен Тих, Мирославово евангелие, хилендарската българска история (в ръкопис) — компилация от първата половина на миналия век — и хрисовулът на Иван-Александър от 1347 г., издаден на манастира «Св. Никола Мрачки», Радомирско.

Не по-малко следи за активността на българина тук имаме и из надписите и помениците, които говорят красноречиво за щедрата ръка на българите от нашите градове и села.

Проф. Йордан Иванов в своя труд «Български старини. . .» изброява 38 разни приписки и надписи из черквите и корпусите на Хилендар.

Папертът в параклиса на хилендарския конак в Карея е изписан със средствата на поклонници-българи от Видин. Възобновяването и изписването на стенописа в параклиса «Св. Ив. Рилски» заедно с келиите отдолу до камбанарията се дължи на хаджи Вълчо от Банско (1757), обр. 25. Хаджи Цветко от Видин заедно с хаджи Димитър абаджия и неговия баща Ангел от Пазарджик през 1774 г. позлатяват темплото на олтара в съборната черква. Параклисът «Св. вм. Димитрий» заедно с околните монашески келии се съзиждат и украсяват в 1779 г. със средствата на копривщенските първенци поп Найден, хаджи Вълко, хаджи Нейко, хаджи Станьо и чорбаджи Петко Муравеника. През същата година се възобновява и опожареният параклис «Св. Сава Сръбски» заедно с келиите около него със средствата на хаджи Тома, Тодор и хаджи Никола, синове на хаджи Цено от Видин, и от копривщенския първенец чорбаджи Геро (бащата на Найден Геров) със сина му Добри. Чешмата срещу портата на манастирския двор е изградена през 1780 г. пак със средствата на хаджи Тома от Видин. Манастирската болница е съградена през 1785 г. със средствата на Господин Теодор, Хаджи Вълко — негов син, и зет му Събо от Копривщица. Ктитори на манастирския часовник-чарк, направен в 1795 г. в пирга, са Владо и син му Неделко от Дряново. Със средствата на «раба божи Нектарія, монаха коприщеница» през 1747 г. е била изографисана кръщалницата в манастирския двор.

Водосветилницата в манастира е изградена със средства от монах Серафим от Копривщица.

През тия времена Хилендар се сдобива с метоси във всички по-важни центрове на България. Метоси е имал той в Самоков, София, Свищов, Калофер и другаде. Те са били постоянната връзка между манастира и българския народ.

Тая връзка стига дотам, че ние виждаме през втората половина на XVIII в. тук в една манастирска келия да пише своята «История славяноболгарская» най-големият българин родолюбец Отец Паисий.

Хилендарски брат е и калоферецът архимандрит Хрисант Новаков. Той е участвувал във въстанията на сересчанина

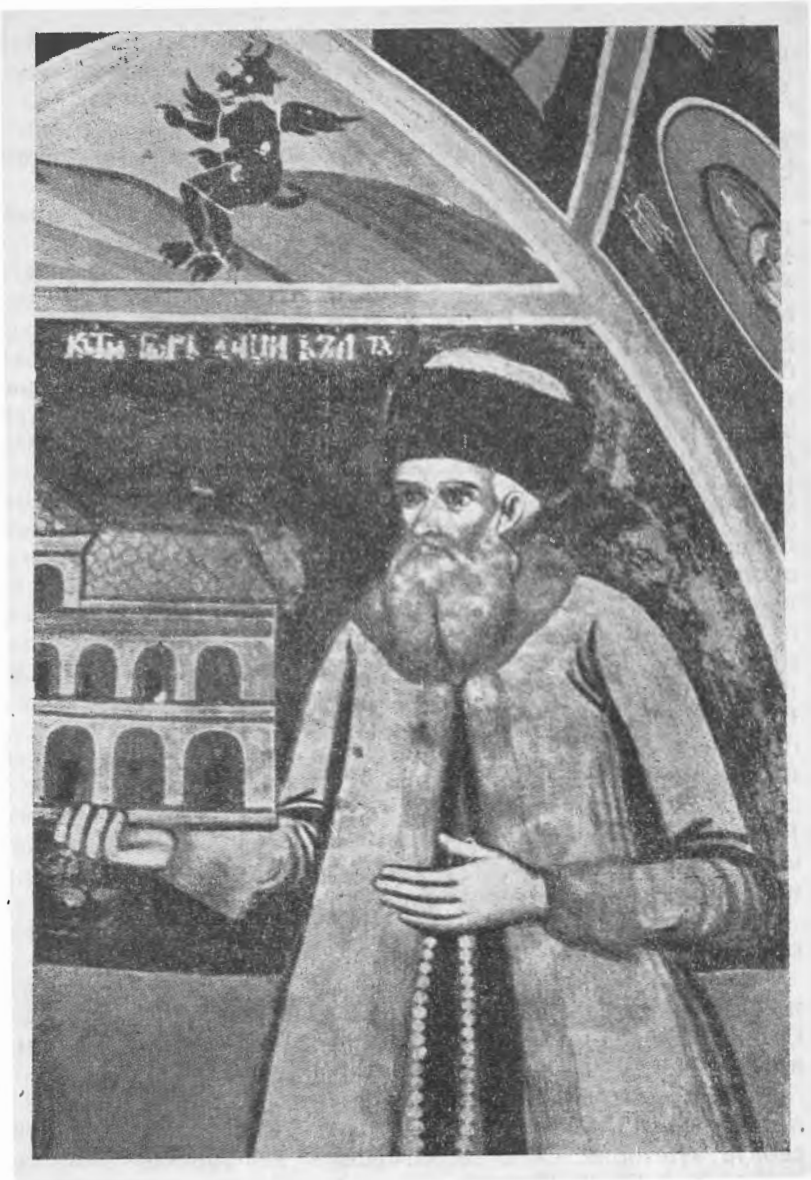

Обр. 25. Стенопис от параклиса «Св. Иван Рилски» с портрета на ктитора хаджи Вълчо от Банско в Хилендарския манастир

Манолаки в 1821 г. в Св. гора и тогава избягал от Атон в Кaлофер, гдето останал да служи и да учи децата при черквата «Св. Архангел».[1] Хилендарски брат е и монахът Дамаскин от Габрово, който на 16. I. 1777 г. бил набеден и обесен от турците в Свищов.

По-сетне от Хилендар излизат и други български просветни и църковни дейци — Неофит Рилски, Иларион Макариополски, Неофит Бозвели. Неуморимият Неофит Бозвели в 1849 г. завършва тук своя житейски път. Черепът му, както и тоя на мъченик Дамаскин и днес се съхраняват в манастирската костница.

Към края на миналия век започва усилена дейност за отстраняването на българите-монаси от манастира и заменяването им с монаси-сърби. Благодарение на щедростта на сръбската хазна и поради нехайността на тогавашното българско правителство и църква сърбите в продължение на десетина години успяха да постигнат поставената си цел.

В Хилендар има около 20 черкви и параклиси. Съборният храм «Св. Богородица» е един от най-старите на Атон и е украсен много богато.

Манастирската трапезария е постлана с мозайки от XIV в., както впрочем и другите манастирски корпуси, включително и най-новият от тях (от XVII в.).

Днес в Хилендар се пазят около 300 ръкописа от различни времена. Най-старата грамота е тая на Сава Сръбски, а след нея — хрисовулите на Стефан Душан и др.

Има и една грамота от московския цар Иван IV Грозни (1571), с която на Хилендар се дарява метох (подворие) в самата руска столица.

Макар Хилендар и да не е преживявал в миналото ония бедствия, каквито са преживели някои негови съседи и събратя,[2] но голяма част от ценните му документи са изчезнали. Съхранена е една бележка от 1650 г. за унищожаването на някои манастирски стари книги.

В Хилендар се пази препис от едно четвероевангелие, извършен в 1469 г. в Драгалевския манастир от поп Никола.

Оттук е изнесен през 1654 г. от русина Арсений Суханов българският препис (1550) на Манасиевата хроника, който паметник сега се намира в Синодалната библиотека в Москва.

---

[1] Вж. «Кaлофер в миналото», София, 1927, стр. 89.

[2] В 1838 г. братството е пострадало от чума.

3. РУМЪНИТЕ НА АТОН

Известно е, че още с покоряването от българския цар Иван-Асен II на княжествата Влахия и Молдавия — васални било на българи и поляци, било на маджари и турци[1] — черковният език у тях е бил славянският, но влиянието на тоя език тук добива своя най-голям разцвет през XIV и XV в., когато в молдавските земи започва дейността в тая насока на известния общославянски просветител и книжовник Григорий Цамблак.

Проф. П. Динеков в своя труд «Софийски книжовници през XVI в.», като споменава за разпространението на българската книжнина във Влахия и Молдова през XV и XVI в., пише следното: «Причините на нейната поява трябва да се търсят преди всичко в обстоятелството, че в населените днес от румъни земи между Дунав и Карпатите през XV и XVI в. българският елемент, който някога тук е господствувал, е бил твърде силен, а, от друга страна, след падането на българската държава български книжовници преминават да работят в многобройните румънски манастири, щедро закриляни от влашките господари. Произведенията на влахо-българската книжнина се разпространяват и на юг от Дунав, стигат до Рилския манастир и Св. гора.»

През ония времена, когато Византия вече не съществуваше, когато Сърбия бе победена, България разпокъсана, а Русия отдалечена, единствени тия господарства бяха прибежище на православната просвета и нейни носители.

След завладяването на Търново патриарх Евтимий бил заточен, а бившият светогорец йеромонах Григорий Цамблак намерил прибежище при патриарх Матей, гдето става довереник и повереник на покоите му. Но след изпращането му в Молдавия, където бил натоварен да управлява молдавската църква, Григорий не се завърнал вече в Цариград. Той остава в страната на Александър Добри, гдето по-сетне получава титлата «учител на Молдавия», а след това митрополит на Киев.

По едно време Григорий става и митрополит на литовската църква и като такъв бива изпратен на Константския събор (1414—1418), на който бе съден и осъден Йоан Хус. Григорий наистина присъствувал на събора, но заявил, че не се подчинява на папата.

---

[1] Влахия става васална на турците през 1411 г., а Молдавия — 1511 г.

Поради участието му в тоя събор той бил предаден от руската църква на анатема, но по-късно неговата роля била правилно разбрана и тая грешка бива поправена.

Григорий Цамблак (1364—1450), българин от Търново, е бил знаменит авторитет по онова време. Той е игумен на Дечанския манастир, митрополит киевски и литовски, а в същото време е и просветител молдавски и реформатор на молдавската църква — въвежда славянския език в църквите. Той е и автор на много съчинения и за едни и същи творби се причислява и към българската, и към сръбската, и към руската литература.[1]

Атон дава на Влахо-Молдавия и един друг просветител — това е ученият йеромонах, познаващ добре гръцки и славянски, писател, оратор на тия два езика, съвършен калиграф, известният ни вече Никодим. На Атон той се установява в Хилендар, гдето достига до игуменство и до светогорски прот. Той е приятел на трима сръбски крале. След това се явява в Цариград да уреди някои въпроси с патриарха във връзка със сръбската Ипекска патриаршия. След това Никодим се явява при крал Лазар и цар Иван Срацимир и работи за тяхното разбирателство. Като не успява в тая своя мисия и като вижда, че съдбата на славянските балкански държави е вече предрешена, той заминава отвъд Дунава и там с помощта на воеводата Владислав (Влайко) създава по светогорски образец манастирите Водица и Тисмана. По такъв начин във Влахия през времето на Мирча воевода (1406) вече се явява местно монашество, на което Никодим се счита за основател.

Не само монашеството и писмеността в Румъния водят началото си от Атон, но и румънската черковна живопис също има корените си в атонските обители.

Така че преди влахийските и молдавски господари да насочат своето внимание към Атон, ние виждаме да идват в техните земи знаменити просветители атонци славяни, които налагат тук славянското четмо и приобщават местните хора към своята писменост и култура. Те с тая своя дейност издигат в очите на воеводи, боляри, клирици и народ авторитета на атонските обители.

За да се види какъв е авторитетът на атонските манастири пред влашките и молдавски господари, имаме един поразителен пример. Когато воеводата Нягу Бесараб на 23. VIII.1517г.

---

[1] Вж. подробности: «Грнгорий Цамблак» от Минко Генов — «Бълг. историческа библиотека», г. III, т. III, 1930.

трябвало да осветява издигнатия от него най-величествен във Влахия храм (в Куртея де Аржеш), на тържеството били поканени освен придружения с митрополити цариградски патриарх още и 20 игумени от Св. гора начело с прота Гавриил.

Грижа за Атон полагат влашките воеводи начело с Александър Алдея, а по-сетне, през времето на Стефан Велики— и молдавските.

През XVII в. даренията на имоти от влахо-молдавските господари били нараснали дотолкова, че става нужда в княжествата да се учреди специална епитропия, която да поема администрирането им.

Що се отнася пък за създаването на румънски религиозен център на Атон, то това става чак към средата на XVIII в. В 1754 г. останалите в Св. гора ученици-молдовани на поменатия Паисий Валичковски се заселват в района на манастира «Св. Павел» и създават общежителен скит под името «С в е т и Д и м и т р и — Л а к у». Шест години по-късно един от тия монаси — Даниил, благоустроил скита. Но през време на бедите (1821—1830) и тия монаси се прибират в Молдавия в манастира Нямцу, а скитът бил заселен от монаси-българи.

В края на миналия век бесарабският молдованин Юстин Караманли подновява вече изоставения и от българите скит и храма при него и оттогава до днес тук се подвизават изключително иноци-молдовани, предимно от Бесарабия.

Днес в 25-те келии тук живеят на общежителни начала до 20 души монаси.

Втори румънски по-значителен тук център е скитът «Й о а н П р е д т е ч а» (Продромос). Тоя скит е общежителен. Издигнат е на мястото на бившата келия под това име.

През първата половина на миналия век тук идва монахът Патапий, но келията се възмогва, когато в нея се настаняват бесарабците Нифонт и Нектарий. Те я закупуват за 7000 леи, дадени им от воеводата Григорий Гика Щербан (1855), а на следната година букурещкият митрополит Софроний отпуска на същите монаси 3000 холандски гулдена за нейното благоустрояване.

В този скит в началото на миналия век се подвизавал монахът Прокопий, българин от Варненско.

През 1856—1857 г. келията била провъзгласена от патриарх Йоаким I за молдавски скит.

В 1866 г. със средства, събирани от народа предимно из Бесарабия, се издигат сегашните просторни сгради.

През 1876 г. цариградският патриарх Йоаким II (1860—1865 и 1873—1878) издава енкиклион (послание), с което на тоя скит се дава правото да се провъзгласи за манастир, но монасите от Лаврата се възпротивили. Те възразили, че не може и не трябва да се дава това право на румъните, които могат да станат подобно на славяните опасни за гръцкото господство на полуострова.

Съборният храм в скита е «Богоявление». Освен тоя храм тук има и други две черкви, една от които е старата «Св. Йоан Предтеча».

Скитът се намира в района и под протектората на Лаврата.

Скитът притежаваше и свой метох на остров Тасос.

На Атон има доста много румънски келии. По-значителни от тях са Йоан Богослов на Кукувино в Провата, купена от бесарабци в 1870 г., и съседната й келия «Св. Йоан Предтеча», също купена от молдовани бесарабци през 1874 г.

Преди войните и в румънските келии обитаваха по 10—15 иноци, а днес в тях живеят едва по двама-трима.

4. ГРУЗИНЦИТЕ НА АТОН

Ивер

Иверската страна — Грузия, или, както нейните обитатели я наричат, Георгия, е приела християнството почти заедно с Източната Римска империя.

И тая далечна кавказка класическа страна също е взела дейно участие в живота на общия православен религиозен център — Атон.

Значителното участие на иверския народ в живота на византийската империя през всичкото време на нейната хилядогодишна история е помогнало за създаването на трайни връзки между грузинските (картвелски) племена и Атон.

Това ние виждаме особено през X и XI в., когато арменци и грузинци, участници във византийските легиони, идват на Балканите и някои от тях тук създават манастири и селища. Такъв е случаят с павликянските селища в Пловдивско и Бачковския манастир, издигнат в 1084 г. от братята Григорий и Апасий Пакуриян. Както е известно, с тия поселници грузинци и арменци нахлуват в България от изток и някои ереси — манихейската, масалиянската, павликянската и други.

Точната дата на явяването на грузинците на Атон с положителност не може да се установи — данни за тяхното присъствие имаме от X в. (965).

Атанасий Атонски пише, че един монах от Иверия по име Йоан решил да посвети живота си на монашество и се преселва на Атон. Не след дълго при него идват и синът му Евтимий, и грузинският пълководец Торникий (Тронгинг), които заедно с Йоан започнали да съграждат свой Иверски манастир на мястото на Климентовата обител и надарили манастира с големи богатства.

През XII в. се заселват в Иверския метох в Йерисо 42 грузински семейства, които обработвали тук манастирския имот и отделяли от себе си братя за манастира.

Тоя метох, бившият манастир «Йоан Колову», заедно с манастира «Св. Леонти» в Солун бил подарен на Иверския манастир от византийския император Василий II за благодарност към грузинците за тяхното участие във войните в защита на империята.

Константин Мономах през 1050 г. с хрисовул освобождава манастира от разни тегоби, възобновява Съборния храм и някои други манастирски сгради. Освен това той подарява на Ивер и обширни имения, между които и едно в Тракия в местността, наречена Ливада, населена със славяни. В 1230 г. Ивер се сдобива с хрисовули от българския цар Иван-Асен II за владение на Струма.

През 1260 —1275 г. Ивер бил разрушен от латинците, но след това бива възстановен от Андрониковците.

След идването на турците на Балканите манастирът западнал и чак през 1500 г. бил възстановен.

В 1674 г. Ивер е вече напълно благоустроен.

От началото на основаването на манастира чак до средата на XIV в. (1350) в Ивер са се подвизавали изключително монаси-грузинци, но по-сетне, особено през времето на турското владичество, започнали да се настаняват и монаси от други народности, предимно гърци, които вземат надмощие в Ивер, особено в началото на миналия век, когато атонските манастири изживяха големи злощастия от страна на турците и когато почти цялото тукашно монашество бе разпръснато по разни страни, чак до 1830 г. Когато бедата бе преминала, връщат се в своя манастир и грузинците, но за тяхна изненада те намират тук гърци, които се били настанили в него здраво и не ги допуснали във вековната им обител. Грузинците атонци трябваше да се помирят с положението и да се настанят в една

Обр. 26. Иверски манастир — изглед от север

Обр. 27. Стенописен портрет на ктитора Хаджи Георги от Котел в Иверския манастир

близка до манастира иверска келия «Св. Йоан Богослов». Но през войната 1914—1918 г. те биват изтласкани и оттук, а келията унищожена из основи. Сега грузинци (георгийци) в Св. гора няма.

Иверският манастир е пазител на големи ценности. Освен съборния храм «Успение Богородично» в Ивер има около 20 други черкви и параклиси, обр. 26. Те почти всички са богато украсени и са пълни с множество ценни предмети, старинни икони и други.

Проф. Йордан Иванов посочва в Ивер и една приписка на български език от 1598 г., намираща се върху псалтир, преписан в София от двамата братя — монаха Даниил и граматика Стоян, изглежда, в сътрудничество с някой си Владко в манастира «Св. Богородица» в Буковик.[1] Тая приписка била открита от Петкович през 1852 г. Той също посочва в тоя манастир и два надписа на гръцки език, които свидетелствуват

[1] Йорд. Иванов, «Български старини в Македония», стр. 278.

за участието и на българи в живота и на тая обител.

Първият от тия надписи е от 1812 г. Той се намира в параклиса «Св. Архангели». В него се казва, че вътрешността на параклиса е била зографисана със средствата на «благочестивия проигумен Софроний от Ески Джумая и на почтенейшия благородник хаджи Георги от Котел»[1] обр. 27.

Вторият надпис е на български. Той е от 1815 г. и се намира в притвора на параклиса «Иван Предтеча». Тук са изобразени и ликовете на ктиторите българи от Шумен и Котел. От надписа личи, че храмът е изписан «с благочестивото съдействие на манастирските настоятели и с щедрата помощ на христолюбивите хаджи Геро със синовете си хаджи Райно, Зеко и Добри от Казан (Котел) и на хаджи Сава хаджи Илиоглу от Шумен, с ръката на художниците едноутробни братя Вениамин монах и Захария йеромонах от Галатища. . .»[2]

Ивер притежава и една от най-богатите библиотеки на Атон. В неговото книгохранилище се съхраняват и евангелия от XI и XII в. За най-голяма ценност в тая библиотека се смятат намиращите се в нея ръкописи (превод на библията на грузински език) от известния ни вече иверски монах Евтимий.

5. ГЪРЦИТЕ НА АТОН

Благодарение на църковните традиции и на географското положение гръцкото влияние на Атон — политическо и духовно — винаги е било господствуващо.

Както през времето на византийската империя, така и по-сетне, през време на турското владичество, поради факта, че в Цариград всякога е стоял патриарх от гръцка народност и че целият Балкански полуостров черковно е бил управляван от висши клирици гърци, то гръцкият елемент и в Св. гора е бил най-облагодетелствуваният. Не може да се отрече и фактът, че гърците са давали много нещо за изграждането на атонските обители и за обособяването на Атон като православен религиозен център. Поради това, че те са били винаги мнозинство в светогорската управа и особено днес, когато и политическата власт над полуострова е в техни ръце, Атон може

---

[1] Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 278.

[2] Вж. П. Динеков, «Софийски книжовници през XVI в.», стр. 39.

много скоро да бъде изгубен за другите участници в създаването му.

Тук накратко ще дадем сведения и за 17-те главни гръцки манастира, които са играли важна роля в историята на Атон.

Великата лавра «Св. Атанасий»

Лаврата е необщежителен манастир и държи първо място между светогорските манастири. Тя е построена през втората половина на X в. (963) от дошлия тук монах от Климентската обител «Михаил Милейн» Атанасий, родом от гр. Трапезунд, умрял между 997 и 1004 г.

Започнатото негово дело било щедро подпомогнато от близкия му приятел военачалника, сетне император Никифор Фока (963—969).

Лаврата постоянно е била обект на вниманието на всички православни владетели. Константин Мономах даже назначава в 1052 г. специален свой чиновник, който да се грижи за тая обител, да бъде нещо като неин попечител. Лаврата след това бива подпомагана от български царе и сръбски деспоти, а от началото на XVI в. (1508) — и от влашките и молдавски воеводи.

Главният храм в Лаврата е «Благовещение». Освен него в манастира има още други 20 църкви и параклиси, обр. 28. От няколкото стари икони в Лаврата една се нарича Кукузелевата. В храмовете има много ценности, между които и короната на император Никифор Фока.

Най-красивият фиал в цяла Св. гора (на 8 стълба) е свързващият тук съборен храм с трапезарията. Пиргът е построен от император Йоан Цимисхий. В района на Лаврата е прочутото Светогорско аязмо.

В Лаврата през втората половина на XIV в. е живял бъдещият български патриарх Евтимий, а през първата половина на същия век — един друг български просветен деец, книжовникът Йоан, който е превеждал църковни книги от гръцки на български и ги изпращал из българските земи.

В Лаврата е живял и работил и известният музиколог и певец Иван Кукузел, българин от с. Джерменци, Дебърско, обр. 29. Той тук изработва теоретическата и практическата част на църковното пение. В тази област заслугите на Ив. Кукузел са големи. По теорията на псалтиката той е измислил голямото музикално колело, от което се узнава кои са главни и кои производни гласове и как се употребяват те. Той оставя

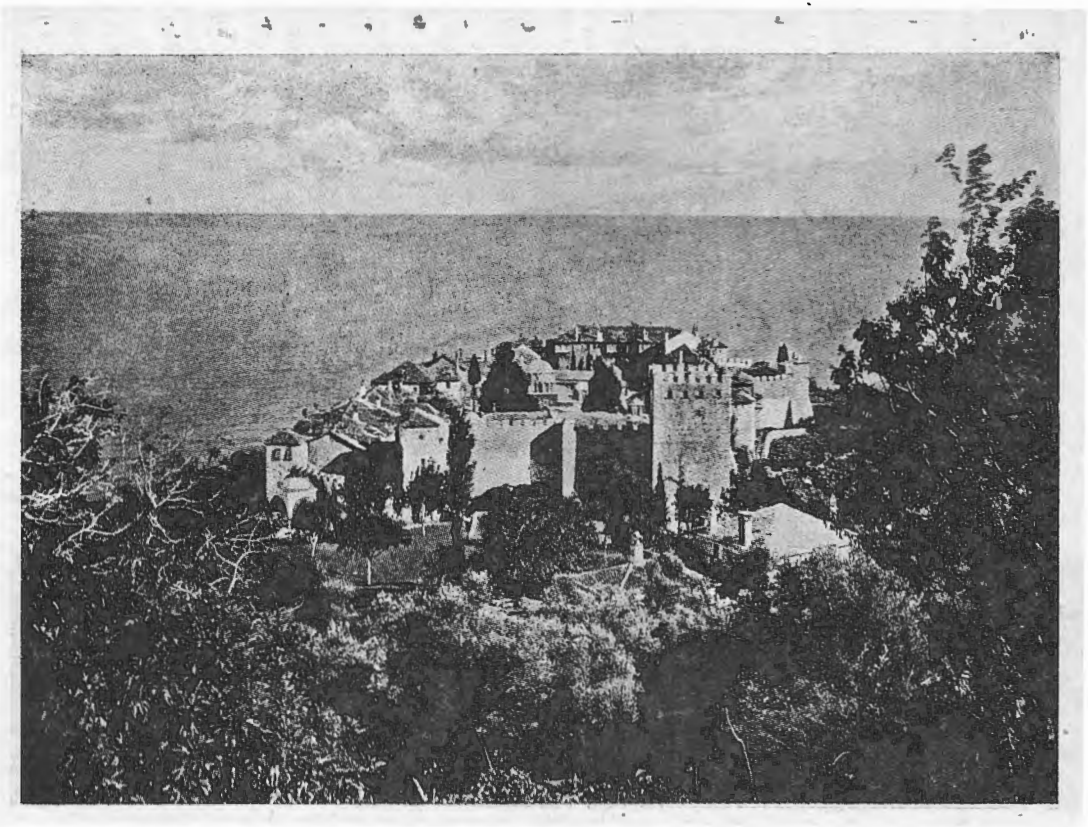

Обр. 28. Великата Лавра «Св. Атанасий» — изглед от запад

Обр. 29. Изображение-миниатюра на Йоан Кукузел от библиотеката на Лаврата «Св. Атанасий»

Обр. 30. Стенописи от Захарий Зограф в нартиката на главната църква в Лаврата «Св. Атанасий»

много трудове, едни от които са издадени, а други не. Той е пръв световно признат композитор българин.

В 1844 г. В. Григорович видял в манастира 10 славянски ръкописа. В притвора на Съборния храм според проф. Йорд. Иванов тук се намира и днес един надпис на гръцки, от който личи, че стенописът е рисуван от Захарий Хр. Зограф от гр. Самоков през 1852 г., обр. 30.

В землището на тая обител се намират ней подвластните три скита— «Св. Ана», Кавсокаливи и Продромос, както и множество келии и колиби. Лаврата се намира на южната страна на полуострова, под самия връх Атон, 6 часа път от Карея. По землище Лаврата е най-богатият манастир в Св. гора.

Ватопед

Основаването на Ватопедския манастир се отнася към първите векове на християнството. За негови ктитори се смятат императорите Теодосий Велики, Аркадий и Онорий (IV и V в.).

Според една легенда появяването на манастира се дължи на следния случай: синът на император Теодосий — Аркадий, къпейки се в залива, наречен Контесо, се удавил, но след малко време бил намерен жив в една къпина близо до брега.

Друго предание пък говори, че в случая се касае не за детето на императора, а за това на някой си негов военачалник на име Ватос, което също се било удавило, но след това спасено и в благодарност към бога тоя военачалник издигнал манастира.

През IX в. Ватопед бил разорен от арабите и по едно време бил даже запустял за цели 100 години, но през X в. (972—986) трима братя от Одрин — Атанас, Никола и Антон — го възобновили.

Манастирът по-сетне бил разоряван и от латинците, но със съдействието на византийските императори и български царе бил пак възстановяван и при това щедро надаряван и днес е един от най-величествените и най-богати атонски манастири.

Във Ватопед освен съборния храм «Благовещение» се намират и 25 други малки църкви и параклиси, обр. 31.

В главния храм се намират много ценни предмети, старинни икони и др. Мраморните стълбове в същия храм са от Ферара. Храмът е богато украсен със злато и мозайка.

Ватопед притежава много ценна архива и библиотека. В тях се съхраняват до 1500 ръкописа. За жалост нито в архивата, нито в библиотеката и досега не се допуска кракът на изследвач-учен. Едва в 1936 г. атинският проф. Ласкарис успя да види и публикува известната ни вече грамота на цар Иван-Асен II от 1230 г., наречена Ватопедска грамота.

Ватопед е бил винаги обитаван, до най-последно време, и от монаси от българска народност. Живее още споменът за

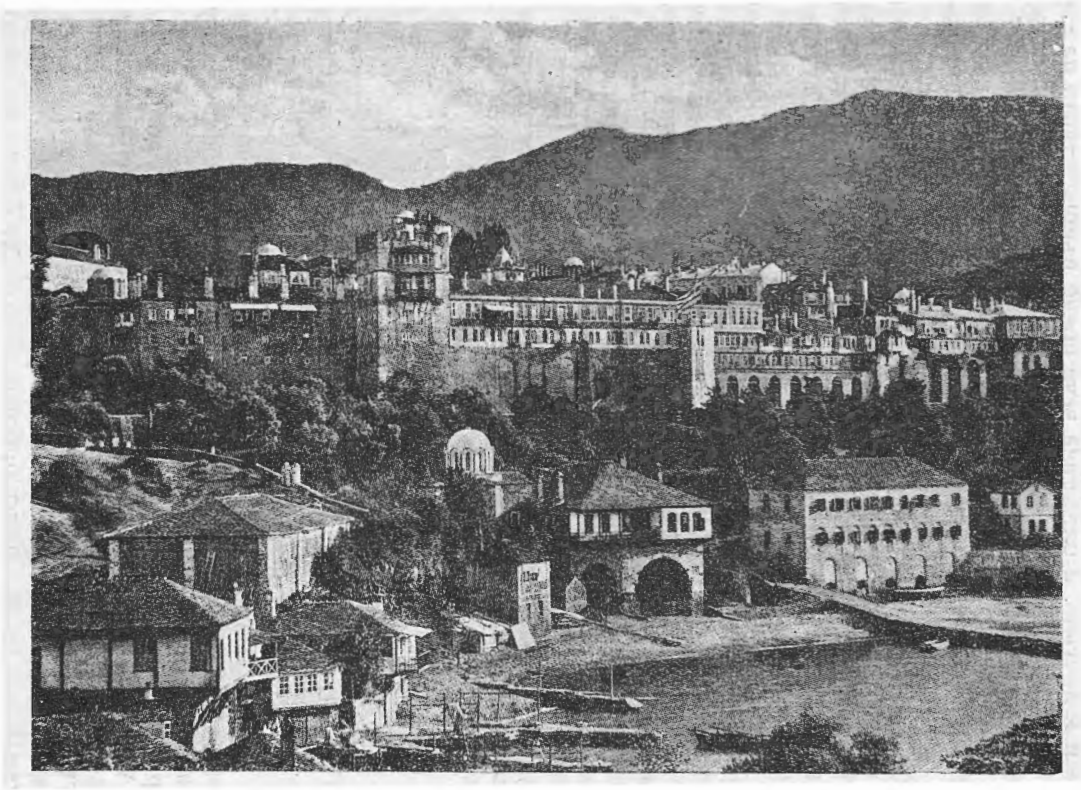

Обр. 31. Манастир Ватопед — изглед от северозапад

ръководителя на светогорската академия «Атониас» Евгений Вулгарис (1716—1806), българин от Корфу. Вулгарис притежавал солидно образование. Учителствувал е в Янина, Кожани и другаде, а след това вече поема ръководството на тая академия. Тя се издигала непосредствено до манастира върху един хълм. Остатъци от нея съществуват и до днес.

Изписването на двата странични придела на съборния храм е станало със средствата на българи. Притворът на придела на великомъченик Димитрий е украсен със стенописи през 1791 г. с щедрото дарение на поклонници българи, а този в придела на храма «Никола Чудотворец» — сдаренията на мелничани (1802). Българи от с. Валмаса, Габровско, съградили през 1843 г. малка гостоприемница в северозападния ъгъл на манастира.

Нека отбележим, че тук се подвизаваше до преди 30 години един образован българин, монах Теопемт, от с. Черешница, Неврокопско. Учителствувал в гръцки училища и гимназии, а също и в светогорското духовно училище, той доживя дълбока старост (90 г.). След смъртта си тоя корав българин остави доста много ръкописи — преводи и оригинали. Тия ръкописи се съхраняват сега в Зографския манастир и подлежат на проучване.

Най-големи доходи манастирът получава и сега от своето езеро в Портолагос (Буругьол). Сега манастирът е необщежителен.

Дионисиат

Тоя първостепенен светогорски манастир е създаден през XIV в. (1389 г.) от монаха Дионисий, българин от село Горенци, Костурско, с подкрепата на трапезундския император Алекси III Комнин (1350—1390), обр. 32.

За създаването на манастира от атонския патерик узнаваме, че братът на създателя му монахът Теодосий става игумен на атонския манастир Филотей, обитаван тогава от българи. Дионисий отива при него в същия манастир, но по-късно се установява в една пещера, близо до самия връх Атон, гдето се отдава на пълен аскетизъм. Към него се присъединили и други и създали днешната келия, наречена «Стар Предтеча». Понеже през зимата горе ставало много студено, то братята били принудени да слезнат по-ниско, близо до морето. Тук те си направили колиби, снабдили се и с лодка за ловене на риба. Дионисий често нощувал на брега и решил там да създаде манастир.

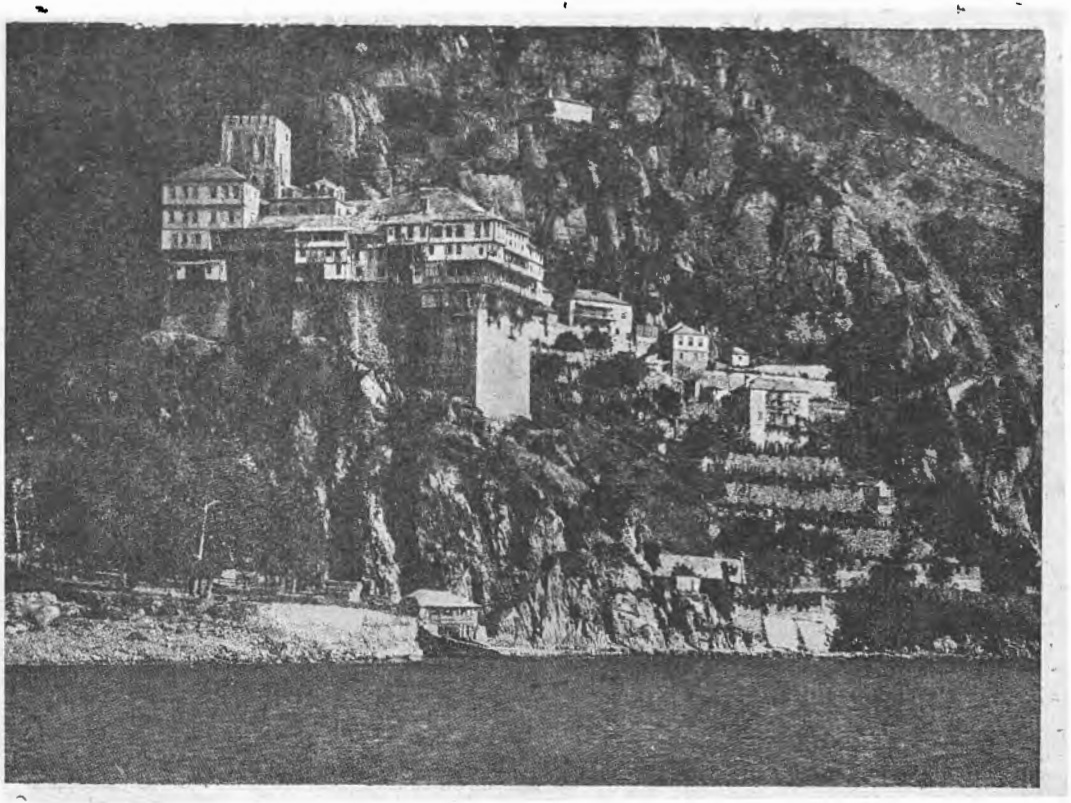

Обр. 32. Манастир Дионисий — изглед от запад

Обр. 33. Манастир Котлумуш — изглед от запад

Благодарение на своята голяма популярност той лесно се сдобил със средства за тая цел.

Дионисий успял чрез брат си Теодосий, който станал трапезундски митрополит, да изпроси от императора парична помощ за довършване на започнатия манастир. В манастира бил издигнат величествен храм в чест на Иван Предтеча (1380 г.).

Дионисий отива при брата си за помощ още два пъти и винаги бивал удовлетворяван. Но при третото си посещение в Трапезунд той умира на 72-годишна възраст. Придружаващите го монаси се завърнали, надарени щедро, и продължили делото на покойния.

Освен съборния храм «Рождество» в манастира има други 25 църкви и параклиси. Манастирът е общежителен. Дионисиат притежава голяма библиотека, гдето се съхраняват ръкописни евангелия от XII и XIII в., хрисовули и др.

Котломуш

Манастирът Кутломуш, обр. 33, е основан към края на XIII в. от един арабин по име Котломуш. Споменава се и в един хрисовул на Алекси III Комнин Трапезундски от XIV в

Порфирий Успенски, който е посетил манастира към средата на миналия век, поради факта, че тук намира повечето монаси-българи и в библиотеката — повечето ръкописи славянски, го нарича български.[1] Тая библиотека днес съхранява повече от 500 ръкописа.

Съборният храм «Преображение» е украсен с хубава живопис през 1540 г.

Манастирският параклис «Св. Безсребреници», намиращ се на югоизточния ъгъл на южното отделение на братските келии, е изписан с иждивенията на поклонници-българи от Охрид през 1798 г. От охридчани тук са останали и други някои паметници.

Ктоломуш се намира непосредствено до градеца Карея.

---

[1] Манастирите Коутломуш и Лавра в 1865 г. изпратили свои таксидиоти във Варна. Тия светогорци се съюзили с местните българи за борба против гръцкия митрополит Йоаким, бъдещ Вселенски патриарх Йоаким III (1878—1912). Светогорците участвували в богослужението на българската църква. Те даже открито обвинявали и нападали поменатия митрополит и самата патриаршия из българските варненски села. «Таксидиотите са знаменосците на бунта» —възклицава митрополитът (вж. подробности П. Н и к о в «Българското възраждане във Варна и Варненско», София, 1934 г., стр.).

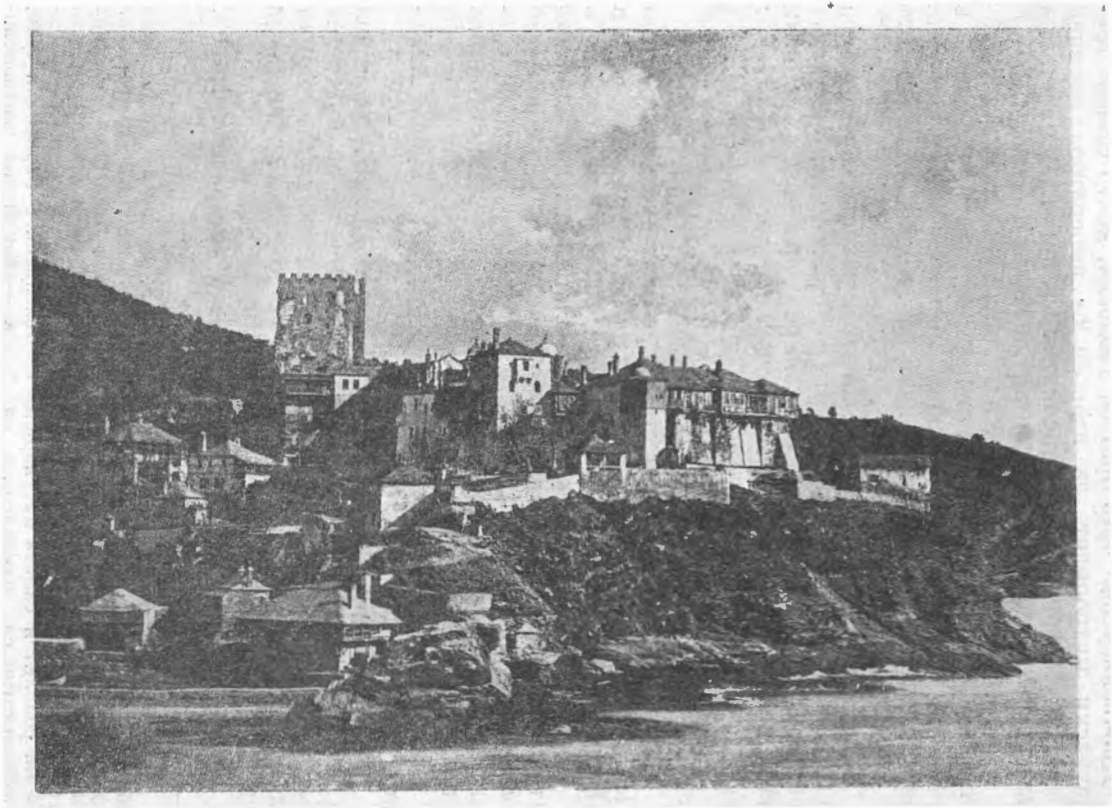

Обр. 34. Манастир Пантократор — изглед от изток

Пантократор

Тоя манастир е основан през 1350 г. от византийския военачалник Алекси и брат му Йоан, които са погребани тук. Завещанието на Йоан е от 1414 г. Съборният храм «Преображение» датира от 1363 г., обр. 34. Същият храм е бил по-сетне (XVI в.) изписан от знаменития художник Мануил Панселинос.

В зависимост от Пантократор е днес руският скит «Св. Илия», българската келия «Достойно ест» и др.

Ксиропотам

Според преданието Ксиропотам (Суходолие) е построен в 424 г. от сестрата на Теодосий II Млади (408—450) — Пулхерия, поради това се смята за един от най-древните манастири на Атон.

Но като «голям манастир» Ксиропотам става от времето на Павал Ксиропотамски (970), близък роднина на император Роман Лакапин.

Ксиропотам е единственият манастир, който през времето на Михаил VIII Палеолог (1275 или 1276) възприема унията с латинците. През XIV в. бил разрушен от земетресение и после възстановен.

В 1407 г. се обръща от общежителен в необщежителен, какъвто е и до днес.

В 1520 г. манастирът бива унищожен от пожар, но веднага (1521) бил възстановен, обр. 35.

Съборният храм е «Св. 40 севастийски мъченици».

В библиотеката и другаде из манастира се пазят ценни старини. Средният кораб на съборния храм е изписан (1783) със средствата на видинчани — братята Тома и Никола, синове на хаджи Цено. Пред входната врата на същия параклис се намира следният надпис: «Този божествен храм на 40-те мъченици, толкова хубав и прелестен чрез зографисването с иждивението. . . на двамата поклонници, честни братя от Видин кир Тома и Никола, синове на х. Цено.»

Порфирий Успенски нарича Ксиропотам «български манастир».

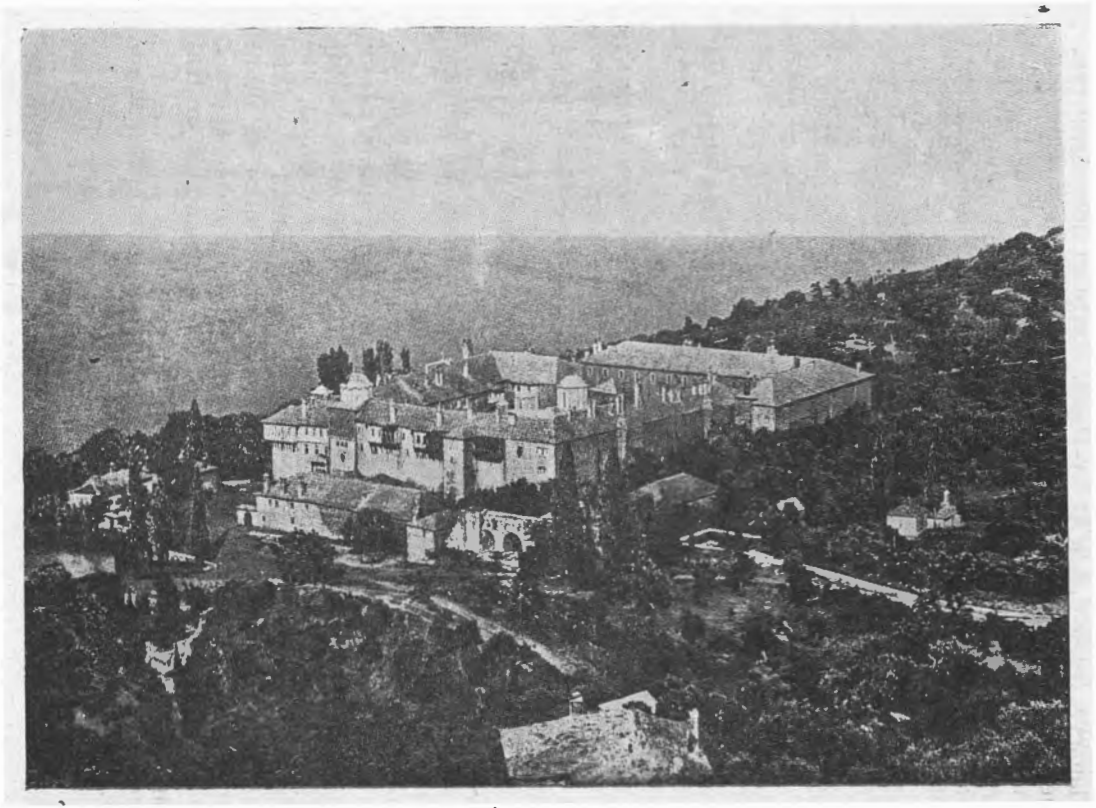

Обр. 35. Манастир Ксиропотам — изглед от югоизток

Дохиар

Манастирът Дохиар е основан през XI в от монаха Евтимий, съвременник на Атанасий Атонски. Дохиар бил подпомаган и от императорите Константин I Дука (1067), Роман IV Диоген, Никифор Вотаниат, Йоан V Палеолог, сръбския крал Стефан Душан — последният подарява на манастира селото Аравaникия в Халкидики заедно с имуществата му (1394). Съпругата на молдавския воевода Роксандра подарява на Дохиар (1653) имения с манастир в Слободзия (Молдава). В 1821 г. много от манастирските ценности били изгорени от турците.

Съборният храм е «Св. Архангели». Тоя храм се смята за един от бисерите на византийското архитектурно изкуство, обр. 36.

В същия манастир през XVI в. живее българинът от Костурско, подвижникът Яков. Откритият от него извор и днес се нарича аязмото на Яков.

Каракал

За Каракал съществува предание, че е построен от римския император Каракал, но положителни данни за неговото минало имаме от XI в.

Манастирът е бил на няколко пъти разоряван и пак възстановяван. Последното му възобновяване датира от 1535 до 1563 г. Главен негов ктитор се смята император Йоан V Палеолог.

Съборният храм «Апостоли Петър и Павел» е издигнат през 1548 г.

Освен съборния храм в Каракал има още и други 34 черкви и параклиси.

Запазена е тук една старинна кула.

Филотей

Манастирът Филотей е основан през X в. от трима пустинници (Филотей (българин), Арсений и Дионисий.

През XV в. той е бил благоустроен от Кахетинския (грузински) цар Леонтий и сина му Александър.

В 1871 г. целият е бил опожарен, като се запазва само построеният през 1745—1768 г. съборен храм («Благовещение»), който бива скоро възстановен.

Освен тоя храм в манастира има още 17 други черкви и параклиси.

Обр. 36. Манастир Дохиар — изглед от югозапад

През времето на турското владичество манастирът е бил обитаван предимно от монаси българи.

В архивата му между другото се съхраняват и две грамоти от първите двама Романовци — царете Михаил Феодорович и Алексей Михайлович.

Симонопетър

Тоя манастир е построен върху една стръмна скала над морския бряг и затова се смята за една от най-живописните обители на Атон, обр. 37.

Ктитор и основател на манастира се смята българинът Симон-Петър (1360). Положителната дата на неговото изникване още не е точно установена. Знае се, че през XII в., а по-сетне и през XIV, XVI и XVII в. той е бил разоряван и пак възстановяван.

В 1841 г. манастирът бил разрушен от пожар, но скоро бил възстановен с руска помощ.

Освен съборния храм «Рождество» в Симонопетър има и други 16 черкви и параклиси.

«Свети Павел»

Точната дата на основаването на тоя манастир не се знае. Вероятно под формата на келия той е съществувал още в началото на XI в., когато един отшелник Павел завежда дело (1016) за някакъв имот.

Не може с положителност да се каже дали наименованието си манастирът е получил от тоя Павел, или пък от един друг Павел, ученик на Григорий Синаит, наречен Зирянин, живял към средата на XIV в.

«Св. Павел» в миналото е притежавал крупни имоти в Солунско, Халкидическия полуостров, Лимнос, а така също и в днешна Румъния — Галац, Ботушани и другаде.

От XV до XVIII в. в манастира се подвизават монаси, предимно славяни. Но поради обедняването му към края на XVII в. числото на братството намалява и манастирът бива зает постепенно от монаси гърци.

Василий Барски при първото си идване тук (1725) слуша в черквата да се служи на славянски, а при второто (1744) — вече на гръцки.

Съборният храм на манастира е «Сретение», обр. 38.

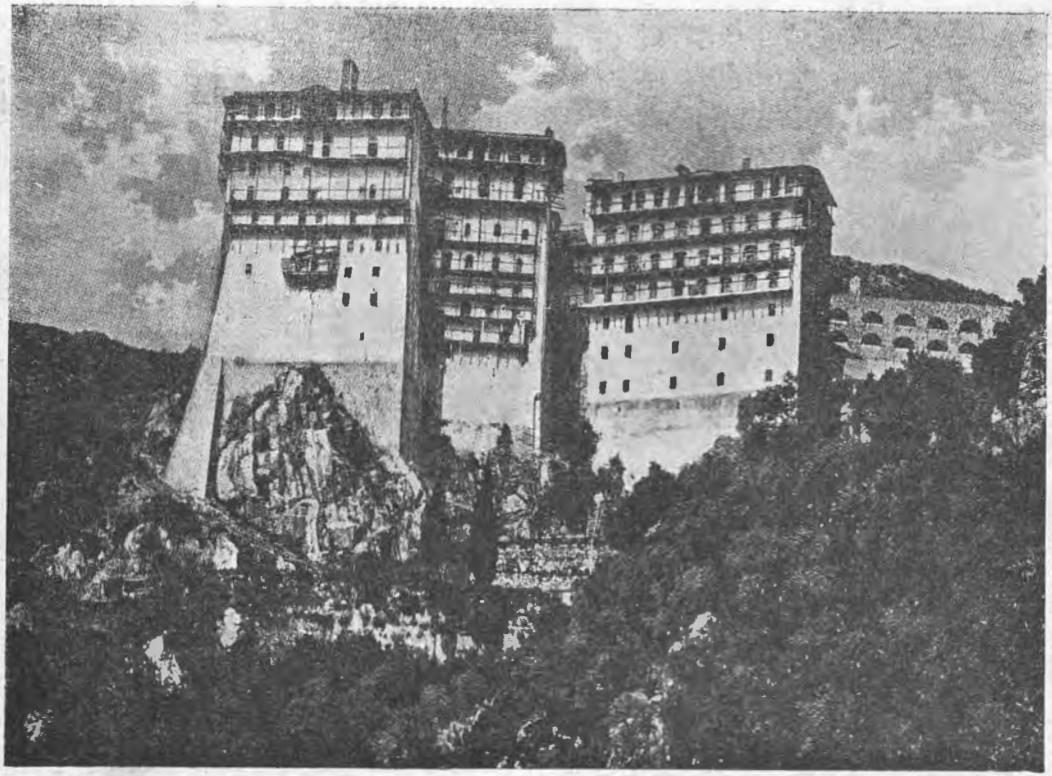

Обр. 37. Манастир Симонопетър — изглед от запад

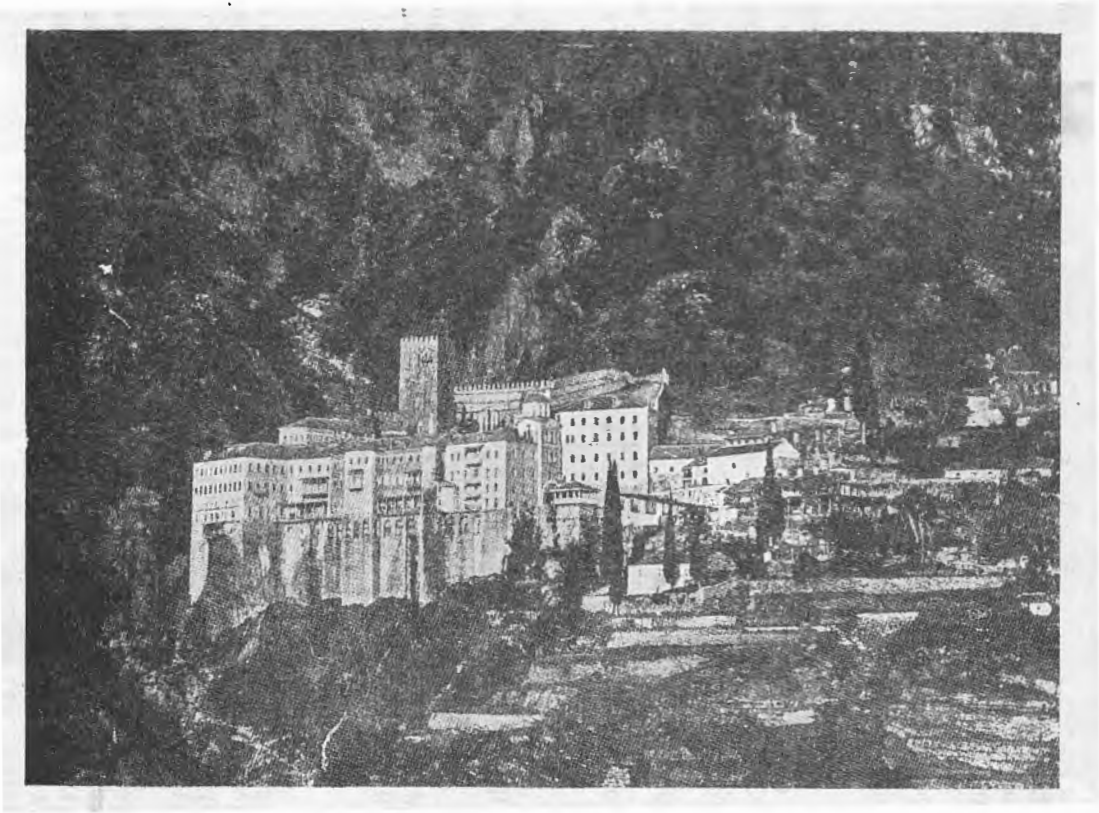

Обр. 38. Манастир «Св. Павел» — изглед от югозапад

Игуменът на манастира през 1837 г. продал много ценни книги на един англичанин, Роберт Кързон, между които е известното евангелие на цар Иван-Александър от 1356 г.

К. П. Петкович през 1852 г. намерил в «Св. Павел» 174 ръкописа и 44 печатни книги на славянски език. Йордан Иванов пък посочва 6 славянски приписки, открити от архимандрит Леонид, Петкович и Порфирий Успенски.

Зависими от «Св. Павел» са обителите «Новий Скит» и скитът «Димитри Лаку».

Ставроникита

Ставроникита е най-малкият манастир на Атон. Известен е от X в. Получил е своето наименование от ктиторите си богатата византийска фамилия Ставри и Никита. Негов ктитор смятат и император Йоан Цимисхий.

През 1542 г. манастирът бил обновен от софиянеца патриарх Йеремия.

В 1607 г. Ставроникита бил опожарен, но веднага възстановен, а в 1760 г. той бил надарен с манастира «Св. Апостоли» в Букурещ.

През 1850 г. тук живели и монаси-украинци.

Съборният храм в манастира е «Св. Никола Мирликийски» (1542) и е изписан от Теофан Критски.

Освен него в тая обител има и 17 други черкви и параклиси.

В библиотеката му се съхраняват 170 древни ценни ръкописа, от които най-важни са едно евангелие от XI в. и един псалтир от XII в.

Ксеноф

Времето на основаването на тоя манастир точно не е установено. Преданието твърди, че е основан през XI в., но според други данни, че той е изникнал през XII в. В 1285 г. манастирът бил разрушен от латински пирати.

До края на XVII в. в манастира са живели изключително монаси-българи. Манастирската кула е построена от българи, обр. 39. Иконостасът на съборния храм «Св. Георги» е обновен също от българи. През XIX в. в покрития вход на манастирския двор се намира и сега паметна плоча с надпис (1768) на славянски: «Ктитор хаджи монах Пахомие.»

[1] Йорд. Иванов, «Български старини...», стр. 276—278.

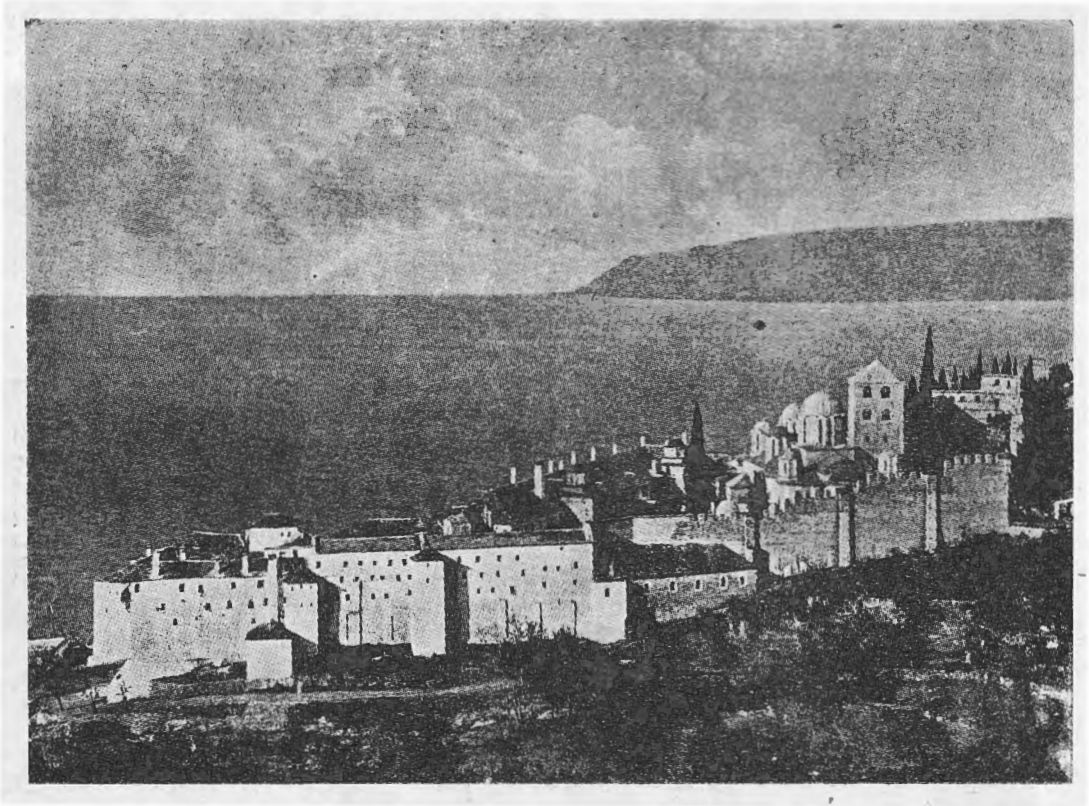

Обр. 39. Манастир Ксенофон — изглед от изток

Обр. 40. Манастир Григориат — изглед от запад

През 1762 г. в Ксеноф В. Барски е видял много славянски ръкописи, но в 1861 г. Порфирий Успенски вече не ги намира.

В една приписка от средата на XVII в. върху един осмогласник, намиращ се в манастира «Св. Иван Рилски» до с. Герман, Софийско, в който се споменува името на Висарион, митрополит дупнишки и самоковски, се казва, че този осмогласник е бил предназначен за черквата «Св. Филип» в манастира Ксеноф на Атон.

В района на манастира се намира минерален извор.

Григориат

Според предание Григориат е основан през време на царуването на цар Иван-Асен II от монаха-българин Григорий. В 1500 г. манастирът бил съвършено разрушен, но скоро възстановен.

През 1560 г. в манастира е имало 100 души монаси, изключително българи.

В 1761 г. Григориат бил опожарен и наново възстановен. обр. 40.

Освен главния храм «Св. Никола» в манастира се намират и други 17 черкви и параклиси.

Стенописът в съборния храм е изработен в 1778 г. с помощта на касандрийския митрополит.

Есфигмен

Според съществуващото на Атон предание Есфигмен е основан още през V в. от членове на византийската императорска фамилия на мястото на старо езическо селище Сфиги. Манастирът става известен през X в. Есфигмен се смята за една от най-старите атонски обители.

Според едно предание тук се е подвизавал известно време Антоний Киево-печерский (XI в.). Известният исихаст Григорий Палама за късо време тук е бил игумен.

В 1153 г. манастирът бил разрушен от пирати и по-късно възстановен от руси.

Главният храм е «Възнесение». В тоя храм в арктиката се намира ликът на св. Иван Рилски в естествена величина. Има и други няколко черкви и параклиси, обр. 41.

Днешните манастирски постройки са издигнати с руска помощ през 1818 г. и по-сетне.

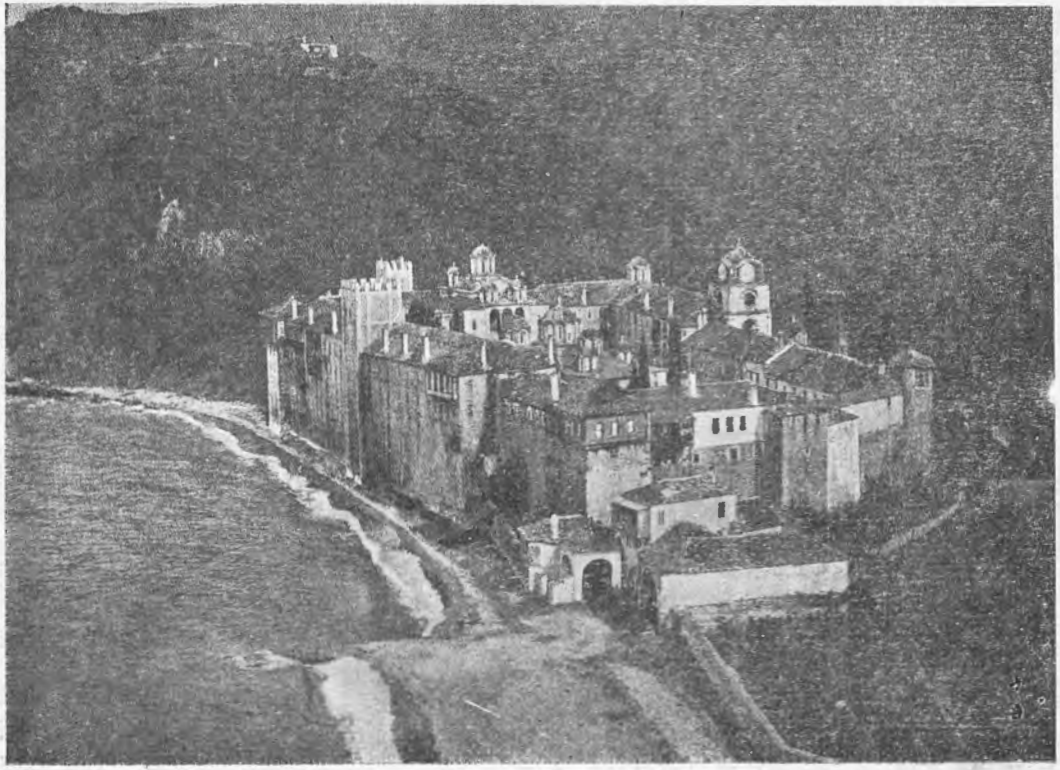

Обр. 41. Манастир Есфигмен — изглед от северозапад

Обр. 42. Стенописни портрети на български ктитори от манастира Костамонит

В библиотеката на манастира се пазят около 300 ценни ръкописа, като повечето от славянските са унищожени или продадени.

Костамонит

Тоя манастир е също една от най-старите обители на Атон. Преданието отнася неговото появяване през времето на император Константин Велики (IV в.).

За по-сетнешен ктитор, обновител на манастира, се счита император Мануил II Палеолог (1391—1425).

Главният храм е «Св. архидякон Стефан». В манастира са запазени ктиторските портрети на трима българи, имената на които са унищожени, обр. 42.

* * *

Освен посочените манастири гърците на Атон притежават и много други обители — 7 скита и около 400 келии.

Всичките тия манастири и някои от скитовете и келиите преди войните притежаваха големи имоти вън от Атон — в Македония и Гърция.

АВТОРИ СВЕТОГОРЦИ

Атон не е бил само пазител на старинни и други ценности, но се е явявал и като удобен кът за книжовно-просветна работа. Тук са работили мнозина автори — обикновено монаси от тукашните манастири, от всички православни народности.

Според наши изследвания пръв светогорски автор се смята Атанасий Велики, който е написал «Духовно завещание» и «Черковен устав». По-сетне протът Иларион, роднина на императора Алекси Комнин, е написал «Повествование на съблазните», съблазни, изпитани от атонските послушници през времето, когато на Атон са се били настанили овчарски семейства.

Сава Сръбски пише житието на своя баща Симеон (Стефан Неман) и строг монашески устав.

Монахът Натанаил пише «Вероизповедно послание на иноците» до Михаил VIII Палеолог, когато последният бързал да възприеме унията.

Григорий Палама писал «Обличителни послания»: «Глави физически, богословски, нравствени, практически и очищаващи от заразата на Варлаам», а също и за «Атонските исихасти и за Таворската светлина и благодатното озарение».

По-значителни други автори светогорци са: Максим Грек, Сава Хилендарец (XVI в.), Кесарий Депонте (XVIII в.), Евгений Вулгарис, Теоклит (XVIII в.), Рафаил , Макарий Кидониот, йеродякон Акакий Ватопедец (XVII в.), архимандрит Дионисий от Ивер (XVII в.), който, като изучавал славянски ръкописи, и по тях написал историята за покръстването на Русия; йеромонах Йеротей, монах Никодим от Дионисиат. Паисий Хилендарски пише своята българска история, Христофор от скита «Св. Йоан Предтеча», Теодорит Янински от

Есфигмен, Пахомий от Търново (1804 г. издава избрани слова на Иван Златоуст[1]), Онуфрий от Ивер, русинът Прокопий, Кирил от Дохиар; в 1805 г. един неизвестен автор издава гръцко-турски речник, Вартоломей Котломушки, рутените Христофор, Теодор, Йоан Вишенски; украинецът Паисий Величковски и ученикът му Платон, русите Серафим Веснин (под псевдоним Светогорец) — 1814 г., Азарий и мнозина други са се подвизавали на книжовното поле и създали грамадна литература, която често е имала не само религиозно-просветно значение, но и историческо и национално.

Изобилието на светогорската оригинална книжнина показва, че тук през вековете е кипяла литературна работа и е помогнала да не угасва — през вековете на робството — у балканските православни народи огънят на просветата, верската им и народностна свяст.

Атон е посещаван от научни деятели, любители, пътешественици и други. Но трябва да се признае, че безразлично поради какви причини тук още не е работено по-сериозно и по-продължително. Всичко, каквото е намерено и изнесено, е повечето резултат на случайност и еднолична инициатива.

За да се открие и изследва всичко онова, което се намира на Атон, се изискват много усилия и труд на подготвени за подобна работа хора.

А това ще стане тогава, когато на Балканите и на Атон се прекратят враждите и когато вратите на библиотеките на светогорските манастири се отворят за всички, които идват тук с искреното желание да изучат онова, което се намира в тях, и когато научните деятели си поставят едничката цел — да проучат всичко и да покажат на света какво са съхранявали атонските обители през вековете.

---

[1] За другите автори българи ние споменахме при различни случаи.

КНИГОПИС

Атанасович, К. Кратко описание на светите двадесет манастира на Атонската гора, Цариград, 1866 г.

Априлов, В. Болгарские граммоты, Одесса, 1845 г.

Баласчев, Г. Българите през последните десет годишнини на десетия век, София, 1929 г.

Барский, В. Путешествіе по святым мѣстамъ

Богдае, Т. Ajutarele romanesti la manastirile dir spantul munte

Василиев, А. Банскалните майстори, в. Мир, бр. 11153, 25. IX. 1937.

Генов, М. Григорий Цамблак, Българска историческа библиотека, год. III, 1930 г.

Григоровичъ, В. И. Очеркъ путешествія по Европейской турціи, изданіе второе, Москва, 1877 г.

Динеков, П. Софийски книжовници през XVI в.

Динеков, П. Жетието па Пимен Зографски, Изв. ИБЛ, II, София, 1954 г.

Иванов, Йорд. Български старини из Македония, София, 1931; Северна Македония, София, 1906 г.

Илински, Г. А. Рукописи Зографскаго монастыря, 1908 г.

Иречек, К. История на българите, София, 1937 г.

Йорга, Н. Muntele athos in legaturile su täril noaste

Кавелин, Л. Историческое обозрение Афонских славянских обителей

Кирил, патриарх български — Кресненското въстание, София

Киселков, В. Патриарх Евтимий, София, 1938 г.

Ковачев, М. Зограф, изследвания и документи, ч. I, София, 1942 г.

Ксенопол, Al Istoria romaniear

Маркович, Св. Сербия на восток, Москва, 1956 г.

Милетич, Л. Рецензия, Сборник народни умотворения, кн. IV, 1891 г.

Мутафчиев, П. Произходът на Асеновци, Македонски преглед, год. IV, кн. IV

Ников, П. Българското възраждане във Варна и Варненско

Nicolescо, St. Din daniile lui Stefancel Mare, facute mânâstirii, Zografu dela Sfântul Munte. Bucuresti, 1938 г.

Орлов, А. С. Курс лекции по древнерусской литературе, Москва, 1931 г.

Петкович, К. Д. Зограф, българска обител на Св. гора, Константинопол, 1853 г.

Погорелов, В. Опис на старите печатни български книги (1802—1877 г.), София, 1923 г.

Радев, С. Македония и Българското възраждане през XIX в.

Сиркy, П. А. Къ исторіи исправленія книгъ в Болгаріи въ XIV в., т. I

Селищев, А. М. В Кукуше 50-х годах XIX века, Македонски преглед, г. VIII, кн. 3
Снегаров, Ив. Учредяване на българската православна църква, Македонски преглед, г. VIII, кн. 3
Успенски, П. Востокъ христіанскій Атонъ — Исторіа Аѳона, ч. II, Аѳонъ Монашеский, Отделеніе второе, СПБ, 1892 г.
Цончев, П. Общественото и културно минало на Габрово, София, 1933 г.
Цухлев, Д. История на българската църква, т. I, София, 1911 г.
Шалдев, Хр. Положението на българите в Бохемия след Руско-турската война, 1877, сп. Македонски преглед, г. VIII, кн. 3
Шишманов, Ив. Д. Стари пътешествия през България, СбНУ, IV, 1891 г.
Шишманов, Ив. Д. Нови студии из областта на Българското възраждане, СбБАН, XXI, София, 1926 г.
Янакиев, Д. Житие на преподобни монах отец Пимен Зографски, родом от София, сп. Сердика, София, 1939, кн. IV

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 3

I

1. Географски сведения 5
2. Исторически сведения за Атон 8
3. Атонските обителн и техните обитатели 19
4. Броят на монасите в Атон 21
5. Управата на Атон 23
6. Управителните тела в атонските манастнри 26

II

Българите на Атон

1. Атон — хранилище на българската пнсмено т 38
2. Атонскнте обители и българската живопис 40

III

Зограф

1. Местоположение, реки и пътища 42
2. Исторически сведения 43
3. Сегашният Зограф 71
4. Вътрешният ред в Зограф 84
5. Имотите на Зограф 85
   а) Землището на Зограф 87
6. Зографски паметници 90
   а) Зографски поменици и кондики 99
   б) Зографски метосн и имотн вън от Атон 101
   в) Видни зографски дейци 107
   г) Други български обителн на Атон 123

IV

Други народи на Атон

1. Русите на Атон 127
2. Сърбите на Атон 134
3. Румънците на Атон 142
4. Грузиите на Атон 145
5. Гърците на Атон 149

Автори светогорци 171

Редактор *А. Василиев*

Художник *М. Горчева* Худ. редактор *О. Василева*
Технически редактор *М. Кузманова* Коректор *М. Войникова*

Дадена за набор на 24. II. 1961 г. Подписана за печат на 15.VIII. 1961 г.
Печатни коли 11,25 Издателски коли 9,34
Формат 16/59/84 Тираж 1580
Темат. № 1083 Издат. № 8652 / II-6
Цена книжно тяло 4,20 лв. Цена подзвързия 1,80 лв.

Цена 6 лв.

Д. П. «Г. Димитров», София Пор. № 519

ПАМЕТНИЦИ НА АТОН

Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
20	3 отгоре	Кавсоколови	Кавсоколиви	автора
26	17 отгоре	(XVI в.)	(XIV в.)	,,
54	1 отгоре	4 Обр	Обр. 4	печатницата
135		Обр. 23. Руският скит «Св. Андрей»	Обр. 23. а. Руският скит «Св. Андрей» б. Илийски скит	редактора

6 лв.